

УДК 94
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158>

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи і засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.
Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Патриляк Іван, д-р іст. наук, проф. (Україна) Біленький Сергій, д-р філософії, доц. (Канада); Боровик Микола, канд. іст. наук, доц. (Україна); Гуменний Сергій, д-р філософії (Україна); Екельчик Сергій, д-р іст. наук, проф. (Канада); Йокубаускас Вітаутас, д-р гуманітар. наук (історія) (Литовська Республіка); Коваль Андрій, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); Мотиль Олександр, д-р іст. наук, проф. (США); Нарвселіус Елеонора, канд. іст. наук (Швеція); Орлик Світлана, д-р іст. наук, проф. (Україна); Пшеничний Тарас, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); Рижов Сергій, канд. іст. наук, доц. (Україна)
Адреса редколегії	історичний факультет вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; факс 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Затверджено	вченою радою історичного факультету 24.10.24 (протокол № 3)
Зареєстровано	Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення Рішення № 1089 від 28.03.24 Ідентифікатор друкованого медіа: R30-03811
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 1643 від 28.12.19
Індексування	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpс@knu.ua

BULLETIN

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640 (Print)

HISTORY

1(158)/2024

Established in 1958

UDC 94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158>

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

CHIEF EDITOR	Patryliak Ivan, DSc (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Bilenky Serhii, PhD, Assoc. Prof. (Canada); Borovyk Mykola, PhD (History), Assoc. Prof. (Ukraine); Humennyi Serhii, PhD (Ukraine); Jokubauskas Vytautas, DSc (History) (Lithuania); Koval Andrii, PhD (History) (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Motyl Alexander, DSc (History), Prof. (USA); Narvselius Eleonora, PhD (History) (Sweden); Orlyk Svitlana, DSc (History), Prof. (Ukraine); Pshenychnyy Taras, DSc (History) (Deputy Chief Editor) (Ukraine); Ryzhov Serhii, PhD (History), Assoc. Prof. (Ukraine); Yekelchuk Serhii, DSc (History), Prof. (Canada)
Address	Faculty of History 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; fax 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Approved by	the Academic Council of the Faculty of History 24.10.24 (protocol № 3)
Registered by	the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine Decision № 1089 of 28.03.24 Identifier of printed media: R30-03811
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order № 1643 dated 28.12.19
Indexing	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 31.10.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenka blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

ЗМІСТ

ВЛАСЕНКО Валерій, КРОТОФІЛ Мачей, МІНАЄВА Тетяна, ЯКОВЕНКО Наталя

Репатріація полонених росіян зі складу колишньої царської армії
з теренів Німеччини та Австро-Угорщини, 1918–1921 роки
(у висвітленні сучасної російської історіографії)..... 5

ГАЙ-НИЖНИК Павло

Микола Лебедь: здобуття і втрата урядуючого провідництва в ОУН
(вересень 1941 – травень 1943)..... 12

ГУМЕННА Ірина

Аналіз українознавчих, правових, економічних і політологічних курсів
Української господарської академії в Подєбрадах,
які вивчали учасники українських студентських товариств
східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 роки) в еміграції 20

ГУМЕННИЙ Сергій

Гуківська митниця: боротьба з контрабандною діяльністю
на польсько-радянському кордоні у 1923–1924 роках..... 27

ДАНИЛЕВИЧ Аліса

Побутові вірування українців XX століття на прикладі знахарів 34

ІРЧАК Ірина

"Покарання для людей, які пройшли своє чесне життя без жодної плями":
євреї-заручники під час Першої світової війни в Російській імперії..... 40

ІВАНИЦЬКА Лілія

Постать Наталії Кобринської крізь призму робіт української діаспоріанки в Канаді Ірени Книш..... 46

МАЛАЦАЙ Ірина

Чехи в Україні в другій половині XIX – на початку XX століття..... 52

МАРКОВЦІ Таїсія

Діяльність ООН щодо врегулювання війни Росії проти Грузії 2008 року 58

ПШЕНИЧНИЙ Тарас

Єпархія української греко-католицької церкви в Канаді та її участь в організації побуту
для українських переселенців на початку XX століття..... 64

САМСОНЕНКО Дар'я

Суспільно-політичні та духовно-культурні передумови поширення бароко на українських землях 70

CONTENTS

VLASENKO Valeriy, KROTOFIL Maciej, MINAEVA Tetiana, YAKOVENKO Natalia

Repatriation of captured russians from the warehouse of the former tsarist army
from the territory of Germany and Austria-Hungary, 1918–1921
(in coverage of modern Russian historiography) 5

HAI-NYZHNYK Pavlo

Mykola Lebed: acquisition and loss of governing leadership in the OUN
(september 1941 – may 1943)..... 12

HUMENNA Iryna

Analysis of the courses of ukrainian studies, law, economics and political science
at the Ukrainian academy of economics in Podebrady, which were studied by the members
of the ukrainian student societies in Eastern Galicia during the interwar period (1918–1939) in exile 20

HUMENNYI Serhii

Hukiv customs: fight against smuggling activities on the polish-soviet border in 1923–1924 27

DANYLEVYCH Alisa

Household beliefs of ukrainians in the 20th century on the example of healers..... 34

IRCHAK Iryna

"Punishment for people who have lived their honest lives without a single stain":
jewish hostages during World War I in the Russian empire 40

IVANYTSKA Liliia

The figure of Natalia Kobrynska through the prism of the works
of the ukrainian diaspora in Canada Irena Knysh 46

MALATSAI Iryna

Czechs in Ukraine in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries..... 52

MARKOVTSI Taisiya

UN activities in the settlement of the 2008 Russian-Georgian war 58

PSHENYCHNYI Taras

The diocese of the ukrainian greek-catholic church in Canada and its participation in the organization
of the life of ukrainian immigrants at the beginning of the XX century 64

SAMSONENKO Daria

Socio-political and spiritual-cultural prerequisites of the spread of baroque in ukrainian lands 70

УДК 930(470):314.151.5-054.65(=161.1)"1918/1921"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.1>

Валерій ВЛАСЕНКО¹, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0003-2220-2239
e-mail: v.vlasenko@yur.sumdu.edu.ua

Мачей КРОТОФІЛ², д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-6691-5532
e-mail: makr@umk.pl

Тетяна МІНАЄВА³, канд. іст. наук
ORCID ID: 0000-0003-0932-6712
e-mail: t.minaeva@email.ua

Наталя ЯКОВЕНКО⁴, д-р іст. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0002-3493-5950
e-mail: zaliznaledi@ukr.net

¹Сумський державний університет, Суми, Україна

²Університет Миколая Коперніка в Торуні, Польща

³Чернівецький обласний краєзнавчий музей, Чернівці, Україна

⁴Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

РЕПАТРИАЦІЯ ПОЛОНЕНИХ РОСІЯН ЗІ СКЛАДУ КОЛИШНЬОЇ ЦАРСЬКОЇ АРМІЇ З ТЕРЕНІВ НІМЕЧЧИНИ ТА АВСТРО-УГОРЩИНИ, 1918–1921 роки (у висвітленні сучасної російської історіографії)

Вступ. Проаналізовано найзначніший історіографічний доробок російських істориків, які зосереджували свої зусилля на вивченні процесу репатріації полонених росіян з теренів Німеччини та Австро-Угорщини (та новопосталих в її колишніх межах незалежних держав) після завершення Першої світової війни.

Методи. Застосовано загальнонаукові та спеціальні історичні методи, зокрема історіографічний аналіз опублікованих праць російських істориків, метод контент-аналізу та військової антропології.

Результати. Встановлено, що на першому своєму етапі (листопад 1918 – січень 1919 рр.) репатріація полонених росіян відбувалася цілком стихійно, наслідком чого репатріанти були змушені долати надзвичайні складнощі під час свого переїзду додому. Зібраний у працях російських істориків дослідницький матеріал переконливо свідчить про те, що репатріанти у переважній більшості випадків були залишені більшовицькою владою фактично напризволяще, і більше того – остання намагалася ще й розіграти "карту" полонених для дестабілізації новопосталих європейських держав. Проведення другого етапу репатріації (літо 1920 – початок 1921 рр.) відбувалося в організований спосіб, чим більшовики мали завдячувати радянському дипломату В. Л. Коппу. Цього разу Москва не пошкодувала власних ресурсів, аби вивезти максимальну кількість полонених росіян, сподіваючись у такий спосіб нормалізувати свої стосунки з Німеччиною.

Висновки. Російська історіографія у переважній більшості праць доволі об'єктивно висвітлює тогочасну ситуацію з репатріацією полонених росіян, проте така оцінка не стосується тих публікацій, у яких йдеться про полонених українців, бо у висвітленні сюжетів про національне відсіпакування останніх російські дослідники послуговуються відверто антиукраїнськими пропагандистськими кліше.

Ключові слова: російська історіографія, полонені росіяни, репатріація, більшовицька дипломатія, Німеччина, Австро-Угорщина.

Вступ

Проблема репатріації полонених з теренів Німеччини та Австро-Угорщини вже довгий час привертає увагу російських істориків, що зумовлено як глобальністю тих суспільно-політичних трансформацій, яких довелося зазнати Росії протягом 1918–1921 рр., так і міждисциплінарним форматом цієї дослідницької теми, що передбачає опрацювання і використання інформації з різних ділянок наукового знання, і зокрема – історії міжнародних відносин та дипломатії, соціології (і зокрема – табірного соціуму), а також опрацювання широкого масиву відповідних статистичних даних. Безперечним позитивним явищем є те, що до наукового обігу залучається все більше коло джерел, що дає змогу розкрити різні аспекти процесу репатріації полонених росіян. Актуальність її вивчення зумовлена величезною кількістю вояків царської армії, які опинилися в полоні та утримувалися у спеціально для цього призначених таборах (близько 3,5 млн осіб), а також і тим, що серед них був значний відсоток мешканців українських губерній Російської імперії, у т. ч. й українців.

Методи

Під час підготовки статті автори послуговувалися загальнонауковими і спеціальними історичними методами, зокрема використовували історіографічний аналіз опублікованих праць російських істориків, метод контент-аналізу та військової антропології.

Результати

Практично в кожній праці з обширу російської історіографії присутня згадка про першу і довгий час єдину дослідницьку працю про полонених росіян, що була опублікована сучасником тих подій, керівником Російського комітету Червоного Хреста і членом російсько-німецької та російсько-австрійської змішаних комісій з обміну полоненими Н. М. Ждановим. Автор цієї книги розкрив специфіку перебування полонених росіян у таборах Центральних держав, а також досить докладно зупинився на обставинах їх повернення додому, висвітлив процес заснування та саму діяльність згадуваних змішаних комісій до капітуляції Німеччини і Австро-Угорщини. Результатом їх роботи стало повернення

влітку 1918 р. до Росії перших партій полонених росіян із числа інвалідів і хворих на сухоти. А вже з листопада цього року репатріація набула цілком стихійного характеру і відбувалася в такому форматі протягом двох місяців, і лише на початку 1919 р. уряди країн Антанти взяли на себе регулювання процесу евакуації полонених росіян, разом із тим розпочавши надання їм гуманітарної допомоги через національні організації Червоного Хреста. Н. М. Жданов оцінив її загальну кількість полонених росіян у Німеччині та Австро-Угорщині, яка за його підрахунками становила 3 млн осіб (Жданов, 1920, с. 10, 63, 72, 122).

За підрахунками С. Н. Васильєвої станом на кінець Першої світової війни в полоні перебувало близько 3 млн 395 тис. вояків російської армії, а після повернення їх більшої частини додому (як стихійних репатріантів) у Німеччині продовжували залишатися близько 600 тис. полонених, які були позбавлені будь-якого піклування, не маючи водночас жодної можливості самостійно повернутися до Росії (Васильєва, 1998, с. 16). Дещо іншою кількістю полонених (2 млн 417 тис.) оперував А. І. Степанов, покладаючи при цьому на офіційні дані країн Почвирного союзу (Степанов, 2002, с. 629–630).

Сучасні російські дослідники процесу репатріації полонених царської армії доклали зусиль для встановлення кількості росіян, які повернулися додому, розрізняючи при цьому перший етап їх репатріації (листопад 1918 р. – січень 1919 р.) – коли вона мала некерований характер; і другий (починаючи з літа 1920 р.) – що став можливий завдяки заходами більшовицької дипломатії і відбувався в цілком організований спосіб. Так, зокрема, І. П. Щеров оцінив кількість репатріантів першої "хвилі" (тих, хто самостійно повернувся до Росії) протягом окресленого часу в 942 502 особи, приїзд яких призвів до фактичного колапсу в роботі місцевих установ Центральної колегії у справах полонених та біженців при уряді РСФРР (*Центроппленбеж*) (Щеров, 2001, с. 22, 23).

На цю обставину звернув увагу й історик А. В. Посадський, який також відзначив майже повну неготовність місцевих структур *Центроппленбежу* до прийняття навіть мінімальної кількості колишніх полонених росіян, які самостійно поверталися з Німеччини та Австро-Угорщини у кінці 1918 і протягом 1919 рр. Водночас автор цієї статті унаочнив цю ситуацію в м. Саратовській губернії, навівши цілу низку прикладів, що свідчили про вкрай складне становище репатріантів унаслідок відсутності достатньої кількості продовольства та неможливості надання їм медичної допомоги. Така "турбота" більшовиків про поворотців з полону закономірно сформувала у деякого з них стійке неприйняття радянської влади та їхню активну участь в антибільшовицьких селянських повстаннях (у т. ч. в Тамбовській губернії) (Посадський, 2006, с. 183–188).

Російський дослідник В. Л. Чернопоров зосередив увагу на вивченні діяльності радянського дипломата В. Л. Коппа, який відіграв визначальну роль в організації репатріації полонених росіян другої "хвилі" (1920–1921 рр.). У його статті наведено важливі дані, які стосувалися ставлення Антанти до полонених росіян у Німеччині й у 1919 р., і зокрема згадується про її рішення повністю припинити виїзд репатріантів з німецьких таборів, передавши вирішення цього питання спеціальній новоствореній комісії. Кардинальна зміна політики Антанти була зумовлена "необхідністю захисту колишніх вояків союзної армії від голоду і анархії, що панували в радянській Росії", причому йшлося приблизно про 600 тис. колишніх полонених (які перебували у таборах

вже у статусі інтернованих. – *Авт.*). Автор статті відзначає, що в цей час у середовищі репатріантів почали працювати посланці генерала А. Денікіна, які намагалися загітувати колишніх полонених вступити до складу Збройних сил Півдня Росії (ЗСПР) (Чернопоров, 2006, с. 188–198).

Виходячи з того, що станом на квітень 1920 р. у 35 німецьких таборах залишалося, за різними даними, близько 200–260 тис. росіян, є всі підстави стверджувати, що ця агітаційна кампанія була успішною, і частина полонених повірила обіцянкам представників "білого руху". Але подальша військова поразка ЗСПР і як реакція на неї – рішення Антанти припинити будь-яку опіку полонених росіян (1 квітня 1920 р.) призвело до значного погіршення умов їх утримання, посиливши напругу у стосунках полонених з німецькою вартою та місцевим населенням. З огляду на це німецька сторона відправляла додому (через пункт обміну полонених у Нарві) в першу чергу мешканців "конфліктних" таборів, позбувшись в такий спосіб 30 тис. полонених росіян до кінця літа цього року. Станом на початок 1921 р. у Німеччині залишалося лише близько 27 тис. полонених, що засвідчило ефективність діяльності, очолюваної В. Л. Коппом більшовицької репатріаційної місії (Чернопоров, 2006, с. 188–198).

На згубній фатальності тогочасних практик повернення полонених росіян додому (насамперед – для них самих же) наголошувала у статті й одна з найавторитетніших російських дослідниць полону О. Нагорная (2008, с. 55–63). На її думку, проведення репатріації 1,5 млн бранців колишньої царської армії було апріорі непосильним завданням для більшовицької влади, яка до того ж і не поспішала їх повертати як через брак коштів для цього, так і з розрахунку використати цю агресивну та неосвічену масу страждальців для дестабілізації європейських держав. Проте полонені не зважали на потаємні плани більшовиків, так само як і на "воляння" постімперського уряду Німеччини про критичну потребу робочих рук для німецької економіки, і відразу після демонтажу імперських інститутів (листопад 1918 р.) почали стихійно залишати табори, просуваючись у напрямку на схід. Майже відразу цей рух перетворився на цілком некерований і настільки масовий, що його обсяги значно перевищили показники офіційної репатріації (спеціально призначеними для цього ешелонами). Більшовицький уряд, який спочатку використовував репатріацію полонених росіян як елемент тиску на новопосталі європейські країни, отримавши таку кількість поворотців, практично нічого не зробив, аби полегшити їх долю, разом із тим намагався їх використати для поповнення РККА та своїх трудових армій. Намагаючись реагувати на ці виклики, Антанта вжила заходів і припинила стихійну репатріацію полонених росіян у 1919 р., що, зрештою, мало захисний характер – через активізацію діяльності більшовицьких агітаторів у їх середовищі їхні дії в Німеччині могли набути цілком деструктивного характеру (Нагорная, 2008, с. 56).

Разом із тим існував і гуманітарний аспект зазначеної проблеми, який полягав у тому, що колишні полонені мали бути відправлені додому, а сам їх шлях повернення мав бути хоча би мінімальною мірою полегшений. Але більшовики (як і будь-яка російська влада) ніколи не цінували "людський матеріал", який для них завжди залишався витратним чинником і який навіть не потребував простого обрахунку. Тому більшовики не подбали про укладення якихось домовленостей про репатріацію та залізничне сполучення з Німеччиною,

внаслідок чого перехід полонених через демаркаційну лінію перетворювався у справжнє випробування, яке не всім репатріантам було під силу. Персонал німецьких потягів висаджував полонених, не доправивши їх десятки кілометрів до першого радянського прикордонного пункту, після чого репатріанти, дехто з яких не мав тепло одягу та взуття, мусили долати цю відстань пішки, потерпаючи від холоду і нестачу харчування. Але, дійшовши до довгоочікуваної радянської станції, на них чекало ще більше розчарування – у вигляді повної відсутності організації прийому та розміщення, та ще й цілковитої байдужості до їх долі з боку напівголодного станційного персоналу (Нагорная, 2008, с. 57).

О. Нагорная наводить згадки очевидців тих подій, і зокрема німецького дипломата Г. Хільгера, який спостерігав за прийомом полонених росіян на станції Орша. На самій станції не було ані продуктів, ані приміщень, ані достатньої кількості транспортних засобів для відправки далі такої кількості репатріантів. Тисячі росіян проходили вздовж потягу, в якому перебував згадуваний дипломат (зрозуміло, що той не міг бути використаний для транспортування полонених), багато з них падали від холоду, голоду, втоми та залишалися лежати вздовж дороги. Решта репатріантів – з останніх сил – спробувала захопити потяг із німецькими дипломатами, але озброєна варта не дозволила їм цього зробити. У відчаї від цієї невдачі група росіян спробувала підпалити вагони, але знов таки варта перешкодила їм у реалізації цього наміру (Нагорная, 2008, с. 57–58).

Коли все ж такі ешелони вивозили репатріантів, останніх майже не годували в дорозі, а коли це й відбувалося – очікувати своєї пайки слід було так довго, що існувала небезпека не встигнути на свій потяг. Репатріанти не могли отримати жодних пояснень під час своєї подорожі, залишаючись фактично в інформаційному вакуумі. Відсутність навіть елементарної медичної допомоги та турботи з боку місцевої влади призводили до того, що дехто з репатріантів вмирав, після чого їхні тіла залишали на пероні, де вони могли пролежати й кілька днів під відкритим небом – перш ніж їх нарешті ховали.

У завантажених понад усякої міри репатріантами вагонах з колосальною швидкістю розповсюджувалися епідемічні хвороби, при цьому хворі не відділялися від загальної маси пасажирів, бо серед працівників евакуаційних пунктів були відсутні лікарі. Наслідком цього хворі на тиф та "іспанку" відправлялися далі, після чого з потягів вже знімали велику кількість трупів репатріантів. Але це була лише частина померлих, бо багатьох з них просто викидали з потягу під час його руху, звільняючи місце для ще живих. Очевидці відзначали, що до потягів з самого початку була завантажена певна кількість домовин для мерців, але їх належало берегти та використовувати багаторазове, відповідно обліковуючи. Не менш сумною була доля й тих напівживих хворих, кому пощастило дістатися столиці, де вони сподівалися все ж таки отримати медичну допомогу. Але й тут вони були нікому не потрібні – бо московські шпитали не були підготовлені до масового прийому інфекційних хворих, і тому переважна їх більшість протягом трьох днів помирала (Нагорная, 2008, с. 58).

У набагато кращому становищі опинилися тільки ті, хто під час полону працював на агропідприємствах, де полоненим було як правило забезпечено достатнє харчування. Завдяки тому, що їхня праця хоч і мінімально, але оплачувалася, ця група полонених змогла робити заощадження, на які купувала собі одяг і продукти. Також на загальному тлі знесилених та змарнілих репат-

ріантів вирізнялися ті з полонених, яким у свій час вдалося втекти з німецьких таборів до Голландії, Данії або Швейцарії, де їх цілком задовільно годували. Але таких полонених була меншість, і ситуація з репатріантами була близькою до критичної.

Не маючи можливості полегшити долю репатріантів, більшовицький уряд намагався регулювати їх стихійний рух, визначаючи для їх прийому "пріоритетні" губернії. Слід відзначити, що радянська влада усвідомлювала потенційну загрозу з боку репатріантів і робила все можливе задля їх усунення зі столиць (Петрограда і Москви). У той самий час губернські установи, навіть ті, які були спеціально створені для прийому поворотців, не впоралися зі своїми завданнями, бо значна їх кількість існувала лише на папері. Для них було проблематичною навіть відправка вже зібраних продуктових пакетів до німецьких таборів, хоча їм було добре відомо, що їх мешканці перебували на межі голодної смерті. Дехто з медичного персоналу вдавався до мародерства, забираючи гроші та цінні речі у померлих репатріантів (Нагорная, 2008, с. 59).

Лише зменшення потоку репатріантів навесні 1919 р. дало змогу більшовикам закрити кордон і запровадити перевірку поворотців, а також розпочати кампанію з "промивання їхніх мізків". У цей час набула системності пропагандистська робота з репатріантами з метою переконати останніх у перевагах диктатури пролетаріату. Зустріч репатріантів на радянській землі набула рис урочистості (з промовами і оркестром), а подальше їх перевезення відбувалося у супроводі політпрацівника, який мав вести з ними виховні бесіди протягом усього часу їх перебування у вагонах. Серед репатріантів настирливо поширювали більшовицькі агітки – брошури, листівки, примірники "Газети військовополоненого", які містили відверту більшовицьку пропаганду та заклики вступати до лав Червоної армії. Але все це робилося агітаторами дуже неохоче – лише аби відпрацювати доручене завдання, до того ж і самі репатріанти скептично приймали цю пустопорожню активність навколо себе.

Пропагандистські заходи набували особливого різноманіття у дні революційних "свят", бо в цей час крім мітингів, лекцій і концертів для репатріантів намагалися ще поліпшити їх денний пайок, але єдиним "бонусом" до звичайної їжі зазвичай була лише додаткова склянка чаю. Внаслідок зіткнення із суворою російською дійсністю всі "райдужні" надії репатріантів дуже скоро змінювалися розчаруванням, після чого репатріанти масово зривали плани мобілізації, вдавалися до дезертирства з Червоної армії або відмовлялися виконувати накази про трудову мобілізацію. Дехто з репатріантів навіть вдавався до зворотного переходу кордону, вбачаючи кращою для себе перспективою пошук роботи в Німеччині, ніж боротьбу з останніх сил за виживання в Росії (Нагорная, 2008, с. 60).

Інший сучасний російський "дослідник" – С. С. Іпполітов – у статті з відверто провокаційною назвою (Іпполітов, б.д., с. 68–79), яка була розміщена на ресурсі "*КіберЛенінка*", і можливо єдина з посеред усіх інших публікацій не має ані року видання, ані номеру випуску. В ній автор в абсолютно недолугий спосіб намагався розставити деякі політичні акценти, безпідставно звинувативши імперські інститути Австро-Угорщини (в момент їх ліквідації) в тому, що вони не надали "ніякого матеріального забезпечення, харчування, транспорту для повернення додому колишніх полонених [росіян]". У зв'язку з цим постають два резонні питання:

по-перше, чому власне Австро-Угорщина (або новопосталі Австрія і Угорщина) повинні були опікуватися сотнями тисяч полонених росіян – майже не маючи на той час (осінь 1918 р.) матеріальних ресурсів для потреб власного населення; і по-друге, в який спосіб це могла зробити імперія, якої вже не існувало, а її правонаступники – територіально невеликі європейські держави – лише починали формувати власні інституції?

Автор статті повідомляє про "сотні тисяч голодних, хворих, напівроздягнених людей", які вийшли з таборів і почали стихійно рухатися (зокрема й пішки) через Чехословаччину, Угорщину, Польщу до російського кордону. Зрозуміло, що ця маса полонених росіян створила справжню гуманітарну катастрофу як для себе, так і для мешканців тих регіонів, територію яких йшли ці здебільшого декласовані елементи, вмираючи від голоду, холоду і хвороб. С. Іпполітов не утримався, аби не повідомити, що під час цих своїх "мандрів" полонені росіяни "заснавали переслідувань та побиття з боку місцевих мешканців" (Іпполітов, б.д., с. 72–73), і особливо в цьому вирізнялися поляки, скромно умовчуючи водночас, що причиною такого ставлення до росіян були тотальні грабунки харчів у польських селян, до чого раз за разом вдавалися росіяни, які поводитися гірше за сарану на своєму шляху.

Одним абзацом своїх писань С. Іпполітов пояснює й назву статті, згадуючи про подію, яка, на його думку, "стала відображенням тих гуманітарних і геополітичних процесів, які мають місце і в ХХІ ст.". Остання сталася у таборі Німецьке Яблонне (аж ніяк не "німецький Яблонець", як його називає автор статті), до якого дісталася якась з груп російських стихійних репатріантів (С. Іпполітов не подає ані місяця, ані року їх появи в таборі, очевидно, йшлося про кінець 1918 – початок 1919 рр. – *Авт.*). Отримавши в цей час доручення виокремити із загальної маси росіян українців (у ЧСР у цей час діяла Українська військово-санітарна місія, завданням якої було налагодження репатріації громадян УНР, можливо, що це робилося на її прохання. – *Авт.*), комендант табору напевно що безпідставно вніс до списків українців росіян, що мали чорносотенні політичні переконання. Логічно, що ці особи заявили про свою категоричну незгоду, і на тій підставі, що вони є етнічними росіянами, відмовилися перейти до української секції табору. Зрештою, бажання росіян залишитися у цій своїй "іпостасі" було почуто комендантом табору, тим більше, що у них знайшовся впливовий захисник (член російської делегації д-р Є.І.Канський) (Іпполітов, б.д., с. 74).

Процес національної сепарації у середовищі полонених колишньої царської армії на теренах ЧСР не давав спокою С. Іпполітову і при висвітленні ситуації у таборі Хоцен. За його оцінкою, "самостійні українці намагалися посіяти розбрат між руськими мешканцями табору". Натомість розкладова діяльність більшовицьких агітаторів у цьому таборі непокоїла його значно менше, і це при тому, що їх зусиллями була паралізована робота створених заходами Бернського бюро допомоги полоненим бібліотеки, кількох майстерень, а також припинена видача додаткового харчування. Більшовики зробили в таборі все, щоб спрямувати незадоволення полонених на адміністрацію табору та присутніх у ньому офіцерів-росіян, які здійснювали посередницькі функції (Іпполітов, б.д., с. 75).

Привертає увагу й наведений С. Іпполітовим факт прибуття до ЧСР у другій половині 1920 р. більшовицької місії Червоного Хреста, заходами якої до Росії репатрійовані 7 тис. колишніх полонених. І тут же ро-

бити наукове "відкриття" – зазначивши, що результатом її роботи стала ліквідація в Чехословаччині всіх "концентраційних таборів", зокрема й "Іозефовського" (Іпполітов, б.д., с. 77), що не відповідає дійсності, бо український військовий табір у Іозефові проіснував до серпня 1925 р. Отже існують підстави говорити лише про тогочасне одночасне вивезення з таборів усіх росіян, тоді як табори для інтернованих та пересильні табори продовжували залишатися в ЧСР ще довгий час.

Але найбільшим "одкровенням" став зроблений С. Іпполітовим висновок про те, що "російська гуманітарна діяльність стала високим зразком турботи про найбільш постраждалих під час воєнних дій категорій людей", що абсолютно не відповідає історичній правді, зокрема й тим фактам, що були наведені у статті самим її автором, що вкотре засвідчує його пропагандистське єство. Цьому не доводиться дивуватися, бо першою позицією у списку використаної літератури статті С. Іпполітова йде відсилка на повне зібрання творів Леніна, що зайвий раз засвідчує антинауковість цього матеріалу (Іпполітов, б.д., с. 78).

На відміну від згаданого вище російського пропагандиста С. Іпполітова дослідниця Є. Лазаренко представила доволі реалістичну картину дійсного стану справ з репатріацією полонених росіян. Використавши документи Державного архіву Російської Федерації та матеріали російських періодичних видань, вона навела у своїй статті дані про використання деяких міст України і Білорусії як пунктів обміну, транзиту і реевакуації як російських, так і полонених зі складу австро-угорської армії влітку 1918 р. Це стало можливим завдяки підписанню спеціальної австрійсько-радянської міжурядової угоди (червень 1918 р.), яка передбачала відправку з Росії першого транспорту полонених австрійців (3000 осіб), та відповідно вивезення такої ж кількості полонених росіян з території Австро-Угорської монархії через територію України. Обмін полоненими мав відбуватися у Гомелі, Києві та Харкові. У цитованій нею газеті "Заря России" (№ 53 від 28 червня 1918 р.) наводиться й доволі красномовна інформація про те, що на цей час в Одесі та Києві скупчилися до 10 тис. відпущених з австрійського полону солдатів колишньої царської армії, які, аби не вмерти з голоду, були змушені жебракувати (Лазаренко, 2021, с. 191).

Але найцікавішу інформацію було опубліковано в російському часописі "Наше Слово" (№ 56 від 28 червня 1918 р.), що стосувалася Всеросійського земського союзу, який заявив про свою підтримку більшовицької влади у наданні медичної, харчової та матеріальної допомоги тим полоненим росіянам, які у цей час поверталися додому. Вже сама назва однієї зі статей у цій газеті – "800 000 хворих полонених" засвідчувала масштаб проблем, які стояли перед більшовиками. У цій ситуації згадуваний Союз намагався довести новій владі свою для неї корисність, давши доручення лазаретам у російській глибинці підготуватися до прийому великої кількості хворих репатріантів, які мали прийняти першу їх хвилю (Лазаренко, 2021, с. 192).

Другу хвилю поворотців з полону керівництво Союзу сподівалося розмістити в "найкраще забезпечених хлібом" губерніях ("Україна, Дон, Урал, Сибір, а також інші "самостійні" російські республіки"), з якими Союз вступив у жваве листування, очевидно прагнучи перекласти на них всі турботи над багатотисячною масою хворих росіян з числа колишніх полонених. Союз запевняв, що ці "колишні російські області" виявили свою повну готовність взяти на себе опіку та лікування хворих та інва-

лідів, і що переважна їх більшість буде спрямована до України (Лазаренко, 2021, с. 192–193), яка, на думку земських функціонерів, не мала інших проблем як тільки витратити свої обмежені ресурси на декласовану масу росіян, які ще переважно мали виразно чорносотенні погляди.

Є. Лазаренко також цитує рукопис "Обмен военнопленных", автором якого був один з лікарів-росіян санітарного потягу для перевезення репатріантів зі станції Молодечно, порівнюючи становище полонених росіян у державах Почвірного союзу (Німеччині, Австро-Угорщині, Османській імперії) і полонених армій цих країн у Росії. Очевидець тих подій відзначає, що потяг, який був поданий для завантаження полоненими німцями і австрійцями, був "чистий, вагони ретельно продезинфіковані, на всіх ліжках чиста білизна, у сховищах достатня кількість харчів. Все це пильнували представники Міжнародного Червоного Хреста, які навіть з'ясували у репатріантів (німців), "скільки цигарок і якої фірми будуть отримувати полонені в дорозі". Вигляд полонених "австро-германців" цілком вразив лікаря-росіянина: "чисто вдягнені, в однострої своїх підрозділів, здорові на вигляд, ретельно виголені" як ніби "тільки учора вони вийшли з казарми", і це при тому, що деякі з них пробули в російському полоні майже три роки. В дорозі їх хвилювало лише одне запитання: "Чи надادуть їм відпустку аби побачити родичів чи відразу відправлять на фронт?". У самій Німеччині їх зустрічали урочисто, з музикою, ситним обідом та в присутності родичів (Лазаренко, 2021, с. 193).

Цілком інакшим було ставлення до полонених росіян, яких завантажили "в брудний потяг, який не тільки не продезинфікували, а навіть не прибрали сміття з підлоги". Зрештою це було "зайвим", бо всі полонені мали неохайний "одяг з вшитими брунатними пов'язками і лампасами", і вирізнялися своїми змученими обличчями, загальною слабкістю з виразними сухотними ознаками, що мали лише одне прохання: "поїсти...". Отримавши їжу – накидалися на неї з несамовитістю та їли до втрати свідомості. "Загальноприйняті норми [споживання їжі] в цій ситуації були вже не прийнятні – бо такі потреби полонених росіян створили нові масштаби (відра супу, каші, чаю). І так поводитися не тільки солдати, але й офіцери". Але цього полоненим росіянам було мало, і "дорогою додому вони жебракували на станціях і то лише ті, хто був здоровий і міг ходити" (Лазаренко, 2021, с. 193).

В аналізованій статті наведено (з посиланням на архівний документ) порівняння денного продовольчого пайку полонених росіян і "австро-германців": пайок останніх становив "півтора фунта хліба, фунт м'яса, кава, цигарки. Гарячі обіди з двох страв і така сама вечеря. Холодний сніданок: м'ясні або овочеві консерви". І до порівняння пайок полоненого росіянина: "1/8 фунта хліба. М'яса нема, його замінюють чим завгодно, зокрема маринованими равликами. Чаю і кави взагалі немає, замість цього – ромашка. Про цигарки взагалі й мови немає. Життя в полоні для полонених росіян складалося виключно "з роботи до повного виснаження, приниження, побоїв", що призвело до майже повної втрати ними людського ества, чого вони навіть не усвідомлювали, маючи лише одне рефлексорне бажання – поїсти (Лазаренко, 2021, с. 193–194).

Коротку інформацію про перебіг репатріації полонених росіян з теренів Австро-Угорської імперії в момент її розпаду (листопад 1918 р.) було наведено у статті башкирських істориків (Асеев, Каримов, & Каримова,

2023, с. 25). У ній – на основі споминів очевидців – описано вплив революційних подій на кардинальну зміну становища полонених, коли майже одночасно широко розчинилися брами усіх таборів полонених та розпочалася стихійна їх репатріація: "потяги були переповнені, люди сиділи на дахах вагонів, буферах, підніжках, і жодної можливості хоча би трохи стишити стихійний потік нещасних страждальців". Заходами делегованої до Австрії більшовицької репатріаційної комісії та місії Російського Червоного Хреста шляхами слідування цих ешелонів були організовані лікарсько-харчові пункти (у Відні, Будапешті та Мармарош-Сеґеті та ін.), в яких репатріантам видавалася гаряча їжа, і де вони в разі потреби могли отримати медично-санітарну допомогу.

Члени згадуваних більшовицьких місій виконували доволі значний обсяг роботи (достатньо сказати, що тільки через Угорщину щоденно проїздило 30–35 тис. полонених росіян), але спроби декого з них чинити відповідний політичний вплив на репатріантів не залишилися поза увагою урядів європейських держав, на теренах яких вони перебували. Останні небезпідставно вважали якщо не всіх, то принаймні декого з членів цих місій таємними більшовицькими агентами, делегованими сюди для проведення підривної роботи. Отже не є дивним, що владні структури Австрії та Угорщини вживали заходів для їх арештів та видалення поза межі своєї території (січень 1919 р.) (Асеев, Каримов, & Каримова, 2023, с. 25).

Не було довіри до радянських представників і в урядів Німеччини та скандинавських країн – спроби більшовиків створити для перевезення репатріантів Балтійську шпитальну флотилію (під прапором Російського товариства Червоного Хреста) у складі 10 кораблів закінчилися майже повним фіаско, бо дев'ять з них не змогли приступити до виконання своєї місії, оскільки перебували у приватній власності кількох фінських і данських судовласників (на початку війни ці кораблі були конфісковані росіянами для військових потреб) (Асеев, Каримов, & Каримова, 2023, с. 25–26).

У дисертації І.Б. Белової висвітлено окремі аспекти репатріаційного процесу полонених росіян, зокрема авторка зосередила свою дослідницьку увагу на вивченні діяльності *Центроппленбежа* та спробах організації ним централізованої реевакуації (Белова, 2015). Роком раніше І. Белова підготувала статтю, в якій здійснила максимально стислий огляд російської історіографії, зовсім уникнувши водночас проведення аналізу зарубіжної. Вона була змушена констатувати, що майже всі сучасні російські дослідники негативно оцінюють організацію прийому репатріантів більшовицькою владою (точніше – майже повну її відсутність), що сприяло формуванню критичного ставлення до неї з боку значної частини стихійних репатріантів (тих, що прибули до Росії у кінці 1918 – першій половині 1919 рр.). Проте така злочинна недбалість влади щодо них не перетворила репатріантів (за деяким винятком) на ворогів більшовизму, що пояснювалося вкрай злидненням їх станом та цілковитою виснаженістю більшості поворотців. І.Б. Белова відзначила, що російські дослідники зосереджують свою увагу на таких аспектах репатріації, як оцінка кількості поворотців (1 млн 142 тис. осіб протягом 1918–1921 рр.), психологічний та матеріальний стан репатріантів, їх ставлення до влади та боротьба між більшовиками та їх політичними противниками (білим рухом) за прихильність полонених та їх привернення на свій бік (Белова, 2015, с. 72–77).

Неоднозначне враження справляє праця сучасного російського дослідника В. Телицина. Перша частина його книги, яка стосується життя російських полонених у таборах Німеччини та Австро-Угорщини в 1914 – початку 1917 р., являє відвертий, практично нічим не прикритий плагіат згадуваної вже монографії Н. Жданова (див. докл.: Мінаєва, 2012, с. 130–133). Натомість, друга частина, присвячена поверненню колишніх російських бранців додому, все ж містить інформацію, базовану на низці оригінальних архівних матеріалів і розкриває окремі аспекти репатріаційного процесу. Зокрема, в ній приділено увагу більшовицькій та антирадянській пропаганді в середовищі репатріантів, хаотичності та непослідовності дій більшовицької влади, її нездатності взяти під контроль стихійний процес репатріації тощо (Телицин, 2011, с. 95–151).

Дискусія і висновки

Отже, реконструюючи перебіг репатріаційного процесу полонених росіян з Німеччини, російські дослідники слушно відзначають його цілковиту стихійність, внаслідок чого репатріанти були змушені долати надзвичайні випробування під час свого повернення додому. Через колапс імперських інститутів влади спочатку в Австро-Угорщині, а потім і в Німеччині комендатури таборів полонених на певний час припинили виконувати свої функції, що дало змогу полоненим безперешкодно залишити місця свого примусового утримання та вдаватися до несанкціонованого виїзду додому. Це призвело до значного зменшення кількості полонених у таборах, проте більшість полонених перебувала поза ними, працюючи у складі робітничих команд, а тому їх виїзд був ускладнений.

До того ж німецька влада не була зацікавлена в їх швидкій репатріації, бо від праці полонених значною мірою залежало стабільне функціонування економіки країни. Слід також додати, що уряди країн Антанти, побоюючись поширення більшовицьких ідей в Європі, тимчасово заборонили проведення репатріації полонених росіян додому вже наприкінці зими 1919 р. Але не всі полонені росіяни змогли скористатися цим "вікном можливостей" і виїхати додому, тому для їх утримання в Німеччині у 1919–1920 рр. продовжували функціонувати табори з десятками тисяч їх "мешканців" (у цей час вони мали статус інтернованих. – *Авт.*) – вояків колишньої царської армії.

Зібраний у працях російських істориків дослідницький матеріал переконливо свідчить про те, що репатріанти більшою мірою були залишені більшовицькою владою фактично напризволяще, і понад те – остання намагалася ще й розіграти "карту" полонених для де-стабілізації новопосталих європейських держав, залишаючись вірною своїй ідеї "світової революції". Тому не є дивним, що європейські уряди вживали енергійних контрзаходів проти членів більшовицьких репатріаційних місій, а невдовзі взагалі заборонили їхню діяльність. Зрозуміло, що це негативно вплинуло на становище репатріантів, процес перевезення яких додому був істотно загальмований. Проведення другого етапу репатріації (літо 1920 – початок 1921 рр.) відбувалося у більш організований спосіб, чим більшовики мали завдячувати своєму дипломату В. Л. Коппу. Цього разу Москва не пошкодувала власних ресурсів, аби вивезти максимальну кількість полонених росіян, сподіваючись у такий спосіб нормалізувати свої стосунки з Німеччиною.

Відзначаючи прийнятний науковий рівень більшості досліджень російських істориків із зазначеної тематики та віддаючи їм належне за введення до наукового обігу

значної кількості архівних джерел (статті О. Нагорної, Є. Лазаренко, В. Чернобьорова), слід зауважити, що серед усього їх загалу є й такі (допис С. Іпполітова), які вдалися до відвертого фальшування фактів з пропагандистською метою. Стаття авторства останнього є зразком того, як за жодних обставин не варто писати історію. Поява таких праць унаочнює кризовий стан російської історичної науки на сучасному етапі та переконливо свідчить про виразну упередженість і непрофесійність частини російських істориків, які вважають своїм покликанням прислужництво злочинному путінському режиму.

Список використаних джерел

- Асеев, И. А., Каримов, Р. Р., & Каримова, Г. Ю. (2023). Репатриация русских военнопленных после окончания Первой мировой войны: к истории вопроса. *Вестник Уфимского юридического института МВД России*, 1(99), 24–29.
- Белова, И. Б. (2015). *Вынужденные мигранты: беженцы и военнопленные Первой мировой войны в России. 1914–1925 гг. (По материалам центральных губерний Европейской России)*. [Дис. д-ра ист. наук, 07.00.02, Брянский государственный университет им. акад. И. Г. Петровского].
- Белова, И. Б. (2014). Возвращение русских военнопленных Первой мировой войны в Советскую Россию: историографический аспект. *Вестник Вятского государственного гуманитарного университета*. Область наук: История и археология, 4, 72–77.
- Васильева, С. Н. (1998). *Военнопленные Германии, Австро-Венгрии и России в годы Первой мировой войны*. [Автореф. дис. канд. ист. наук, Московский государственный университет].
- Жданов, Н. М. (1920). *Русские военнопленные в мировой войне 1914–1918 гг.* Ч. I, II, III.
- Ипполитов, С. С. (б.д.) "Украинцы категорически заявили, что они русские": военнопленные Первой мировой войны в европейской политике, 1918–1921 гг. *Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского*. Серия "Исторические науки", с. 68–79 (без зазначення року, тому, номеру).
- Лазаренко, Е. И. (2021). Резервация военнопленных Русской армии первой мировой войны из иностранных лагерей *Вестник Сурагутского государственного педагогического университета*, 3(72), 184–195.
- Минаева, Т. В. (2012). Рец. на: Телицин В. Л. Возвращение домой: К истории русских военнопленных Первой мировой войны. *Исторична панорама*. Вип. 14, 128–133.
- Нагорная, О. С. (2008). "Эвакуация в том виде, в котором она существует, губительна для военнопленных и опасна для государства": советская практика репатриации военнопленных Первой мировой войны *Вестник Челябинского государственного университета*. Вип. 24. История, 15(116), 55–63.
- Посадский, А. В. (2006). Пленные после плена: к истории русских военнопленных Великой войны в 1918–1920 гг. *Доклады академии военных наук. Военная история*. № 5 (23). *Первая мировая война: поиски новых подходов к исследованию, приглашение к диалогу*. Саратов, 183–188.
- Степанов, А. И. (2002). Цена войны: жертвы и потери. В *Мировые войны XX века: в 4 кн.*: Кн. 1. Первая мировая война: Исторический очерк (Г. Д. Шкундин, Ред.), 624–644. Наука.
- Телицин, В. Л. (2011). *Возвращение домой: К истории русских военнопленных Первой мировой войны*.
- Чернопёров, В. Л. (2006). Деятельность советского дипломата В. Л. Коппа по возвращению на родину российских военнопленных (1919–1921 гг.). *Доклады академии военных наук. Военная история*. № 5 (23). *Первая мировая война: поиски новых подходов к исследованию, приглашение к диалогу*, 188–198.
- Щеров, И. П. (2001). *Военная миграция в России 1914–1922 гг.* [Автореф. дис. д-ра ист. наук, Московский государственный университет].

References

- Aseev, I. A., Karimov, R. R., & Karimova, G. Yu. (2023). Repatriation of Russian prisoners of war after the end of the First World War: to the history of the issue *Bulletin of the Ufa Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Russia*, 1(99), 24–29 [in Russian].
- Belova, I. B. (2015). Forced migrants: refugees and prisoners of war of the First World War in Russia. 1914–1925 (Based on materials from the central provinces of European Russia). [Diss. Doc. of History, 07.00.02, Bryansk State University named after acad. I.G. Petrovsky] [in Russian].
- Belova, I. B. (2014). The return of Russian prisoners of war of the First World War to Soviet Russia: historiographic aspect *Bulletin of the Vyatka State Humanitarian University*. Field of science: History and archeology, 4, 72–77 [in Russian].
- Chernoperov, V. L. (2006). The activities of the Soviet diplomat V. L. Kopp to return Russian prisoners of war to their homeland (1919–1921). *Reports of the Academy of Military Sciences. Military History*. No. 5(23). The First World War: Search for New Approaches to Research, Invitation to Dialogue, 188–198 [in Russian].

Ippolitov, S. S. (n.d.). "The Ukrainians categorically declared that they were Russian": prisoners of war of the First World War in European politics, 1918–1921. *Scientific notes of the Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky*. Series "Historical sciences", 68–79 (without indication of year, volume, number) [in Russian].

Lazarenko, E. I. (2021). Re-evacuation of prisoners of war of the Russian army of the First World War from foreign camps *Bulletin of the Surgut State Pedagogical University*, 3 (72), 184–195 [in Russian].

Minayeva, T. V. (2012). Review of: Telitsyn V.L. Returning home: On the history of Russian Prisoners of war in World War I. *Historical panorama*. Issue 14, 128–133.

Nagornaya, O. S. (2008). "Evacuation in the form in which it exists is destructive for prisoners of war and dangerous for the state": Soviet practice of repatriating prisoners of war of the First World War *Bulletin of the Chelyabinsk State University*. Issue 24. History, 15(116), 55–63 [in Russian].

Posadsky, A. V. (2006). Prisoners after captivity: on the history of Russian prisoners of war of the Great War in 1918–1920. *Reports of the Academy of Military Sciences. Military History*. No. 5(23). The First World

War: Search for new approaches to research, invitation to dialogue. Saratov, 183–188 [in Russian].

Shcherov, I. P. (2001). Military migration in Russia 1914–1922. [Thesis abstract diss. doctor of historical sciences, Moscow State University] [in Russian].

Stepanov, A. I. (2002). The Price of War: Victims and Losses. In *World Wars of the 20th Century*: in 4 books: Book 1. The First World War: Historical Essay (G. D. Shkundin, Ed.), 624–644. Nauka [in Russian].

Telitsyn, V. L. (2011). Returning home: On the History of Russian Prisoners of War in World War I.

Vasilyeva, S. N. (1998). Prisoners of war of Germany, Austria-Hungary and Russia during the First World War. [Thesis abstract diss. candidate of historical sciences, Moscow State University] [in Russian].

Zhdanov, N. M. (1920). Russian prisoners of war in the World War 1914–1918. Part I, II, III [in Russian].

Отримано редакцією журналу / Received: 16.06.24

Прорецензовано / Revised: 06.07.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Valeriy VLASENKO¹, PhD (Hist.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0003-2220-2239

e-mail: v.vlasenko@yur.sumdu.edu.ua

Maciej KROTOFIL², DSc (Hist.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-6691-5532

e-mail: makr@umk.pl

Tetiana MINAEVA³, PhD (Hist.)

ORCID ID: 0000-0003-0932-6712

e-mail: t.minaeva@email.ua

Natalia YAKOVENKO⁴, DSc (Hist.), Prof.

ORCID ID: 0000-0002-3493-5950

e-mail: zaliznaledi@ukr.net

¹Sumy State University, Sumy, Ukraine

²Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland

³Chernivtsi Regional Museum of Local Lore, Chernivtsi, Ukraine

⁴Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

REPATRIATION OF CAPTURED RUSSIANS FROM THE WAREHOUSE OF THE FORMER TSARIST ARMY FROM THE TERRITORY OF GERMANY AND AUSTRIA-HUNGARY, 1918–1921 (in coverage of modern Russian historiography)

Background. The article analyzes the most significant historiographic work of Russian historians, who focused their efforts on the study of the process of repatriation of captured Russians from the territories of Germany and Austria-Hungary (and those newly established within its former borders of independent states) after the end of the First World War.

Methods. Several general scientific and special historical methods were applied, in particular, historiographical analysis of the published works of Russian historians, the method of content analysis and military anthropology.

Results. It was established that at its first stage (November 1918 – January 1919) the repatriation of captured Russians took place quite spontaneously, as a result of which the repatriates were forced to overcome extraordinary difficulties during their move home. The research material collected in the works of Russian historians convincingly shows that the repatriates in the vast majority of cases were left to their own devices by the Bolshevik authorities, and moreover, the latter tried to play the captives "card" to destabilize the newly established European states. The second stage of repatriation (summer 1920 – early 1921) was carried out in an organized manner, which the Bolsheviks owed to the Soviet diplomat V.L. Kopp. This time, Moscow did not spare its own resources to take out the maximum number of captured Russians, hoping in this way to normalize its relations with Germany.

Conclusions. Russian historiography in the vast majority of works quite objectively covers the contemporary situation with the repatriation of captured Russians, but this assessment does not apply to those publications that talk about captured Ukrainians, because in covering stories about the national separation of the latter, Russian researchers use frankly anti-Ukrainian propaganda clichés.

Keywords: Russian historiography, captured Russians, repatriation, Bolshevik diplomacy, Germany, Austria-Hungary.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 94(477+437)“1918/1939”+376:378
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.2>

Павло ГАЙ-НИЖНИК, д-р іст. наук, провід. наук. співроб.
ORCID ID: 0000-0002-8912-8398
e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ, Україна

МИКОЛА ЛЕБЕДЬ: ЗДОБУТТЯ І ВТРАТА УРЯДУЮЧОГО ПРОВІДНИЦТВА В ОУН (ВЕРЕСЕНЬ 1941 – ТРАВЕНЬ 1943)

Вступ. Досліджено і проаналізовано обставини і причини зайняття й втрати Миколою Лебедем посади урядуючого провідника в Організації українських націоналістів самостійників-державників (Революційному Проводі ОУН).

Результати. Наукова новизна статті полягає у розкритті маловідомих сторінок історії Революційного Проводу Організації українських націоналістів загалом й місця і ролі у її керівництві Миколи Лебеда зокрема. Безпосередньо йдеться про обставини посідання та втрати М. Лебедем посади урядуючого провідника ОУН, виникнення і загострення протиріч його бачення політики і внутрішнього функціонування Організації з рештою членів керівництва ОУН, зокрема з М. Прокопом, І. Климів, Р. Шухевичем та іншими.

Висновки. Встановлено, що основною причиною усунення М. Лебеда з посади урядуючого провідника ОУН були його методи керівництва у Проводі Організації, а також розходження з окремими членами Проводу ОУН у питаннях тактики і стратегії діяльності ОУН в умовах репресій проти націоналістів-революціонерів та перебігу воєнних дій німецько-радянської війни на теренах України тощо. З'ясовано, що на особистісному рівні М. Лебедь увійшов у гострий конфлікт з М. Прокопом ("Володимиром", "Гармашем") та з І. Климівим ("Легендою"). Невдовзі глибокі протиріччя з Р. Шухевичем ("Туром"), Д. Маївським ("Косарем", "Тарасом") та З. Матлю ("Дніпровим") призвели до сепаратного позбавлення М. Лебеда ("Рубана") важелів урядування і провідництва Організацією, яке у серпні 1943 р. було легітимізовано рішенням Третього (надзвичайного) Великого збору ОУН.

Ключові слова: Лебедь, ОУН, Шухевич, національно-визвольна боротьба, Революційний Провід.

Вступ

Після придушення німецькими окупантами проголошеної 30 червня 1941 р. Української Держави й початку терору та репресій проти націоналістів-революціонерів, з початку 1942 р. перед революційною ОУН постало нагальне питання зміни свого ставлення до нацистського Райху та перегляду тактики й стратегії щодо боротьби за державність. Водночас настав час й аналізу власної державотворчої теорії та ідеологічних засад з огляду на досвід практики спроби розбудови Української Держави протягом 1941 р. та відомостей і спостережень від похідних груп про народні настрої й сприйняття програмових постанов ОУН населенням Осередньої (Центральної) та Південно-Східної України.

15 вересня Поліція безпеки і СД райхскомісаріату "Україна" рапортувала в Берлін: "Діяльність західноукраїнської групи Бандери стає все більш шкідливою в інших районах України. Там пропагують національні політичні ідеї, для яких раніше не було практично жодного сприятливого підґрунтя. Ці ідеї становлять гостру небезпеку для німецьких інтересів сьогодні і в майбутньому" (Проблема, 2004, с. 26). Цього ж дня всі поліцейські органи Райху (поліція безпеки, СД, Гестапо, таємна польова поліція, Абвер) провели перші масові арешти членів ОУН(б) на окупованій території України та в інших країнах. 16 вересня 1941 р. С. Бандеру, якого від 6 по 25 липня утримували у берлінській тюрмі, після чого він до 15 вересня перебував під домашнім арештом, було заарештовано до центральної в'язниці Берліна, а за чотири місяці переведено до концтабору "Заксенгаузен", поблизу Оранієнбург'а. Двох братів С. Бандери поляки-капо (фольксдойче) забили до смерті у концтаборі в Аушвіці. У ті ж вересневі дні у столиці Німеччини арештові було піддано й інших знаних членів ОУН(р) – Я. Стецька, І. Габрусевича, О. Тюшку, В. Стахіва, Н. Процика, Ю. Хименця, О. Антоновича. Масові арешти відбулися у Кракові, Львові й по усій Західній Україні. У наступні два роки німцями було заарештовано й убито 80 % керівного складу ОУН(р) (Літопис, 1997, с. 79–97; Torzecki, 1972, s. 247).

Мета статті полягає в дослідженні, аналізі та висвітленні обставин і причин зайняття й втрати Миколою Лебедем посади урядуючого провідника в Організації українських націоналістів самостійників-державників (Революційному Проводі ОУН). На жаль, **історіографія** лише частково і фрагментарно висвітлює зазначене питання, про яке, зокрема, тією чи іншою мірою йдеться у доробках П. Гай-Нижника (Гай-Нижник, 2016; Гай-Нижник, 2017; Гай-Нижник, 2019), Я. Гайваса (Гайвас, 1964), С. Галамая (Галамай, 2003), В. Дзьобак (Дзьобак, 2005), З. Матли (Матла, 1970), С. Мудрика-Мечника (Мудрик-Мечник, 1997), О. Панченка (Панченко, 2001), І. Патриляка і О. Пагірі (Патриляк, & Пагіря, 2008), М. Прокопа (Прокоп, 1966; Прокоп, 1976), Г. Мотики (Motyka, 2006), Р. Торжецького (Torzecki, 1972) та ін., а отже, дослідження та аналіз вказаної проблематики потребує комплексного підходу із залученням певної бази джерельних матеріалів.

Результати

Виклад основного матеріалу. Опинившись у становищі відкритого антиукраїнського повороту політики офіційної Берліну й репресій з боку німецької окупаційної військової влади, Провід Організації скликав 19 вересня 1941 р. І конференцію ОУН, що відбулася у с. Сороки поблизу Львова. Її делегатами були лідери Організації, котрі тоді ще перебували на свободі – М. Лебедь ("Рубан"), М. Прокоп, Д. Мирон ("Орлик"), І. Климів ("Легенда"), І. Павлик, І. Ребак, В. Кук, М. Степаняк. Тоді ж фактичне керівництво Організацією перебрав на себе Микола Лебедь, що зосередив значну увагу й зусилля на створенні Служби безпеки ОУН (Панченко, 2001, с. 67). Було вирішено працювати у двох рівноцінних напрямках: користуватися усіма нагодами легальної роботи в культурних, політичних, адміністративних структурах окупаційної влади і одночасно перевести основну частину організаційних кадрів на нелегальне становище, готуючись таким чином до тривалої боротьби з Третім Райхом. Тоді ж назву Організації було змінено на ОУН самостійників-державників – ОУН СД.

У той же час німецькі спецслужби з виявлених при обшуках матеріалів та зі свідчень заарештованих ОУНівців

довідалися, що "бандерівський рух у зимові місяці, надто в колишніх польських областях, вирішив розгорнути мережу своїх організацій, що охоплюють всю країну, і там навряд чи знайдеться хоч одне село, котре не було б охоплене цією мережею... Найважливіші функціонери організації постійно пересуваються і ніколи не затримуються на одному місці довше, ніж на одну ніч" (Українське, 2012, с. 494).

У цей час (на початок 1942 р.) Провід ОУН СД склався у такому особистісному складі: М. Лебедь ("Максим Рубан") – урядуючий провідник, Д. Мирон ("Орлик") – крайовий провідник ОСУЗ, І. Климів ("Легенда") – перший організаційний референт, В. Кук ("Леміш") – другий організаційний референт, М. Прокоп ("Володимир", "Гармаш") – референт пропаганди, С. Галамай – вишкільний референт; М. Турчманович ("Кречет") – політичний референт, М. Арсенич ("Михайло", "Максим", "Дем'ян") – референт Служби безпеки, Д. Грицай ("Дуб") – військовий референт, Д. Клячківський ("Охрім") – крайовий провідник ПЗУЗ, Я. Старух ("Синій"), М. Степаняк ("Сергій") – крайовий провідник ЗУЗ, З. Матла ("Дніпровий") – крайовий провідник ПУЗ (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75135 фп, арк. 11–12, 94–96; Галамай, 2003, с. 109; Літопис, 2012, с. 104). Німці припускали, що підпільний центр Організації міститься у Львові. Водночас накази, виявлені в перебігу затримань і арештів, вказували, що перехоплені взимку розпорядження застерігали активістів-нелегалів від акцій та провокацій, а всю працю підпільників наказувалося розгорнути на розширення організаційної та розвідувальної мережі до часу, поки не настав би момент сказати окупантам "останнє слово". Насамперед членам ОУН предписувалося здійснювати пасивний спротив, саботаж усіх заходів, що започатковувалися німцями, спротив постачання сільгосппродуктів до Німеччини й відправки робочої сили у Райх тощо. Німці також виявили докладні інструкції щодо ведення партизанської війни (Українське..., 2012, с. 494–495).

У квітні 1942 р. на своїй II конференції, яка відбувалася біля с. Новий Яричів у кількох кілометрах від автошляху Львів–Київ, ОУН СД ще раз зазначила, що вважає "рішуче непридатним для нового українського життя систему капіталістичну, тоталітарну, комуністичну, націонал-соціалістичну, бо українська держава, яка має вирости з питомо українських прагнень у формі української нації-країни (панування нації на своїй землі), є прогресивнішою за всі інші системи", додаючи, що "свою історичну місію на Сході Європи Україна виконає, взявши до уваги конкретні особливості її минулого й сучасного, зсинтезувавши все природньо-прогресивне, на що спромоглися українці в минулому" (ОУН, 1955, с. 63).

У Конференції під головуванням М. Лебеда взяли участь В. Кук, І. Климів, З. Матла, Д. Мирон, М. Прокоп, Я. Бусел, М. Степаняк та інші¹, які в досить бурхливих обговореннях порушили також і проблеми, що назріли у зв'язку із зустріччю західноукраїнського елементу з населенням східноукраїнських теренів (Матла, 1970,

с. 48). Конференція знову висунула вимогу готуватися до збройної боротьби "в слушний час", коли Радянський Союз буде розбитий, а Німеччина виснажиться. У тому, що СРСР зазнає поразки у війні з Німеччиною керівництво ОУН СД не мало сумнівів аж до кінця 1942 р., а отже на порядок денний навіть не висувалася перспектива вироблення форми та рівня взаємин з Об'єднаними Націями, що вели війну з нацистським Райхом. Разом із цим керівництво ОУН СД починало усвідомлювати, що український національно-визвольний рух перебуває "в сучасній складній і мінливій міжнародній ситуації" й, отже, мусило провадити "далекосяжну політику, яка передбачує різні можливості закінчення війни" (ОУН, 1955, с. 62). Тому Провід ОУН СД бере курс на недопущення партизанщини, а натомість вирішує організувати та очолити "широкий всенародний рух" через мобілізацію планово сил на усіх ділянках.

Тоді ж з'явилися думки, що невдовзі суттєво вплинуть на трансформацію певних ідейно-програмових засад ОУН та на зміну її тактики й організаційно-керівної структури в майбутньому. Одна з них полягала в тому, що з огляду на очевидний подальший розвиток світової війни й можливу поразку у ній III Райху, Організація мусить виявити себе перед Заходом супротивником націонал-соціалістів і зміцнити свої сили до такої міри, аби Британія та США мусили б рахуватися з нею. Тож слушно було вирішено не втягуватися у нерівне збройне протистояння з Вермахом, а натомість розпочати пропагандистську антинімецьку діяльність.

Другу пропозицію висунув Д. Мирон, який наголосив на необхідності наближення програми ОУН до розуміння й свідомості народних мас Центрально-Східної України (населення ОСУЗ). Отже з його подачі у постанови конференції було включено тези про націоналістичні погляди М. Хвильового та інших українських антибільшовицьких сил у СРСР, які єднають їх із загальними устремліннями ОУН. Потім, наприкінці літа – на початку осені 1942 р. на одному із засідань Проводу ОУН це питання знову порушить М. Степаняк. Він, зокрема, висловить думку (сприйняту, до речі, негативно), що основні причини перших політичних невдач похідних груп ОУН на Центрально-Східних теренах полягали не в помилках у конспірації чи у недопрацюванні СБ тощо, а в тому, що пропагандистсько-політична робота західноукраїнських ідеологів-підпільників була відірвана від місцевих реалій, самі вони не були готовими до світоглядної дійсності Наддніпрянщини, а отже ОУН не змогла здобути популярність у Центрі та на Сході України без опертя на місцеві кадри. Незабаром, вже на наступному засіданні Проводу Організації на початку листопада 1942 р. з подібними по суті міркуваннями виступив і М. Прокоп, який півроку працював на східноукраїнських землях (СУЗ) і щойно звідти повернувся (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75135 фп., арк. 136–138). Так розпочалася низка глибинних обговорень тактики дій та ідеологічних і програмових засад ОУН, які невдовзі вплинуть на еволюцію теорії суспільно-економічного ладу майбутньої Української Держави та концепції державно-політичної моделі в програмових постановках ОУН.

Іншим важливим рішенням було розпочати пошук союзників у визвольній боротьбі серед поневолених народів із метою створення єдиного антиімперського союзу. Зокрема, погляди було звернено до найближчого народа-сусіда – поляків, з якими варто було би заручитися згодою якщо не про спільні дії, то принаймні про нейтралітет (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75135 фп., арк. 26–28, 35).

¹ Щодо складу учасників цієї конференції, відомості свідків різняться. Так, М. Степаняк (на допиті в МДБ) називав таких десять осіб: І. Климів ("Легенда"), Д. Клячківський ("Білаш"), В. Кук ("Леміш"), М. Лебедь ("Максим Рубан"), Д. Маївський ("Косар"), З. Матла ("Дніпровий"), Д. Мирон ("Орлик"), Я. Старух ("Синій"), М. Степаняк ("Сергій"), М. Турчманович ("Кречет"), а натомість М. Лебедь (у спогадах) стверджував про таку десятку з них: М. Арсенич, Д. Грицай, І. Климів, В. Кук, М. Лебедь, Д. Маївський, З. Матла, Д. Мирон, М. Прокоп, М. Степаняк (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75135 фп, арк. 26–28, 62; Лебедь, 1983, с. 152).

За критику діяльності Проводу ОУН до участі в конференції М. Лебедем не було допущено М. Прокопа (його реферат, тим не менш, було розглянуто, але оцінено більшістю негативно, за винятком М. Степаняка і М. Турчмановича). Як наслідок – невдовзі М. Лебедь вивів М. Прокопа зі складу Проводу ОУН і відрядив до Києва (ГДА СБУ, ф. 6, спр. 75135 фп., арк. 145–146). Гаряче обговорення викликали й останні дії І. Климів та його різка критика М. Лебеда як уповноваженого провідника. Усе це було сприйнято учасниками конференції як спроба вчинення перевороту в Організації й, отже, поведінку І. Климів ("Легенди") було засуджено, проте вибір міри покарання за сваволю покладалася особисто на М. Лебеда ("Рубана"). Вердикт не забарився: після конференції І. Климів було знято з поста організаційного референта та усунено зі складу Проводу ОУН. Невдовзі він був призначений начальником організаційного відділу у військовій референтурі, а згодом "Легенда" став фактично основоположником і політиковником перших відділів оунівської УПА (ГДА СБУ, ф. 13, спр. 376, т. 60, арк. 281–282). Найближчого часу у складі Проводу ОУН вольовими рішеннями М. Лебеда відбуватимуться нові зміни, що, окрім іншого, згодом гикнеться йому власним становищем у Проводі ОУН.

Відповідно до рішень II конференції, осередки ОУН СД розпочали підготовчі заходи для розгортання власних збройних сил (Патриляк, & Пагіря, 2008, с. 484–511). Ця робота з різним ступенем інтенсивності велася як у Галичині, так і на Волині й Поліссі, де вже існували збройні підрозділи УПА "Поліська Січ" Т. Боровця ("Бульби")¹. Зокрема, командири радянських партизанських загонів доповідали Українському штабу партизанського руху (УППР), що з початку 1942 р. у Рівненській області почали виникати загоны націоналістів чисельністю від 50 до 300 бійців. Ці загоны, за повідомленнями, займалися в основному вишколом і заготівлею продовольства. Щоб не бути поміченими німцями, вони часто маскувалися під радянських партизанів (Проблема, 2004, с. 27). Протинімецька діяльність бойовиків ОУН навесні і влітку 1942 р. виявлялася переважно в актах пасивного опору і саботажу дій німецької сторони – проти здавання населенням продовольчого "контингенту", виїзду населення в Німеччину на роботи тощо².

¹ Як зазначається у "Звіті робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА", в документах нацистської поліції безпеки і СД, які кожні два тижні надходили до Берліна з окупованих східних областей, на зламі 1941 і 1942 рр. з'явилася рубрика "український рух опору". Його складовими частинами німецькі експерти називали ОУН(р) і ОУН(м), а також загоны отамана Т. "Бульби"-Боровця, котрий політично пов'язував себе з Державним центром УНР. Найбільш активними учасниками руху опору визнавалися бойовики ОУН(р) і "бульбівці". З числа членів ОУН(м) до учасників руху опору можна віднести тільки тих, хто гуртувався навколо О. Ольжича (голова ПУН А. Мельник та його найближче оточення залишалися фактично на протинімецьких позиціях).

² Впродовж квітня–травня 1942 р. німці завдали ударів по підпільних структурах ОУН(р) на Волині–Поліссі. Проте націоналісти демонстрували нездоланну здатність відновлювати зруйновані структури і поповнювати свої лави новими людьми. За німецькими оцінками, основні сили ОУН(р) влітку 1942 р. розміщувалися в двох основних центрах: генеральному комісаріаті "Волинь–Полісся" (крайовий провід ОУН на північно-західних українських землях (ПЗУЗ) на чолі з Д. Клячківським) і на північно-східних українських землях (ПСУЗ) із центром у Києві. Останній після загибелі Д. Мирона очолював А. Сак. Активно виявляв себе Дніпропетровський підпільний центр на чолі з В. Куком.

У липні 1942 р. німецька розвідка довідалася з конфіскованих у Рівному нелегальних матеріалів, що ставлення ОУН СД до Німеччини визначатиметься залежно від позиції Райху в питанні самостійного волевиявлення українців. Було з'ясовано, що Провід ОУН міркував, що у війни є позитивний бік: Німеччина розіб'є старого ворога України – Москву, з іншого ж, негативна – та ж таки Німеччина вороже ставиться до самостійної Української Держави. Так, в одному з повідомлень начальника Поліції безпеки і СД в Берлін від 10 липня 1942 р. зауважувалося з цього приводу на здобуті конспіративні вказівки бандерівському підпіллю:

"1. Задля уникнення розпилення сил активна боротьба тільки проти Москви.

2. Відносно Німеччини відійти в сторону, чекати, берегти сили, жодних непотрібних непродуманих акцій, внутрішня й організаційна підготовка та розгортання мережі ОУН, щоби, нарешті, у потрібний момент змогли "сказати останнє слово"" (РГВА, ф. 500к, оп. 1, спр. 775, арк. 240).

У жовтні 1942 р. у Львові М. Лебедь (як тогочасний урядуючий провідник) скликав конференцію військових референтів, у якій взяли участь військовий референт Центрального Проводу Д. Грицай ("Перебийніс"), старшина зі спеціальних доручень при військовому референті Центрального Проводу І. Климів ("Легенда"), військові референти: Галичини – Л. Павлишин ("Вовк"), Волині та Полісся – В. Івахів ("Сом"), центральних і східних українських земель – М. Медвідь (Motyka, 2006, s. 112–113). Народою було прийнято остаточне рішення про розгортання "збройних сил ОУН" – підпільної української армії, завдання з організації якої було покладено на робочу групу Проводу у складі В. Івахива, Л. Павлишина та М. Медведя (Вовк, 2003, с. 155). По цьому вже на початку листопада 1942 р. у Львові відбулося таємне засідання Центрального Проводу, на якому були присутніми й дієві учасники похідних груп та підпільників у Великій Україні, що попередили керівників Організації про нацистський терор і передбачали можливе швидке повернення радянських військ. Отже було прийнято рішення про посилення спротиву німцям, виконання смертного вироку убивцям провідника підпілля у Києві Д. Мирона та про приготування до майбутньої окупаційної сили – більшовизму (Прокоп, 1976, с. 67).

Тим часом на військовій конференції Проводу ОУН СД, що відбулася у Львові на початку грудня 1942 р., розгорілася запальна дискусія щодо тактики і стратегії повстанського руху в умовах окупації³. Зокрема, урядуючий провідник М. Лебедь був противником негайного повстання проти окупаційної адміністрації, але визнав необхідність приступити до створення власних збройних сил⁴. Разом із тим М. Лебедь не міг ви-

³ 4 грудня 1942 р. у Львові в рамках широкомасштабної облави німцями було заарештовано 18 оунівців, в т. ч. трьох членів Проводу ОУН – Я. Старуха, Д. Гриця та І. Климів, якого того ж дня до смерті закатавав ґестапівець В. Вірзінг.

⁴ Для порівняння нагадаємо: після нападу Німеччини на СРСР головне командування "Союзу збройної боротьби" (від 1942 р. – Армія Крайова) видало наказ, за яким усі поляки на окупованих територіях зобов'язувалися дотримуватися нейтралітету щодо обох воюючих сторін, не допомагати жодній з них, а натомість "стояти зі зброєю при нозі"; керівник сербських націоналістів Д. Михайлович уникав збройної боротьби з італійськими і німецькими окупаційними військами, аби зберегти сили для боротьби з хорватами і партизанами Й. Броз Тіто; лідер китайських комуністів Мао Цзедун уникав відкритих боїв з японцями з метою заощадити сили і ресурси для боротьби з військами націоналістів під командуванням Чан Кайші.

значитися у питаннях, коли починати воєнні дії й проти кого. Тому після палких суперечок, було вирішено створювати військові з'єднання, в яких члени ОУН СД мали б посісти командні посади. Фактично – це було офіційним відправним терміном з боку ОУН(б) щодо створення УПА, хоча низові структурні бойові загони Організації вже вели повстанську боротьбу з німецькими окупантами протягом усього 1942 р. Зі свого боку Л. Шанковський окремо підкреслював, що початок конфлікту в керівництві ОУН СД поклала т. зв. партизанська відозва М. Лебеда ("Рубана") із засудженням військових дій повстанців проти німців, яка й викликала жорстке обурення з боку І. Климів ("Легенди") й Р. Шухевича ("Тура"), за якими стояли військовий сектор ОУН СД і теренова мережа Волині та Полісся¹.

Водночас варто зауважити на спогади З. Матли, який писав, що ще у 1942 р. "Роман Шухевич не раз ділився враженнями та спостереженнями з підсоветської України і висловлював свій погляд: треба глибокої аналізи, застанови й деякого часу, щоб мати ясний образ і погляд, як розв'язувати питання, що їх поставила війна перед Організацією. Що мусять прийти деякі зміни, це для Р. Шухевича було самозрозумілою річчю, як і для багатьох інших провідних людей Організації" (Матла, 1970, с. 48). На порядку денному стояло також питання об'єднаного українського військово-політичного фронту. Тому наприкінці 1942 – на початку 1943 рр. почалися спроби примирення з ОУН(м), групою колишніх членів Організації (І. Мітрінга, Б. Левицький, д-р Турчманович, В. Ривак та ін.), з колишніми легальними партійними діячами з Польщі (В. Мудрим, С. Біляком та ін.) тощо, проте всі вони висловлювали недовіру в дотриманні домовленостей керівництвом ОУН, критикували безапеляційний тон та програмово-ідеологічну політику Револьюційного Проводу.

Тож, аби об'єднати також і вояків в УПА, як у збройній силі усього українського народу (а вже тоді стояло питання, що не всі вони є і будуть членами ОУН), становище і здоровий глузд вимагали пошуку нових підходів та позицій. Таким чином, як свідчив З. Матла, "вже в другій половині 1942 р. в тодішніх виданнях пороблено деякі зміни: менше вживано висловів "націоналізм", "націоналістичний", а частіше появляються окреслення "самостійність", "самостійницький", або "самостійницько-державницький". Крім того, злагіднено критику інших політичних угруповань" (Матла, 1970, с. 51). Виникла також думка й про створення об'єднаного політично-визвольного центру, що був би рупором і символом усієї нації, а не окремої політичної сили. Розмови з цього приводу вже відбувалися між Р. Шухевичем, З. Матлою, М. Прокопом, М. Степаняком і Д. Маївським), а згодом й поза членством в ОУН самостійників-державників.

Проте М. Лебедь остерігався таким чином послабити Організацію й, до того ж, внаслідок свого характеру, прагнув будь-що зміцнювати домінуючу роль ОУН СД в політичному середовищі та в збройній боротьбі. Власне, ні для кого не було секретом, що М. Лебедь був націоналістом-ортодоксом, людиною, замкненою у собі, недовірливою й водночас жорсткою, безкомпромісною і диктаторською натурою, що повсякчас намагалася приймати рішення одноосібно та прямолінійно. Напри-

кінці 1942 р. внаслідок організаційного і теоретико-ідеологічного конфлікту лави Організації покинув один з її провідних ідеологів І. Мітрінга з групою своїх прихильників (Гайвас, 1964, с. 85).

З огляду на розбіжність поглядів у керівництві ОУН щодо стилю та методів прийняття рішень у Проводі Організації та щодо збройного чину, 17–21 лютого 1943 р. у с. Теребежі поблизу м. Олеська (Львівщина) відбулася III конференція ОУН самостійників державників (ОУН СД)². У ній взяли участь: М. Лебедь ("Максим Рубан"), Р. Шухевич ("Тур"), В. Охримович ("Бард"), М. Прокоп ("Гармаш", "Володимир"), Д. Маївський ("Косар", "Тарас"), З. Матла ("Дніпровий"), Р. Кравчук ("Петро"), М. Степаняк ("Сергій"). Відтоді вплив уповноваженого провідника ОУН Миколи Лебеда було суттєво послаблено.

Частина делегатів, переконана у близькій поразці Німеччини, висловлювалася за те, аби якнайшвидше розпочати боротьбу з німцями. Зокрема крайовий провідник ОУН на ЗУЗ Михайло Степаняк запропонував почати повстання проти німців і вибрати їх з України до приходу Червоної армії, створити національний уряд і домогтися його визнання західними союзниками СРСР. Однак, з іншого боку, делегати (крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський і військовий референт Проводу ОУН Р. Шухевич) вказували на необхідність боротьби з комуністами (радянськими партизанами) та поляками (ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 102, арк. 1–4). Боротьба ж проти німців, на їхню думку, мала б носити характер самооборони народу. У зізнаннях М. Степаняка, які стосуються постанов III Конференції, йдеться про таке: "Пізніше під впливом Романа Шухевича політика ОУН у питанні збройної боротьби відійшла від постанов конференції і пішла у напрямку, який в практиці застосовував на Волині командувач УПА "Клим Савур" (Д. Клячківський), тобто боротьби проти червоних (радянських) партизанів і поляків" (Кокін, 2000). "Тур" (Р. Шухевич) піддавав критиці позицію "Леміша" (В. Кука), який підтримував думку М. Степаняка щодо загальноукраїнського збройного зриву проти німців, у тому числі й в Галичині. На цій III-й конференції ОУН власне й були остаточно вирішені питання створення УПА і визначені головні вороги українського визвольного руху – нацисти і більшовики³. Окремо було також наголошено на недоторканності українських етнічних теренів з боку будь-яких народів і держав, яких загрожувало "нещадно поборювати", а також зазначалося, що "організатором і керівником Визвольної Боротьби Українського Народу являється Організація Українських Націоналістів Самостійників Державників (ОУНСД)" (ОУН, 1955, с. 74–89).

Невдовзі, 13 травня 1943 р. на терміново скликаній нараді Проводу Організації, що відбувалася в одній з місцин Золочівщини, Р. Шухевичу та його прибічникам

² Назву ОУН СД було офіційно надано Організації на цій конференції з подачі М. Лебеда, проте вона так і не прижилася, тож вже за кілька місяців у серпні 1943 р. на III Великому (надзвичайному) зборі ОУН її замінили на ОУН на Українських Землях (ОУН на УЗ).

³ Радянські підпільники і партизани в роки війни датували утворення Української повстанської армії весною 1943 р., проте в українській емігрантській літературі утвердилася інша дата – осінь 1942 р., яка є історично правдивою й підтверджується архівними документами.

¹ Див. статтю Л. Шанковського "Легенди про початки УПА й факти" (Мудрик-Мечник, 1997).

вдалося остаточно усунути М. Лебеда з очільництва в ОУН (Панченко, 2001, с. 69; Motyka, 2002, s. 2). У засіданнях наради тоді взяли участь: М. Лебедь, Р. Шухевич, Д. Маївський, М. Прокоп, М. Степаняк та З. Матла (інші члени Проводу не змогли прибути на ці збори). Йшлося, зокрема, про організаційні питання, про УПА і дії військових відділів Т. "Бульби"-Боровця та ОУН(м), про становище на Волині й Поліссі, де на той час відбувало свій рейд партизанське з'єднання С. Ковпака, а також про намагання й шляхи підпорядкувати окремі збройні підрозділи одному військовому центрові з метою уникнення отаманщини та покращення успіхів у боротьбі з нацистами та комуністами. Тож постали питання негайної розв'язки щодо підходів і бачення М. Лебедем подальшого ведення внутрішньої української політики і бойових операцій та незгоди з його позиціями усіх інших членів Проводу, що були присутніми на нараді. Після ж того як М. Лебедь заявив, що відповідальність за подальшу долю ОУН і боротьби підпаде, відтоді на членів Проводу, які не погоджувалися з його становищем, Р. Шухевич, Д. Маївський, М. Прокоп, М. Степаняк і З. Матла на власній окремішній нараді того ж дня вирішили усунути М. Лебеда з провідництва Організацією. Тимчасово, до скликання надзвичайного Великого збору, очолити ОУН СД було запропоновано З. Матлі, який відмовився від посади на користь Р. Шухевича як на більш досвідчену особу у військових справах.

Головування у Проводі ОУН 13 травня 1943 р. перебрав на себе Роман Шухевич. Водночас "з практичних моментів, з уваги на тодішні надзвичайно трудні й небезпечні умови, в час, коли треба було скоро вирішувати, – постановлено створити вужче тіло, що його завданням було б виносити вирішення між засіданнями Проводу в комплекті" (Матла, 1970, с. 53). Цей вужчий керівний орган дістав назву – Бюро Проводу, до складу якого увійшли три члени: Р. Шухевич (голова), З. Матла та Д. Маївський. Тоді ж це рішення було закріплено й занотовано у відповідному документі-постанові присутніх членів Проводу й підписано трійкою нових лідерів під псевдонімами: "Чупринка" (Шухевич), "Вишня" (Матла), "Дуб" (Маївський) (Прокоп, 1966: 1866). Було також визначено: два місяці не оприлюднювати загал про цю реорганізацію в керівництві (М. Лебеда було повідомлено про нове провідництво Організацією тоді одразу ж), а також протягом до трьох місяців скликати надзвичайний Великий збір, аби найвищий орган ОУН затвердив чи відхилив це рішення. Посаду ж уповноваженого провідника взагалі було скасовано і таким чином М. Лебеда було усунуто від впливу у Проводі ОУН СД.

"У його нехиті та побоюваннях піти на зміни політики щодо людей інших політичних переконань, та у зв'язку з перенесенням тягару боротьби на мілітарний сектор визвольної боротьби в той воєнний час, – пояснював З. Матла рішення щодо усунення від керма М. Лебеда, – треба шукати причин його відходу від керівництва ОУН(р) і змін у структурі Проводу ОУН(р) весною 1943 року" (Матла, 1970, с. 52). Радянські ж спецслужби в одній з довідок на Р. Шухевича зазначали, що саме він був ініціатором скликання конференції, на якій й було усунуто з провідництва М. Лебеда, а серед причин – те, що "Максим Рубан" не забезпечив політичного та організаційного керівництва роботою ОУН і розгортання операцій УПА у заплілі радянських військ, а та-

кож противився вимогам більшості проводу ОУН запровадити в практику роботи принципи внутрішньої організаційної демократії і перейти до створення нової політичної організації" (Роман Шухевич, 2007, с. 93).

Що ж до рис характеру Р. Шухевича, то на допиті в УМДБ один з лідерів ОУН В. Чижевський ("В. Дячук") оповідав, що "за своїми особистими якостями Шухевич є честолюбний, не любить, коли йому суперечать, піддається впливу інших людей, має звичку не висловлювати свою особисту думку до тієї пори, поки не висловляться інші люди, щодо людей вимогливий, проте поряд із цим намагається вести себе по-приятельськи.

Його прикмети: років зо 40, вище середнього зросту, міцної статури, обличчя продовгувате, рудий, коси зачісує набік, ніс довгий з горбочком, очі сірі, пронизливі, погляд різкий, у русі енергійний, губи тонкі завжди стиснуті" (ГДА СБУ, ф. 65, спр. 18756, т. 1, арк. 213), а в орієнтуванні МДБ ще додавалося, що у Р. Шухевича обличчя також було у веснянках, брови широкі, розмовляв він тихо, швидко, м'яким голосом, у рухах був швидким (ГДА СБУ, ф. 65, спр. 38/1, арк. 112; ф. 65, спр. 18756, т. 2, арк. 3).

Цікаво, що на запитання: у чому полягала "головна причина, що зайшла та зміна, значиться, як він [Лебедь] уступив, а з другого боку, прийшов на провідника Шухевич?" яке А. Бердій задав свого часу Я. Стецьку, той припустив таке: "Окрім персональних питань, то може його [Лебеда] різкості у поведінці з людьми, може його такому аподектичному ставленню проблем і його таким своєрідним монархічним підходом до розв'язки питань, що окрім того, були ще глибші причини. Я думаю, що йшлося про те, щоби революційна стихія більше розлилася, щоби вона більше вибуховою стала, і щоби рами технічно-організаційних, була поширена на ідейно-мобілізуючі широкі маси, вишколеними ідейно-політично і військово кадрами. І, що так виглядало, що тре було щось, що якась така була там, яку та стихія мусіла перервати, я б сказав. Схоже то була властива причина поза його тими, такими питоменими елементами в праці. [...] Широке розгорнення революційних процесів тоді почалося. Але є одне, що передумовою до того б були все-таки кадри, а Лебедь мав той позитив, що він умів кадри тримати. І при всіх інших його мінусах і плюсах, бо то його великим плюсом є, чи [було] дивно мені тепер, він дуже відважна людина, дуже рискант, очайдух, а з другого боку видається, що він так якби був невдоволений з де[чим] із зі свого минулого, так якби чогось жалів. [...] То є певні епохи в житті нації і коли людина, сповнивши своє, мусить знати коли відійти" (Розмови..., 1985, с. 99–100).

Разом з тим свіжі віяння та думки, спричинені обміркуванням доповідей похідних груп, зустрічами з людинністю у Центрально-Східній Україні та усвідомленням нової дійсності у більш масштабному і глибинному обшарі, спонукали до ідейної еволюції не лише частини Проводу ОУН, а й до визнання потреби зміни тактики та ідеологічно-організаційних засад в межах усієї Організації. Підштовхували її до цього й націоналістичні наддніпрянці, такі, зокрема, як П. Сак та Й. Позичанюк. Редагована останнім газета "За самостійність" вже у 1942 р. писала, що "треба наш рух запліднити політичною думкою і досвідом політичної еліти Східних і Осередніх земель" (НДБ ЦДІА м. Києва. Арк. 11). Того ж року питання оновлення ідейно-програмових засад

ОУН відповідно до викликів часу підіймали у своїх публікаціях й інші такі впливові теоретики Організації, як Д. Маївський-"П. Дума" ("Лицем до народу"), Р. Бжеський-"Ю. Дажбожич" ("За єдиний революційний фронт"), М. Палідович-"Карпатський" ("До питання аграрної проблеми в Україні"), "О. Іваненко" ("На порозі четвертого року війни"). У 1943 р. цієї теми торкалися також М. Дужий-"М. В. Вировий" ("Україна і Росія"), Й. Позичанюк-"Шахай" ("Тактика щодо російського народу"), М. Прокоп-"В. В. Садовий" ("До основ нашої міжнародної тактики"), О. Логуш-"О. І. Степанов" ("За правильний підхід") та ін.

Своєрідною ж квінтесенцією цього дискурсу та виру потреби теоретичного та організаційного оновлення можна вважати заклик у брошурі "ОУН на СУЗ (1941–1943 рр.)", в якій, зокрема, зазначалося: "Без огляду, який вислід буде мати ця війна, стоїмо перед konieczністю нової переоцінки цінностей у всіх ділянках нашої роботи. Першим предметом переоцінки – це ідея нашої боротьби, наша ідеологія і зв'язана з цим філософія та наш світогляд. Коле правильно хочемо поставити це питання, мусимо вийти з критики двох сьогодні воюючих ідей: імперіалістичного націоналізму, що проявився як фашизм і гітлеризм, і змасакрованого інтернаціоналізмом російського імперіалізму, що проявився як більшовизм. Обі ці ідеї спричинили сьогоднішню війну, здемаскувались і скомпромітувались, хоч до війни мали вплив, більший або менший, на життя народів. Сьогодні людство очідає нової ідеї, – цю роль носія нової ідеї – ідеї волі, – повинна перебрати на себе українська революція – найсильніша і природна революційна сила в нинішньому світі. Цього ми свідомі, чи зуміємо зробити і в якій мірі, від цього залежати буде наш майбутній ріст або заник. Розбудова нашої ідеї в філософському, господарському і політичному напрямку – наше найближче завдання" (ЦДАВО України, ф. 3833, оп. 1, спр. 210, арк. 10).

Влітку 1943 р. модель політичного укладу майбутньої Української Держави в програмових засадах ОУН на українських землях (ОУН на УЗ), яка від травня стала називатися Організація, зазнала кардинальних змін, а поштовхом й спонукою до цього стали доповіді похідних груп з Великої України. 25 серпня 1943 р. на Тернопільщині на хуторі Веснівка поблизу с. Слобода Золота Козівського району завершився Третій (надзвичайний) Великий збір ОУН, який затвердив свої рішення як програмні постанови Організації.

Надзвичайний Великий збір, під виглядом наради мужів довір'я УЦК (ГДА СБУ, ф. 5, спр. 445, т. 1, арк. 191; ф. 6, спр. 75135 фп., арк. 35; ф. 13, спр. 372, т. 69, арк. 11) тривав від 21 по 25 серпня 1943 р. в умовах надзвичайної конспірації за участі таких визнаних авторитетів, як: Микола Арсенич, Яків Бусел, Ростислав Волошин, о. Іван Гриньох, Роман Кравчук, Микола Лебедь, Омелян Логуш, Дмитро Маївський, Зиновій Марцюк, Василь Охримович, Михайло Палідович, Йосип Позичанюк, Мирослав Прокоп, Дарія Ребет, Михайло Степаняк, Василь Турчківський, Роман Шухевич та інші. М. Лебедь посів посаду шефа закордонної референтури й виїхав до Західної Європи. На Волині й Поліссі рух продовжив очолювати Д. Клячківський ("Клима Савур"), в Галичині – Р. Кравчук, в Центральній та Східній Україні – В. Кук. Службу безпеки вів М. Арсенич, а пропаганду провадив М. Прокоп (ОУН, 2008, с. 212–224). На зборі було обрано й новий склад керівництва

Організацією. Центральний Провід очолило Бюро Проводу, а саме: Р. Шухевич, Д. Маївський та Р. Волошин.

Головою Проводу ОУН на УЗ було затверджено Романа Шухевича, який того року очолив не лише ОУН, а й політичну і збройну (як головний командир УПА від листопада 1943 р.) національно-визвольну боротьбу українського народу за здобуття самостійної соборної Української Держави. Ад'ютант крайового командира УНС, а отже командира УПА-Захід (липень 1943 – травень 1944 рр.) та інспектор КВШ УПА-Захід (від травня 1944 р.), що виконував окремі доручення Головного командування УПА В. Чижевський ("В. Дячук"), до речі, на допиті у київському УМДБ в ніч з 24 на 25 травня 1946 р. свідчив, що поведінка Р. Шухевича у зв'язку з усуненням від очільництва ОУН М. Лебеда та його подальша політика викликали невдоволення, власне, самого М. Лебеда, Д. Грицяя, О. Луцького і низки інших провідних членів, які звинувачували "Т. Чупринку" у тому, "що він намагається відсторонити Бандеру від керівництва організацією" (ГДА СБУ, ф. 65, спр. 18756, т. 1, арк. 212–213). Пізніше, на початку літа 1945 р., Д. Грицяй через того ж таки "В. Дячука" просив передати С. Бандері, "що Шухевич веде організацію до розвалу і висловив невдоволення Шухевичем за його політику в ОУН" (ГДА СБУ, ф. 65, спр. 18756, т. 1, арк. 212–213). Активними ж прибічниками Р. Шухевича В. Чижевський назвав Д. Ребет, М. Прокопа, М. Волошина, Д. Клячківського ("Клима Савура"), В. Сидора ("Шелеста"), В. Кука ("Юрка Медвідя") та ін.

Зауважимо, що після певних суперечок Великим збором було затверджено лінію Романа Шухевича / Дмитра Клячківського на створення повстанських формувань (УПА) і відкрити збройну боротьбу проти "двох окупантів-імперіалістів" – III Райху і СРСР. Становище Р. Шухевича в керівному середовищі визвольного руху значно зміцнилося. Йому вдалося подолати спротив М. Лебеда та М. Степаняка, котрі виступали проти активізації дій УПА на антибільшовицькому фронті, вважаючи, що це "призведе до масового знищення українського народу" (Дзьобак, 2005, с. 67), і накреслити заходи щодо подальшої розбудови структур і запліла повстанської армії, підвищення її боєздатності. Р. Шухевич ("Тур") зумів також переконати учасників Надзвичайного Великого збору у необхідності демократизації політичних та ідеологічних засад ОУН, зробити їх зрозумілими і прийнятними для самостійницьких елементів Наддніпрянської України.

Дискусія і висновки

Отже, основною причиною усунення М. Лебеда з посади урядуючого провідника ОУН були його методи керівництва у Проводі Організації, а також розходження з окремими членами Проводу ОУН у питаннях тактики і стратегії діяльності ОУН в умовах репресій проти націоналістів-революціонерів та перебігу воєнних дій Німецько-радянської війни на теренах України тощо. На особистісному рівні М. Лебедь увійшов також у гострий конфлікт з М. Прокопом ("Володимиром", "Гармашем") та з І. Климівим ("Легендою"). Невдовзі глибокі протиріччя з Р. Шухевичем ("Туром"), Д. Маївським ("Косарем", "Тарасом") та З. Матлю ("Дніпровим") призвели до сепаратного позбавлення М. Лебеда ("Рубана") вожелів урядування і провідництва Організацією, яке у серпні 1943 р. було легітимізовано рішенням Третього (надзвичайного) Великого збору ОУН.

Список використаних джерел

- Вовк О. (2003). До питання про першого командира Української Повстанської Армії. *Український визвольний рух*, 1, 151–158.
- Гай-Нижник П. (2017). Верховне керівництво і партійно-політична система УСД у державницькій моделі ОУН(б) 1940-х – 1960-х років. *Український визвольний рух*, 22, 57–84.
- Гай-Нижник П. (2019). ОУН(б) за умов нової військово-політичної дійсності на теренах України (1942 р. – початок 1950-х рр.). *Ozbrojeny protikomunisticky odpor v krajinach strednej a vychodnej Europy (1944–1953)*. Belianum – Vydavatelstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, S. 132–151.
- Гай-Нижник П. П. (2016). Ставлення вищого керівництва німецького Райху до Акту проголошення відновлення Української Держави у 1941 р. й військово-політична тактика Проводу ОУН(р) у 1941–1943 рр. *Гілея*, 110 (7), 71–81.
- Гайвас Я. (1964). *Коли кінчалася епоха*. Б. м.
- Галамай С. (2003). *У боротьбі за Українську Державу. Спогади*. Мс. ГДА СБУ (Галузевий державний архів Служби безпеки України). ф. 5, спр. 445, т. 1, ф. 6, спр. 75135 фп; ф. 13, спр. 372; спр. 376, т. 60; ф. 65, спр. 18756, т. 1, т. 2; спр. 38/1.
- Дзюбак В. (2005). Конфлікти в ОУН(Б) і їх вплив на український Рух Опору (1941–1944 рр.). *Видавничий дім "Інфоцентр"*.
- Кокін С. (2000). Анотований показник документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Київ. (б.в.).
- Літопис нескореної України: Документи, матеріали, спогади (1997). Кн. 2. Галицька видавнича спілка.
- Літопис УПА. Нова серія (2012). Т. 21: Ярослав Старух: Документи і матеріали. Київ: Торонто. (б.в.).
- Лебедь М. (1983). Організація протинімецького опору ОУН 1941–1943 років. *Сучасність*. Ч. 1–2. С. 148–156.
- Матла З. (1970). Роман Шухевич (Причинки до біографії). *Альманах календар "Гомону України" на 1971 рік*. Торонто. (б.в.), С. 47–54.
- Мудрик-Мечник С. (1997). Шляхами підпілля революційної ОУН. Львів: Універсум.
- НДБ ЦДІА м. Києва – Науково-довідкова бібліотека Центрального державного історичного архіву м. Києва. За самостійність, 1942, арк. 11.
- ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 р. (1955). [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. [Б.м.]: Видання Закордонних частин Організації Українських Націоналістів.
- ОУН і УПА в 1943 році: Документи (2008). Київ: Інститут історії України.
- Панченко О. (2001). Микола Лебедь (Життя. Діяльність. Державно-правові погляди). Кобеляки.
- Патриляк І., & Пагіря О. (2008). Військова конференція ОУН(Б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*, 1/2, 484–511.
- Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА: Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок) (2004). Інститут історії України НАН України.
- Прокоп М. (1966). Організація Українських Націоналістів. *Енциклопедія українознавства*. Т. 5. Молоде життя. С. 1863–1868.
- Прокоп М. (1976). Роман Шухевич-Чупринка й ОУН-УПА в 1943–1944 рр. *Сучасність*, 1, 64–75.
- РГВА – Российский государственный военный архив. ф. 500к, оп. 1, спр. 775.
- Розмови достойного Ярослава Стецька з д-ром Анатолем Бердієм, переведені і записані на лентах двадцять касеток в часі від 17 до 23 червня 1985 року в місті постю (1985). Б. м.
- Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) (2007). Т. 2. ПП Сергійчук М.І.
- Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документ (2012). Т. 1. РОССПЭН.
- ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. ф. 3833, оп. 1, спр. 102; спр. 210.
- Motyka G. (2002). Lachów usunąć! *Gazeta Wyborcza*, 13–14 kwietnia, 2.
- Motyka G. (2006). *Ukrainska partyzantka. 1942–1960*. Rytm.
- Torzecki R. (1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945*. Książka i Wiedza.
- References**
- Central State Archives of the highest authorities and administration of Ukraine*. f. 3833, op. 1, spr. 102; spr. 210 [in Ukrainian].
- Chronicle of unconquered Ukraine: Documents, materials, memoirs. (1997). Kн. 2. Halytska vydavnycha spilka [in Ukrainian].
- Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. New series. (2012). Vol. 21. Yaroslav Starukh. Documents and materials. Kyiv, Toronto [in Ukrainian].
- Conversations of the worthy Yaroslav Stetsko with Dr. Anatoly Berdiy, translated and recorded on tapes of twelve cassettes from 17 to 23 June 1985 in the city of the outpost* (1985). B. m. [in Ukrainian].
- Dzobak, V. (2005). *Conflicts in the OUN(B) and their influence on the Ukrainian Resistance Movement (1941–1944)*. Vydavnychiy dim "Infotsentr" [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P. (2017). Verkhovne kerivnytstvo i partiino-politychna systema USSD u derzhavnytskii modeli OUN(b) 1940-kh – 1960-kh rokv [The Supreme Leadership and the Party-Political System of the USDS in the State Model of the OUN (b) of the 1940s and 1960s]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh – Ukrainian Liberation Movement*, (22), 57–84 [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P. (2019). OUN(b) under the conditions of the new military-political reality on the territory of Ukraine (1942 – early 1950s). *Armed anti-communist resistance in the countries of Central and Eastern Europe (1944–1953)*. Belianum – Vydavatelstvo Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 132–151 [in Ukrainian].
- Hai-Nyzhnyk, P. P. (2016). The attitude of the top leadership of the German Reich to the Act of Proclamation of the Restoration of the Ukrainian State in 1941 and the military-political tactics of the OUN (r) leadership in 1941–1943]. *Hileia*, 110, (7), 71–81 [in Ukrainian].
- Haivas, Ya. (1964). *When the era ended*. B. m. [in Ukrainian].
- Halamai, S. (2003). *In the struggle for the Ukrainian State. Memoirs*. MS [in Ukrainian].
- HDA SBU – Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine* f. 5, spr. 445, t. 1, f. 6, spr. 75135 fp; f. 13, spr. 372; spr. 376, t. 60; f. 65, spr. 18756, t. 1, t. 2; spr. 38/1 [in Ukrainian].
- Kokin, C. (2000). *Annotated index of documents on the history of the OUN and UPA in the funds of the State Archives of the SBU*. Kyiv [in Ukrainian].
- Lebed, M. (1983). Organization of the anti-German resistance of the OUN of 1941–1943]. *Modernity*, (1–2), 148–156 [in Ukrainian].
- Matla, Z. (1970). Roman Shukhevykh (Reasons for biography). *Almanakh kalendar "Homonu Ukrainy" na 1971 rik*, Toronto, 47–54 [in Ukrainian].
- Motyka, G. (2002). Lachów usunąć! *Gazeta Wyborcza*, 13–14 kwietnia, 2.
- Motyka, G. (2006). *Ukrainska partyzantka. 1942–1960*. Rytm.
- Mudryk-Mechnyk, S. (1997). *Through the underground underground OUN*. Unisrum [in Ukrainian].
- OUN in the light of the resolutions of the Great Assembly, Conferences and other documents on the struggle of 1929–1955*. (1955). [Foreign units of the Organization of Ukrainian Nationalists]. [B. m.]. Publication of Foreign Parts of the Organization of Ukrainian Nationalists [in Ukrainian].
- OUN and UPA in 1943: Documents* (2008). Kyiv [in Ukrainian].
- Panchenko, O. (2001). *Mykola Lebed (Life. Activity. State and legal views)*. Kobeliaky [in Ukrainian].
- Patryliak, I., & Pahiria, O. (2008). Military Conference of the OUN (B) in 1942 and the development of plans for the creation of the Ukrainian Armed Forces. *From the archives of the VUCHK-GPU-NKVD-KGB*, 1/2, 484–511 [in Ukrainian].
- Prokop, M. (1966). Organization of Ukrainian Nationalists. *Encyclopedia of Ukrainian Studies*, (5), Molode zhyttia, 1863–1868 [in Ukrainian].
- Prokop, M. (1976). Roman Shukhevykh-Chuprynka and the OUN-UPA in 1943–1944. *Modernity*, 1, 64–75 [in Ukrainian].
- Roman Shukhevykh in the documents of the Soviet state security bodies (1940–1950)*. (2007). T. 2. PP Serhiychuk M. I. [in Ukrainian].
- Rosyiskyyi gosudarstvennyi voennyi arkhiv (RHVA – Russian State Military Archive)* f. 500k, op. 1, spr. 775. [in Russian].
- Scientific reference library of the Central State Historical Archive of Kyiv* Za samostiinist, 1942, ark. 11 [in Ukrainian].
- The problem of the OUN-UPA. Report of the working group of historians at the Government Commission for the Study of OUN and UPA Activities: Main Theses on the OUN-UPA Problem (historical conclusion)* (2004). Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
- Torzecki, R. (1972). *Kwestia ukraińska w polityce III Rzeszy 1933–1945*. Książka i Wiedza.
- Ukrainian nationalist organizations during the Second World War. Documents* (2012). T. 1. ROSSPEN [in Russian].
- Vovk, O. (2003). On the question of the first commander of the Ukrainian Insurgent Army. *Ukrainian Liberation Movement*, 1, 151–158 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.07.24
 Прорецензовано / Revised: 16.07.24
 Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Pavlo HAI-NYZHNYK, DSc (Hist.), Leading Researcher

ORCID ID: 0000-0002-8912-8398

e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

I.F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

MYKOLA LEBED: ACQUISITION AND LOSS OF GOVERNING LEADERSHIP IN THE OUN (SEPTEMBER 1941 – MAY 1943)

Background. *The aim of the research is to study, analyze and cover the circumstances and reasons for Mykola Lebed's occupation and loss of the position of ruling leader in the Organization of Ukrainian Nationalists of Independent Statesmen (Revolutionary Leadership of the OUN).*

Results. *The scientific novelty of the article is to reveal the little-known pages of the history of the Revolutionary Leadership of the Organization of Ukrainian Nationalists in general and the place and role of Mykola Lebed in its leadership in particular. It directly concerns the circumstances of M. Lebed's tenure and loss of the position of the ruling leader of the OUN, the emergence and exacerbation of contradictions in his vision of policy and internal functioning of the Organization with other members of the OUN leadership, including M. Prokop, I. Klymiv, R. Shukhevych and others.*

Conclusions. *It was established that the main reason for removing M. Lebed from the post of the ruling leader of the OUN was his methods of leadership in the leadership of the Organization, as well as differences with individual members of the OUN leadership in tactics and strategy of the OUN in repression against nationalist revolutionaries and hostilities and the German war against the Soviet Union on the territory of Ukraine, etc. It has been established that on a personal level M. Lebed entered into a sharp conflict with M. Prokop ("Volodymyr", "Garmash") and with I. Klymiv ("Legend"). Soon deep contradictions with R. Shukhevych ("Tour"), D. Mayevsky ("Kosar", "Taras") and Z. Matla ("Dniprovyi") led to the separate deprivation of M. Lebed ("Ruban") of the levers of government and leadership an Organization that was legitimized in August 1943 by the decision of the Third (Extraordinary) Great Assembly of the OUN.*

Keywords: *Lebed, OUN, Shukhevych, national liberation struggle, Revolutionary Leadership.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(477+437)"1918/1939"+376:378
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.3>

Ірина ГУМЕННА, здобувач, ст. викл.
ORCID ID: 0000-0001-5441-0249
e-mail: gumenna19@gmail.com

Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна,
Державний університет інфраструктури та технологій, Київ, Україна

АНАЛІЗ УКРАЇНОЗНАВЧИХ, ПРАВОВИХ, ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТОЛОГІЧНИХ КУРСІВ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ПОДЕБРАДАХ, ЯКІ ВИВЧАЛИ УЧАСНИКИ УКРАЇНСЬКИХ СТУДЕНТСЬКИХ ТОВАРИСТВ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918–1939 роки) В ЕМІГРАЦІЇ

Вступ. Учасники українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) відігравали непересічну роль у державотворчих та культурницьких процесах на західноукраїнських землях. Однак через політичні, соціально-економічні причини та обмеження можливостей здобувати освіту рідною мовою низка студентів була змушена емігрувати. Перебуваючи за кордоном, студентство часто намагалось продовжити здобувати освіту, одним із таких навчальних закладів, де навчалися студенти-емігранти із Східної Галичини була Українська господарська академія в Подєбрадах.

Методи. Аналізуючи комплекси українознавчих, правових, економічних та політологічних дисциплін, взято до уваги не лише освітні завдання та характеристики курсів, а й виклики окресленого періоду, дотримано принципу об'єктивності, історизму та соціального підходу. Також було застосовано низку методів, зокрема загальнонаукових (аналізу, класифікації), міждисциплінарних та власне історичних (порівняльно-історичний).

Результати. Проаналізовано українознавчі, економічні, правові та політологічні дисципліни, які вивчали учасники українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) в еміграції, зокрема в Українській господарській академії в Подєбрадах. Власне, досліджено кількісний склад студентів із Східної Галичини, які завершили навчання в Академії, особливості викладацького штату зазначених курсів. Виокремлено мету опанування аналізованих напрямків навчальних дисциплін, а також їх вплив на формування майбутньої української інтелігенції. Виділено семінари, які доповнювали навчальні курси, а також висвітлено видавничу діяльність Академії для забезпечення успішного вивчення окреслених курсів навчальних дисциплін навчально-підручничовою літературою.

Висновки. В результаті узагальненого аналізу українознавчого, економічного, правового та політологічного курсів Української господарської академії відзначено їх спрямованість на підготовку висококваліфікованих працівників, а також гідних продовжувачів справи тогочасної української інтелігенції та будівничих власної держави, висвітлено бажання українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) брати активну участь у національно-культурному житті українського народу, навіть в еміграції.

Ключові слова: українські студентські товариства, Східна Галичина, Українська господарська академія, Подєбради, українознавчі курси, правові дисципліни, економічні курси, політологічні студії, еміграція.

Вступ

Учасники українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) активно проявлялися не лише через державотворчу діяльність, а і в освітньо-науковій та соціально-економічній сферах. Проте, з огляду на низку причин, зокрема процеси пацифікації, економічну нестабільність, а також через обмеження можливостей навчатись рідною мовою, мати власний Університет, окремі учасники українських студентських товариств були змушені покинути не лише Східну Галичину, а й територію Другої Речі Посполитої. Однією із держав, куди емігрували українські студенти, була Чехословаччина, яка, завдяки лояльній політиці щодо української еміграції, стала країною-прихистком не одній сотні українців.

У Чехословаччині студенти з українських земель розпочали гуртуватись навколо створених на її території товариств, наприклад, "Української академічної громади", "Гуртка українських студентів-пасічників у Празі", "Громади", "Союзу відродження українського студентства". Однак більшість студентів все ж хотіла завершити навчання або вступити на омріяний фах чи долучитись до розвитку української науки. Серед українських освітніх закладів, які утворилися та діяли в Чехословаччині досліджуваного періоду, можемо виокремити Український вільний університет, Український високий педагогічний інститут ім. М. Драгоманова, Українську академію пластичного мистецтва та Українську господарську академію.

Навчання обраному фаху, у таких закладах, здійснювалось через опанування профільних курсів, однак, окрім них була низка загальнообов'язкових або таких, які розглядались як необхідні для всебічного становлення особистості, дисциплін. Серед згаданих вище навчальних предметів ми виокремлюємо українознавчі, економічні, правові та політологічні курси для аналізу яких, насамперед, необхідна робота із навчальними планами, робочими програмами та матеріалами дотичного характеру. Власне, у рамках дослідження проаналізовано окремі номери періодичного видання "Український студент" (Український студент, 1920) та "Студентський вісник" (Студентський вісник, 1925), журнал "Табір" (Табір, 1934; 1937–1938), а також, безпосередньо, видання Української господарської академії та закладу, який продовжив її традиції – Українського техніко-господарського інституту (Управа Українського громадського комітету, 1923; Записки Української господарської академії, 1924; Українська господарська академія в ЧСР, 1928; Курси українознавства, 1933–1934; Українська висока політехнічна школа, 1959). Детальне вивчення тематичних першоджерел дало змогу виокремити навчальні дисципліни досліджуваних курсів, простежити за їх впливом на українських студентів, які навчалися в еміграції, зокрема в Чехословаччині. Адже дані курси викладалися не лише з метою формування загальнолюдських цінностей чи певних компетентностей, а і мали дати знання про особливості європейського державотворення та характерні риси права й економічного життя як українських земель, так і інших європейських

країн, а також підготувати новий пласт української інтелігенції для побудови власної держави.

Стосовно досліджень про діяльність Української господарської академії в Подєбрадах можемо виокремити напрацювання О. Песчаного (Песчаній, 2008), який вивчав історію створення інституції, її місце серед вищих навчальних закладів, заснованих представниками української еміграції. На основі архівних матеріалів проаналізував діяльність Української господарської академії в Подєбрадах від витоків до процесів реорганізації О. Уткін (Уткін, 2015). Вчений висвітлює структуру Академії, особливості навчального процесу та внесок навчального закладу у становлення української Вищої політехнічної школи. Однак навчальні цикли не технічних дисциплін, а, зокрема, українознавчих, економічних, правових та політологічних, які вивчали студентів-вихідці із Східної Галичини, потребують більш детального аналізу та дослідження.

Мета та завдання дослідження. Виходячи з актуальності окресленої теми, метою дослідження є аналіз українознавчих, правових, економічних та політологічних курсів Української господарської академії в Подєбрадах, які вивчали учасники українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) перебуваючи в еміграції.

Об'єктом дослідження постають національно-культурні процеси на території Східної Галичини та тенденції історичного розвитку міжвоєнної Європи (1918–1939 рр.), зокрема Чехословаччини, а також національна та культурно-освітня діяльність українських студентських товариств в еміграції.

Предметом вивчення є аналіз навчальних курсів українознавчих, економічних, правових, політологічних дисциплін Української господарської академії в Подєбрадах, які опановували учасники українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) під час свого навчання в еміграції, а також вплив досліджуваних дисциплін на становлення українських студентів як представників майбутньої інтелігенції та компетентних працівників.

З'ясування мети, об'єкта та предмета дослідження ставить перед нами такі завдання: проаналізувати джерельну базу, яка дасть змогу оцінити чисельний склад студентів Української господарської академії, які емігрували із Східної Галичини; виокремити місце українознавчих, економічних, правових та політологічних дисциплін у системі навчальних курсів, які вивчали українські студенти-емігранти із Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.) в Українській господарській академії в Подєбрадах та їх вплив на становлення українського студентства.

Методи

Основоположними принципами наукового дослідження є: об'єктивний аналіз подій і фактів, незалежно від поглядів на політичний розвиток українських земель зазначеного періоду чи ідеологічних нахилів; історизм, за допомогою якого було здійснено аналіз окресленої предметної області вивчення відповідно до конкретно-історичних обставин; принцип соціального підходу, який було реалізовано через розгляд навчальних курсів, згідно із метою дослідження, в контексті врахування соціальних інтересів українського студентства в еміграції та, власне, населення Східної Галичини й українських земель загалом. Теоретичною основою емпіричного аналізу предметної області є теорія наукового пізнання світу, а базовими основами дослідження стало застосування загальнонаукових методів: аналізу, історичного, класифікації; вла-

сне історичних: проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного; міждисциплінарних: статистичного, системно-структурного. Власне, комплексне та послідовне використання зазначених принципів, методів та теоретичних основ сприяло всебічному вивченню зазначеної проблеми історичного дослідження.

Результати

Першочергове завдання студентів полягає в необхідності впровадження навчання опанувати цілу низку навчальних дисциплін, завдяки яким здобувачі отримують не лише комплекс необхідних для майбутньої професійної діяльності теоретичних знань, а також розвинути практичні навички та вміння. Неодмінно, що через студіювання навчальних дисциплін студентство, як тепер, так і в досліджуваний період, потрапляло під виховний вплив, а також часто відвідувало або створювало гуртки, семінари, товариства для поглибленого вивчення окремих навчальних курсів. Українські студенти, які навчалися на території Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), також об'єднувалися в товариства, часто саме на основі вподобань, навколо досліджень навчального, а згодом і наукового характеру чи тематичних напрямів, наприклад "Медична громада", "Кружок правників", "Філософська громада". Більшість таких українських студентських товариств Східної Галичини здійснювали, окрім окресленої тематики роботи об'єднання, також і активну освітньо-культурну, політичну, допомогову діяльність, чим робили непересічний внесок у розвиток означених вище територій.

Однак у 20-30-х рр. ХХ ст. частка студентів-учасників українських студентських товариств, які змушені були емігрувати із Східної Галичини, почала зростати. Причини еміграції студентства та представників східногалицької інтелігенції були доволі різноманітні, зокрема: політичний тиск, наприклад, політика "пацифікації", економічні негаразди, запрошення на обіймання наукових посад у закордонні установи, обмеження у можливості здобувати освіту рідною мовою... "Неможливість студіювання в старім краю із-за руїни і закриття по військовим обставинам високих шкіл на Україні вигнало і жене українську молодь за кордон", – саме так описував редактор періодичного видання українського студентства в еміграції "Український студент" окремі із причин вимушеного переїзду за кордон як тодішнього студентства, так і тих, хто лише хотів поповнити його лави (Український студент, 1920, вип. 1, с. 2).

Зрозуміло, що, опинившись за межами Східної Галичини, українське студентство мало на меті не лише продовжити студіювати навчальні дисципліни, які були необхідні для здобуття обраного фаху, але й мали потребу додати в навчальний план курси, які б допомагали тримати зв'язок з історією, культурою, звичаями свого народу та територіями, з яких була здійснена вимушена еміграція. Тому інтелігенція, студенти, у тому числі вихідці із студентських товариств Східної Галичини, долучалися до створення університетів, курсів, шкіл, семінарів, лекторіїв та інших центрів об'єднання української молоді в еміграції для продовження своєї національно-культурної діяльності та взаємопідтримки. Одним із таких центрів стала утворена емігрантами Українська господарська академія у м. Подєбради – одна з освітньо-наукових установ, куди цілеспрямовано їхали українські абітурієнти з Галичини, Буковини та Закарпаття для вступу на навчання.

Статистичні дані про кількісний склад студентства в Академії, наприклад за 1923 р., свідчать, що для зачислення у ряди майбутніх студентів 21 особа прибула з

Галичини, Волині та Холмщини, а вивчаючи загальний список студентів, які опанували навчальні дисципліни за обраним фахом в Українській господарській академії в Подєбрадах, можемо дізнатись, що із 21 особи саме 16 студентів були вихідцями зі Східної Галичини, більшість з яких вже навчалась в університетах чи гімназіях та входили до молодіжних чи студентських товариств. Аналізуючи дані, для зразка, 1924 р., отримуємо свідчення, що прибули на навчання в Академію з Другої Речі Посполитої становили 74,9 % від всіх, з них 37 % припало на вихідців зі Східної Галичини. А згідно із Списком абсолювентів, що впродовж існування Української господарської академії (1922–1935 рр.) завершили повний курс навчання та отримали диплом, то вихідців зі Східної Галичини нараховуємо 48 осіб (Управа Українського громадського комітету, 1923, с. 50–61; Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 90–102).

У 1 статті Статуту Академії наголошувалося на меті діяльності досліджуваного закладу: "Українська господарська академія в Чехословаччині є приватна Висока школа, яка має своїм завданням підготовляти своїх слухачів (студентів) до самостійної господарської та технічної праці, дослідної, творчої, проектно-організаційної, виконавчої та адміністративної у всіх галузях агрономії, лісівництва, технології, межевої справи, гідротехніки, економіки, статистики та кооперації. Академія має підпирати науковими дослідженнями та мистецькою працею розвиток науки та умінь і дбати про технічний, сільськогосподарський та промисловий поступ українського народу та цілого людства" (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 14). Зрозуміло, що зазначений заклад вищої освіти мав чітко окреслені мету та завдання діяльності, опирався на кваліфікований викладацький склад, підтримку української інтелігенції та викликав зацікавлення в українського студентства, яке опинилося в еміграції.

Досліджуваний навчальний заклад в Подєбрадах утворився 22 квітня 1922 р. та на час свого відкриття не відрізнявся наявністю великої матеріально-технічної бази, зокрема, серед якої можна виокремити декілька кімнатних приміщень виділених на основі непрацюючого готелю "U krále Jiřího", друкарську машинку, папір та письмове приладдя. Початковий викладацький склад був теж невеликий – сім викладачів професорської ради. Було у складі штату Академії, на час її відкриття, також два співробітники канцелярії. Однак із часом в Академії відбулося зростання як штату, так і матеріального забезпечення, зокрема, при закладі функціонувало 59 кафедр на трьох факультетах, лабораторії та, загалом, за весь час існування закладу було здійснено шість прийомів до Академії і навчалось 786 студентів (Песчаній, 2008, с. 147). В Українській господарській академії працювало з 1922 по 1932 р. 118 викладачів, зокрема, 92 українських науковці, серед яких 31 професор, 19 доцентів, 21 лектор, 21 асистент, а також долучилося до викладання у закладі 26 науковців із Чехословаччини (Песчаній, 2008, с. 148).

Станом на початок лютого 1925 р., наприклад, в Українській господарській академії на першому курсі вже навчалось 135 студентів, на 2 – 159 студентів, а на 3 – 194, із всієї кількості, 488 студентів, здобувало освіту 44 жінки, додатково зазначалося, що в Академії ще було 10 вільних слухачів. На той час при Академії діяло три відділи, зокрема, агрономічно-лісовий (складався з агрономічного та лісового підвідділів), економічно-кооперативний (складався з економічного (що, у свою чергу, поділявся на банковий, консульської служби та

торговельної агенції за кордоном, місцевого самоврядування та промисловий), кооперативного та статистичного підвідділів), сільськогосподарський інженерний (складався з технологічного/гідротехнічного, хіміко-технологічного та меліоративного/межевого підвідділів) (Студентський вісник, 1925, вип. 3, с. 39; Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 17).

Навчальний рік в Академії складався із 2 семестрів: зимового (з 1 вересня по 1 березня) та літнього (з 1 березня по 1 вересня), а викладання навчальних дисциплін тривало з 1 жовтня по 30 червня щорічно (Українська господарська академія в Чехословацькій Республіці, 1928, с. 9).

Під час навчання в Українській господарській академії студентство опановувало цілу низку навчальних дисциплін, які належали як до загальнообов'язкового, так і професійного циклів. Студенти Академії, а згодом й Інституту позаочного навчання, велику увагу приділяли вивченню дисциплін українознавчого, економічного, правового та політологічного спрямування.

Економічні дисципліни, яких було понад 50, студіювалися з наміром подальшого працевлаштування у різного роду кооперативних та громадських організаціях, приватних підприємствах, а також з метою отримання необхідних знань, вмінь і навичок для здійснення професійного аналізу тогочасних принципів ринкових відносин та викликів, які стояли перед ними, ситуацій у різних галузях промисловості, заснування та ведення власного бізнесу через діяльність різноманітних підприємств та кооперативних союзів. Серед викладачів дисциплін економічного спрямування можемо побачити безліч відомих, в окреслений період, громадських діячів, досвідчених економістів, агрономів, кооператорів, зокрема, професора, завідувача кафедри сільськогосподарської економіки і громадської агрономії, приватної економіки та статистики, декана агрономічно-лісового факультету Української господарської академії, а згодом професора агрономічно-лісового відділу Українського технічно-господарського інституту Костя Мацієвича, який писав лекції до першого підручника з громадської агрономії. Через свої лекції професор обґрунтовував студентам розуміння громадської агрономії як "організації та системи заходів для поліпшення масового сільського господарства, її значення та досягнення в різних країнах світу", виступав за розвиток агрономії на українських землях (Табора, 1937, вип. 32, с. 56).

Загалом спектр економічних дисциплін в Академії був чи не найбільшим. Наприклад, на агрономічно-лісовому факультеті студіювали сільськогосподарську економіку, сільськогосподарську статистику та господарську географію, збут продуктів сільського господарства, сільськогосподарську кооперацію, сільськогосподарську бухгалтерію, лісовий торг та промисловість, народне господарство, кооперацію. Як бачимо, що такий підбір дисциплін економічного характеру сприяв розвитку професійних вмінь студентів агрономічно-лісового факультету, а також давав змогу не лише локально осмислити економічний потенціал сільського та лісового господарства українських земель, а розглядати його у масштабнішому вимірі, тобто європейському чи світовому (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 17–18, 24–27).

На інженерному факультеті серед дисциплін економічного спрямування студентство опановувало: складання кошторису, статистики, сільськогосподарську економіку, рахівництво, організацію підприємства (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 18–19, 28–31).

Такий підбір дисциплін дає змогу зробити висновки, що вони мали сприяти покращенню знань, вмінь і навичок для визначення рентабельності та ергономічності виробництва, керівництва технічними відділами, конструкторськими бюро та загалом підприємствами в різних сферах їх економічної діяльності, аналізу якості сільськогосподарського виробництва та покращення його технічної підтримки.

Проте все ж найбільше економічних дисциплін викладали на економічно-кооперативному факультеті, зокрема: історію господарського побуту, теорію політичної економії, банки і гроші, кредит, господарську кон'юнктуру, теорію статистики, історію статистики, оціночну статистику, асекураційну статистику, промислову статистику, статистику зовнішнього торгу, статистику транспорту, кооперативну статистику, сільськогосподарську статистику, статистику праці, бюджетну статистику, комунальну статистику, економічну географію України, економічну географію світу та загальну і міжрегіональну, економічну географію Чехословаччини, світовий ринок, економію й політику промисловості, міжнародну торговельну політику, економію транспорту, хлібну торгівлю, міжнародні торговельні договори, тарифну справу, фінансову науку, загальне рахівництво, торговельне рахівництво, банкове рахівництво, балянси, фінансові обрахунки (контокоренти, калькуляцію цін, паритети), фабричне рахівництво, калькуляцію в промислових підприємстві, аналіз балянів, приватну економію, організацію та техніку торгівлі, біржі та операції з цінними паперами, торговельну кореспонденцію, організацію зовнішнього торгу, організацію банкового підприємства, техніку банкової справи, контролю банків, банкове рахівництво, банкову кореспонденцію, організацію фабричного підприємства, організацію промислового підприємства, великі модерні промисловості, міжнародні кооперативні організації, кооперацію Чехословаччини, теорію кооперації, ревізію, споживчу кооперацію, методику рахівництва споживчих товарів, товариства гуртових операцій, кооперативний кредит, кооперативний збут продуктів сільського господарства, кооперативне постачання машин і сировини, молочарські спілки, сільськогосподарську кооперацію, продукційну кооперацію, рахівництво продукційної кооперації, кооперативні банки, фінанси, товарознавство головних предметів українського експорту та імпорту, промислові сировини (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 19–21, 32–38). Однозначно, що при побудові власної держави необхідною складовою її функціонування мала стати стабільна економічна сфера, яка давала б змогу не лише покривати фінансові витрати держави та здійснювати соціальну політику, а і включити українські землі в міжнародні економічні відносини, розвивати український ринок та виробництво, підтримувати власне підприємництво, вміло використовувати корисні копалини, шляхи сполучення та торгівлі, економічний потенціал держави. Підготовка висококваліфікованих економістів, статистів і кооператорів мала забезпечити вміле керівництво економікою, а отже, будувати сильну державу, підтримувати на високому рівні національно-культурні процеси та бути економічно самостійними.

Наприклад, інженер шляхів Є.О. Сокович, доцент Української господарської академії випустив працю "Залізнична політика" як комплекс укладених лекцій, які були прочитані студентам-економістам в 1924–1925 рр., де не просто проаналізував особливості французьких і німецьких залізниць, а й дослідив особливості прокладання залізниць та їх вплив на загальний розвиток про-

мисловості: "Старіші в культурному відношенні країни вже перевели деякі досліді. Були вдалі, були і погані [...] Для цього необхідно, хоч би самим коротеньким нарисом показати як розвивались залізниці в інших країнах. Звичайно не все навіть хороше можливо перенести на Україну [...] Тільки шляхом докладного аналізу можливо встановити, що іменно треба Україні" (Сокович, 1925, с. 12).

При Академії діяв потужний професорсько-викладацький та асистентський склад, який забезпечував викладання перелічених дисциплін економічного циклу, зокрема: Лука Бич, Микола Добриловський, Борис Мартос, Сергій Бородаєвський, вже згаданий вище Кость Мацієвич, Володимир Тимошенко, Федір Щербина, Карло Коберський, Яків Моралевич, Леонтій Шрамченко, Кузьма Безкровний, Роман Димінський, Іван Івасюк, Віктор Сапіцький, Лев Биковський, Євген Гловінський, Григорій Денисенко, Антін Кущинський, Корній Ніщенченко, Євген Приходько (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 38–48).

Учасники українських студентських товариств Східної Галичини міжвоєнного періоду (1918–1939 рр.), які навчалися в Українській господарській академії в Подєбрадах, мали можливість студіювати також і курси політологічних студій або дисципліни бінарного характеру, де окрім основної профільної частини була і політологічна складова. Дисципліни зазначеного циклу часто викладалися для студентів, які планували займатися громадською, політичною чи журналістською діяльністю. Навчаючись на агрономічно-лісовому факультеті, студенти опановували сільськогосподарську політику, лісову політику і лісову статистику (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 17–18, 24–27), де вчилися аналізувати курс держав, зокрема в сільському та лісовому господарствах, системи заходів, стратегій і тактик, які використовувало керівництво різних країн для забезпечення стабільного соціально-економічного розвитку та як це впливало на їх політичну стабільність. На інженерному факультеті вивчали політичну економію (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 18–19, 28–31), яка давала змогу майбутнім спеціалістам аналізувати тогочасні взаємозв'язки та взаємовпливи між населенням та суспільством у цілому, між ринком та державою, а також вплив політичної ситуації на економічне життя і навпаки.

Студенти економічно-кооперативного факультету вивчали теорію політичної економії, історію соціально-політичних доктрин, організацію центральних і місцевих органів державної статистики, економію й політику промисловості, міжнародну торговельну політику, сільськогосподарську економію й аграрну політику, міжнародні торговельні договори, залізничнодорожню політику й тарифну справу, соціологію (включно теорію нації), політичне право, практику консульської служби, кооперація й політику (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 19–21, 32–38). Знання з політології давали змогу представникам майбутньої інтелігенції не лише оперувати моделями політичного розвитку європейських держав, у тому числі Чехословаччини, а на їх основі виокремлювати ті позитивні фактори впливу, які б сприяли становленню української держави та її процвітання. Серед професорсько-викладацького складу циклу політологічних дисциплін можемо назвати Ольгерда Бочковського, Віктора Доманицького, Соломона Гольдельмана (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 38–48).

В Українській господарській академії в Подєбрадах студентство вивчало також когорту правових дисциплін.

лін, зокрема, на агрономічно-лісовому факультеті – сільськогосподарське законодавство, охорону лісу, лісове законодавство, право публічне, право приватне (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 17–18, 24–27). Зазначені дисципліни допомагали випускникам агрономічно-лісового факультету чітко орієнтуватися у нормативно-правовій базі професійної сфери зацікавлення, давати собі раду в публічному законодавстві, предметом регулювання якого постають інтереси держави й суспільства, та у приватному законодавстві, за допомогою знань з якого студенти мали змогу захищати власні інтереси.

На інженерному факультеті студенти вивчали законознавство (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 18–19, 28–31) та мали нагоду засвоювати знання з чинного тодішнього законодавства, досліджувати особливості законотворення та розвивали вміння вірно тлумачення норм закону і навички їх застосування. На економічно-кооперативному факультеті викладалася митна справа (організація митних органів, техніка, право), загальна наука права, політичне право, міжнародне право, додатковий курс міжнародного права, промислове право, адміністративне право, цивільне право і процес, торговельне право з векселевим і чековим, додатковий курс торговельного права (порівнюючи з європейськими державами – морське, банкове, транспортне, конкурсне), договір праці та колективні умови, кооперативне право (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 19–21, 32–38). Безумовно, більший спектр правознавчих дисциплін значно розширював для випускників економічно-кооперативного факультету можливості вільно орієнтуватись у законодавчій базі більшості тодішніх держав та, за можливості будівництва власної держави, самим здійснювати творення українського законодавства, враховуючи демократичні, соціально орієнтовані та інші позитивні правові норми із законодавчих баз різних країн світу. Серед відомих правників, які викладали в Українській господарській академії, виокремлюємо внесок професорів Отто Ейхельмана, Ростислава Лашенка, Олександра Мицюка, Валентина Садовського, Володимира Старосольського, лектора Михайла Левицького, Віктора Приходька, Данила Усенка, Григорія Шиянова (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 38–48).

Гуманітарні дисципліни, зокрема, українознавчі, були надважливими, оскільки мали на меті не лише дати фактологічні знання студентам про минулі події історії України, окреслити характерні риси, притаманні часу, у якому жили та навчалися студенти, а і сприяти збереженню культурних цінностей українського народу, його мови та підтримати студентство у його національно-культурній діяльності та боротьбі за становлення власної освіти, науки і держави. Наприклад, курс "Українознавство" при Українській господарській академії в Подєбрадах читався 17 професорами у часовому проміжку трьох семестрів та являв собою детальний виклад навчального матеріалу у 130 лекціях, а навчальний комплекс зазначеного курсу складався з понад 1000 великоформатних сторінок тексту з малюнками та картами.

Впродовж опанування курсу "Українознавство" студенти мали вивчати історію України, українську мову, історію українського письменства, українську культуру, фізичну географію України, економічну географію України, історію українського громадського руху ХХ ст., націоналію. Курс відрізнявся насиченістю, всебічно характеризувал українські землі та готував майбутніх випускників до продовження справи державотворення та культу-

рицької роботи, показував непересічне місце українського народу в історії Європи та світу. "Таким чином, програма курсів побудована в такий спосіб, щоб дати не лише запас окремих знань, але також і зв'язати їх в одне ціле, показати в цілий зріст постать Українського народу та його національні та культурні прямуючі [...] Як видно з програми, одним з головніших завдань курсів є поглибити національну свідомість українського громадянства, перенести цей процес національного пробудження з емоційної сфери до царини розуму, опертого на критичні знання" (Курси українознавства при Українській господарській академії, 1933, с. 3-4).

З першоджерел відомо, що курс лекцій з "Історії України", в рамках вивчення циклу українознавчих дисциплін, у першому семестрі готував професор М. Славінський, а курс лекцій з "Української культури" укладали дев'ять розробників за загальною редакцією професора Д. Антоновича (Табір, 1934, вип. 21, с. 73–74).

Дисципліни українознавчого циклу, як і економічного, правового чи політологічного, теж варіювалися залежно від обраного фаху. Наприклад, на агрономічно-лісовому факультеті студіювали історію України та історію української літератури (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 17–18, 24–27), що давало змогу зберегти зв'язок із власним народом та привертати увагу до проблеми боротьби за створення українцями власної держави на територіях європейських країн, де перебували українські емігранти.

На інженерному факультеті вивчали українську мову, історію та географію України, українське письменство (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 18–19, 28–31), що теж свідчило про збереження зв'язку з народом, вдосконалення знань про власне минуле, досягнення української інтелігенції та населення, а також місце українських земель на геополітичній карті світу. На економічно-кооперативному факультеті опановували українську торговельну кореспонденцію, історію української кооперації, кооперативну літературу, історію місцевого самоврядування, українську мову, історію України, новітню історію, відродження України (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 19–21, 32–38). Серед інших факультетів саме на економічно-кооперативному було найбільше дисциплін українознавчого курсу, оскільки його випускники мали обіймати керівні та управлінські посади, популяризувати здобутки українського народу, підносити українську економіку, виводити українського виробника на світовий ринок, а також продовжувати національно-культурну боротьбу власного народу за самовизначення. Серед викладачів українознавчих та історичних дисциплін, авторів праць з історії можемо назвати професорів Василя Біднова, Леоніда Білецького, Максима Славінського; доцента – Ісаака Мазепу (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 18–21, 38–48).

У навчальних планах окремих факультетів і підвідділів, які були затверджені Міністерством закордонних справ та Міністерством хліборобства, було зазначено, що окрім іспитів із навчальних дисциплін, передбачених планом, необхідно складати іспити або подати "посвідку про складання іспитів з української мови та української історії" (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 25), якщо такі не передбачалися у списку навчальних дисциплін, що свідчить про їх обов'язкове опанування та бажання зберегти зв'язок із власним народом та національно-культурною діяльністю на українських землях, у нашому випадку, з українськими студентськими товариствами Східної Галичини.

Окрім окреслених навчальним планом дисциплін, при Українській господарській академії діяла низка семінарів, наприклад, у рамках виокремлених дослідженням курсів викладали: "Політичну економію" О. Мицюк, "Місцеве самоврядування" Лука Бич, "Соціологію" І. Бочковський, "Приватне господарство" Я. Моралевич та Р. Димінський, "Статистику" Ф. Щербина, Л. Шрамченко, "Прикладну економію" В. Тимошенко, С. Гольдельман, "Кооперацію" С. Бородаєвський, Б. Мартос, "Українську економіку" В. Садовський, "Економічну географію й Світове господарство" В. Тимошенко, "Сільськогосподарську економію" К. Мацієвич (Українська господарська академія в Чехословацькій Республіці, 1928, с. 46).

На правах лекторів в Українській господарській академії також викладали: професор Чеської високої школи, зокрема, професор історії кооперації та кооперативного права Антонін Гулка; лектор Високої школи політичних студій у Празі – Юлія Мошелес, яка читала "Економічну географію Чехословаччини"; генеральний секретар Центрального Союзу продукційних товарів у Празі Еміль Странд, який викладав "Продукційну кооперацію"; статистику торгівлі та цін викладав доктор Циріл Чехрак – доцент народногосподарських теорій Карлового університету та Високої торговельної школи в Празі; Франтішек Шпічка – доцент Високої торговельної школи в Празі, який викладав організацію банків, техніку банкової справи, біржі та торгівлю цінними паперами, контролю банків (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 46–48).

Через вдало підібрані навчальні програми дисциплін і професорсько-викладацький склад керівництво Української господарської академії мало на меті, за словами декана економічно-кооперативного факультету Б. Матюшенка підготувати фахівців для керівництва та розбудови господарства України, які не лише будуть вести правильну стратегію економічного розвитку держави в цілому, але і через органи різних рівнів влади та самоврядування сприятимуть стабільному економічному процвітання, будуть вмілими керівниками структур різної форми власності, а також візьмуть на себе відповідальність керувати розвитком промисловості, торгівлі, сільського господарства в Україні (Уткін, 2015, вип. 1).

Досліджувані цикли навчальних дисциплін супроводжувалися численними розробками комплексів допоміжних матеріалів для їх опанування, які містилися в бібліотеці Академії. Згідно із даними звітів керівництва бібліотеки за змістовим наповненням 50 % книг були соціально-економічні, 15 % – агрономічні, трохи менше – інженерні та точні науки, 4 % книг стосувалися історії та географії, а 2 та 1 % – красномовства, філології та інших галузей (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 76). Звичайно, варто зазначити, що переважна більшість книг була саме соціально-економічного, агрономічного та інженерного змісту, оскільки це відповідало профілю підготовки студентів Української господарської академії в Подєбрадах.

Для видання підручників та навчальної літератури потрібних Академії у 1922 р. студенти, за ініціатииви Оксена Ільницького, організувалися у "Видавниче товариство при Українській господарській академії в Ч.С.Р.", яке охопило видання 75 % від всього обсягу підручників. Загалом "самою Академією та за її допомогою було видано протягом десяти років її найбільш жвавої діяльності (1922–1932 рр.) – 229 назв книжок", найбільше з яких стосувалися економіки, права та соціології (Українська висока політехнічна школа, 1959, с. 78).

Однак, незважаючи на добре продуману навчальну програму, широкий спектр навчальних дисциплін, вдало

підібраний науково-педагогічний штат, розвиток видавничої справи, створення вибіркового курсів, наявність наукових семінарів, підтримку студентства, у 1928 р. Міністерство хліборобства Чехословаччини повідомило Українську господарську академію про повільну ліквідацію до кінця навчального 1931–1932 р., оскільки саме в цей час мали завершити навчання студенти, які вступили в останній рік прийому. Українське студентство, інтелігенція та митрополит УГКЦ А. Шептицький виступили на підтримку Академії, однак через брак фінансів на утримання закладу його існування стало неможливим. Проте за допомогою утвореного Товариства прихильників Української господарської академії дату закриття навчального закладу вдалося перенести з 1932 р. на грудень 1935 р. (Песчаній, 2008, с. 150).

Втім, навіть після припинення аудиторної роботи Української господарської академії, за сприяння, у тому числі матеріального, "Товариства прихильників Української господарської академії в Подєбрадах" була продовжена традиція досліджуваного навчального закладу через створений Український технічно-господарський інститут позаочного навчання. При Інституті діяли: "1) чотирьохрічний високошкільний економічно-кооперативний відділ; 2) трьохрічна Висока школа політичних наук; 3) двохрічні Високі курси громадської агрономії; 4) двохрічний Технікум сільськогосподарської промисловості; 5) півторарічні вищі курси українознавства; 6) однорічні курси бухгалтерії; 7) курси світових мов: англійської, німецької, французької; 8) короткотермінові курси: пасічництво, садівництво, американське промислове пасічництво, консервації та перероблення садовини та городини, оброблення шкіри, миловарства, радіотехніки, фотографії, теорії музики". За час з 1932 по 1938 р. в Інституті навчалися 901 особа (Табір, 1938, вип. 34, с. 50).

Попри те, що програма викладів українознавчих, правових і політологічних дисциплін порівняно, наприклад, з Українським вільним університетом у Празі була суттєвішою, однак Українська господарська академія готувала конкурентоспроможних фахівців з економічних, технічних та природничих спеціальностей та ставила за мету забезпечення рідних земель найкращими спеціалістами, новою інтелігенцією, яка продовжить національно-культурну діяльність своїх попередників: "... І до майбутньої своєї праці на Україні еміграційна інтелігенція повинна бути готовою. Час перебування в культурних країнах Заходу мусить бути використаний для інтенсивної праці по самоосвіті та по вихованню інших: інтелігенція, що перебуває на еміграції, має повернути на Батьківщину озброєною знаннями європейської науки, державної, господарської і технічної культури" (Гольдельман, 1924, с. 140).

Дискусія і висновки

Отже, українські студенти із Східної Галичини, перебуваючи в еміграції, намагалися продовжити здобувати освіту, а одним із вищих навчальних закладів, навколо якого гуртувалося українське студентство та інтелігенція, була Українська господарська академія в Подєбрадах. При Академії, окрім профільних дисциплін, насамперед технічного характеру, викладалися курси українознавчих, правових, економічних і політологічних напрямів, які мали на меті забезпечити всебічний розвиток українського студентства, зберегти пам'ять про історичне минуле власного народу, сприяти продовженню національно-культурної діяльності молодого покоління. Також через окреслені курси студентство вивчало особливості правової системи європейських держав, теорію української держави та права, орієнтувалося в осо-

близькостях політичної ситуації досліджуваного періоду не лише на теренах українських земель, а і у світовому масштабі. Широкий спектр економічних дисциплін давав змогу підготувати не лише будівничих господарства, підприємців, а і кваліфікованих спеціалістів, які зуміють стабілізувати економічний розвиток та привести майбутню державу до процвітання. Однак на шляху викладання досліджуваних навчальних курсів їх супроводжувала нестача фінансування, матеріально-технічної бази, що не применшує їх вплив на становлення українського студентства, сприяння продовженню їх національно-культурницької діяльності, але вже як представників української інтелігенції, науковців та громадських діячів.

Список використаних джерел

- Будуємо свою Політехніку. (1938). *Табір : воєнно-науковий журнал*, 34, 50–51.
- Визначна подія в українському культурному житті. (1937). *Табір : воєнно-науковий журнал*, 32, 56–57.
- Від редакції. (1920). *Український студент*, 1, 2–8.
- Гольдельман, С. (1924). Про завдання і програми економічного факультету нашої Академії. *Записки Української академічної громади при Українській господарській академії в Ч.С.Р.*, 2, 140–149.
- Курси українознавства при Українській господарській академії. (1933). Видавництво Української господарської академії.
- Курси українознавства при Українській господарській академії в Подєбрадах. (1934). *Табір : воєнно-науковий журнал*, 21, 73–74.
- Песчаній, О. (2008). Українська господарська академія в Подєбрадах. *Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць*, 2, 146–151.
- Українська висока політехнічна школа на чужині. (1959). *Українська господарська академія в Ч. С. Р. 1922–1935 рр. : Т. 1*. Видано Абсолютантами Української господарської академії та Українського технічно-господарського інституту.
- Українська господарська академія в Подєбрадах. (1925). *Студентський вісник*, 3, 38–40.
- Українська господарська академія в Чехословацькій Республіці. (1928). Друкарня "Політика".
- Управа Українського громадського комітету. (1923). *Українська господарська академія в Ч.С.Р.* Видання Українського громадського комітету в Ч.С.Р.

- Уткін, О. (2015). Українська господарська академія в Чехословаччині : створення та діяльність. *Історія науки і біографістика*. <https://inb.dnsgb.com.ua/2015-1/17.pdf>
- Соколов, Є. (1925). *Залізнична політика : лекції, прочитані студентам-економістам У.Г.А в 1924/25 акад. році*. Видавниче Товариство при Українській господарській академії в Ч.С.Р.

References

- A significant event in Ukrainian cultural life. (1937). *Tabor : a military-scientific journal*, 32, 56–57 [in Ukrainian].
- Board of the Ukrainian Public Committee. (1923). *Ukrainian Academy of Economics in Ch.S.R.* Publication of the Ukrainian Public Committee in Ch.S.R. [in Ukrainian].
- Courses of Ukrainian studies at the Ukrainian Academy of Economics in Podebrady. (1934). *Tabor : a military-scientific journal*, 21, 73–74 [in Ukrainian].
- From the editorial office. (1920). *Ukrainian student*, 1, 2–8 [in Ukrainian].
- Holdelman, S. (1924). About the tasks and programs of the Faculty of Economics of our Academy. *Notes of the Ukrainian Academic Community at the Ukrainian Academy of Economics in Ch.S.R.*, 2, 140–149 [in Ukrainian].
- Peschanyi, O. (2008). Ukrainian Academy of Economics in Podebrady. *Historical archive. Scientific studies : a collection of scientific works*, 2, 146–151 [in Ukrainian].
- Sokolovych, Ye. (1925). *Railway policy : lectures given to economics students of U.A.E. in the 1924/25 academic year*. Publishing Society at the Ukrainian Academy of Economics in Ch.S.R. [in Ukrainian].
- The Ukrainian Polytechnical School in the foreign. (1959). *Ukrainian Academy of Technology in Czechoslovakia 1922–1935 : Volume 1*. Published by the Alumni of the Ukrainian Academy of Technology and of the Ukrainian Technical Husbandry Institute [in Ukrainian].
- Ukrainian Academy of Economics in the Czechoslovak Republic. (1928). Printing house "Politics" in Prague [in Ukrainian].
- Ukrainian Academy of Technology in Podebrady. (1925). *Student Bulletin*, 3, 38–40 [in Ukrainian].
- Ukrainian studies courses at the Ukrainian Academy of Economics. (1934). Publishing House of the Ukrainian Economic Academy [in Ukrainian].
- Utkin, O. (2015). Ukrainian Academy of Economics in Czechoslovakia : creation and activity. *History of science and biography. Eelectronic*. <https://inb.dnsgb.com.ua/2015-1/17.pdf> [in Ukrainian].
- We are building our Polytechnic. (1938). *Tabor : a military-scientific journal*, 34, 50–51 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 12.05.24

Прорецензовано / Revised: 03.08.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Iryna HUMENNA, Applicant, Senior Lecturer

ORCID ID: 0000-0001-5441-0249

e-mail: gumenna19@gmail.com

Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine,
State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, Ukraine

ANALYSIS OF THE COURSES OF UKRAINIAN STUDIES, LAW, ECONOMICS AND POLITICAL SCIENCE AT THE UKRAINIAN ACADEMY OF ECONOMICS IN PODEBRADY, WHICH WERE STUDIED BY THE MEMBERS OF THE UKRAINIAN STUDENT SOCIETIES IN EASTERN GALICIA DURING THE INTERWAR PERIOD (1918-1939) IN EXILE

Background. Members of Ukrainian student societies in Eastern Galicia during the interwar period (1918-1939) played an outstanding role in the state-building and cultural processes in the western Ukrainian lands. However, due to political, socio-economic, and limited opportunities to receive education in their native language, a number of students were forced to emigrate. While abroad, the students often tried to continue their education, and one of the educational institutions in which the emigrated students from Eastern Galicia studied was the Ukrainian Academy of Economics in Podebrady.

Methods. Analyzing the complexes of Ukrainian studies, law, economics and political science, we took into account not only the educational goals and characteristics of the courses, but also the challenges of the given period, followed the principles of objectivity, historicism and a social approach. A number of methods were also used, including general scientific methods (analysis, classification), interdisciplinary methods, and historical methods (comparative and historical).

Results. The article analyzes the Ukrainian, economic, legal, and political science disciplines studied by members of Ukrainian student societies in Eastern Galicia during the interwar period (1918–1939) in exile, in particular at the Ukrainian Economic Academy in Podebrady. In particular, the quantitative composition of students from Eastern Galicia who completed their studies at the Academy and the peculiarities of the teaching staff of these courses were studied. The purpose of mastering the analyzed areas of academic disciplines, as well as their influence on the formation of the future Ukrainian intelligentsia, is highlighted. The seminars that complemented the training courses are highlighted, as well as the publishing activities of the Academy to ensure the successful study of the specified courses of academic disciplines with textbooks.

Conclusions. The generalized analysis of Ukrainian studies, economic, legal, and political science courses at the Ukrainian Academy of Economic Sciences emphasizes their focus on training highly qualified workers, as well as worthy successors to the Ukrainian intelligentsia of the time and builders of their own state, and highlights the desire of Ukrainian student societies in Eastern Galicia during the interwar period (1918–1939) to actively participate in the national and cultural life of the Ukrainian people, even in emigration.

Keywords: Ukrainian Students Societies, Eastern Galicia, Ukrainian Economic Academy, Podebrady, Ukrainian studies courses, legal disciplines, economic courses, political science studies, emigration.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(477+438)(091)"1923/1924"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.4>

Сергій ГУМЕННИЙ, д-р філософії в галузі історії, асист.
ORCID ID: 0000-0001-7168-8453
e-mail: serhii.humennyi@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ГУКІВСЬКА МИТНИЦЯ: БОРІТЬБА З КОНТРАБАНДНОЮ ДІЯЛЬНІСТЮ НА ПОЛЬСЬКО-РАДЯНСЬКОМУ КОРДОНІ У 1923–1924 РОКАХ

Вступ. На основі архівних джерел проаналізовано антиконтрабандну діяльність невеликого митного органу в достатньо обмеженому часовому проміжку – Гуківської митниці у 1923–1924 рр. Актуальність пропонованому мікроісторичному дослідженню додає недостатня наукова розробка діяльності Гуківської митниці на польсько-радянському кордоні, що викликана коротким функціонуванням цього митного органу (який, в досліджуваний період, існував у різних формах з 1918 до 1925 р.) та необхідність вивчення методів боротьби з контрабандою радянських митних органів.

Методи. В основу дослідження покладено принципи історизму й об'єктивності. Було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів: методи синтезу, індукції та аналізу, а також історико-типологічний методи.

Результати. Аналізуючи звітну документацію Гуківської митниці у 1923–1924 рр. (контролювала радянську ділянку кордону на р. Збруч між селами Збриж або, у деякий період, Жабинці та Залуччя, тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької області), вдалося встановити особливості функціонування та антиконтрабандної боротьби цього митного підрозділу в розглянутий період. Важливою видається можливість дослідити Гуківську митницю саме в часі функціонування перехідних, неусталених правил митного контролю та Митного статуту 1924 р., що утверджував державну монополію на зовнішню торгівлю. Простежено динаміку змін контрабандних потоків (у початковий період існування "Збручанського кордону", одразу після голоду 1921–1923 рр.) їх склад та експортно-імпортне співвідношення. На основі дослідження документальної бази, локалізовано місцевості з найбільшим відсотком контрабандних ризиків. Окрему увагу присвячено співучасті представників митної охорони чи радянських спецслужб у контрабандних процесах. Також на основі інформації радянської сторони проведено історико-статистичне дослідження незаконного товарообігу в районі митниці "Скала" (Скала над Збручем Тарнопольського воєводства) Республіки Польща, що діяла на суміжних до Гуківської митниці територіях.

Висновки. Розглянуто та проаналізовано трансформаційні явища (організовану та особову контрабанду, співвідношення експортно-імпортних об'ємів "пачкарства", валютні відносини, пов'язані з незаконним товарообігом, розвиток торгової кооперації) з урахуванням історичного контексту розвитку боротьби з контрабандними товаропотоками на ділянці радянської Гуківської митниці у 1923–1924 рр.

Ключові слова: польсько-радянський кордон, Гуківська митниця, Скалецька митниця, СРСР, Республіка Польща, митна служба, контрабанда, боротьба з контрабандою, мито.

Вступ

Пропонована стаття є спробою мікроісторичного дослідження доволі унікального митного органу – Гуківської митниці, що відзначилася коротким періодом існування, до митної реформи 1928 р. (прийняття Митного кодексу СРСР), та охоплювала невелику, але насичену контрабандною діяльністю територію. Гуківська митниця мала бекграунд існування ще до Першої світової війни (1914–1918), тому зберігала свою діяльність у період Української держави і відновилася одразу ж у процесі усталення "ризького" кордону. У період з 1921 р. Гуківська митниця підпорядковувалася Головному управлінню Митного контролю, яке від 29 червня 1920 р. підлягало Наркомату зовнішньої торгівлі (НКЗТ) Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР), що реалізовував монополію на зовнішню торгівлю радянської держави. 12 грудня 1924 р. Президія Центрального виконавчого комітету СРСР затвердила Митний статут СРСР, який вважається першим кодифікованим союзним актом з митної справи. Прийняття Митного статуту визначає кінцеву хронологічну рамку нашого дослідження, що дає змогу сконцентруватися на боротьбі з контрабандною діяльністю Гуківської митниці, оскільки кінцевий період існування митного органу (1925 р.) характеризується реорганізаціями, приєднанням до Кам'янець-Подільської митниці. Гуківська митниця 3-го розряду (тобто розташована переважно на ґрунтових дорогах) проіснувала до 10 грудня 1925 р., коли була ліквідована наказом Наркомторгу (Архірейський, с. 76), а її справи передали Кам'янець-Подільській

районній митниці. Власне згадки про можливий розгляд необхідності ліквідації Гуківської митниці можна зустріти ще у звітах до "майбутньої наради Управляючих Митницями і нач. опергруп" від 4 липня 1924 р., де Управляючий Карпенко, на нараді з Оргколегією Кам'янецького Окргарткома мав намір "відмітити недоцільність існування на території Кам'янецького округу Гуківської митниці, функції якої можуть бути розділені між Кам'янецькою та Гусятинською митницями" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 64 об.).

Мета та завдання дослідження. Мета пропонованої статті полягає в аналізі боротьби з контрабандною діяльністю Гуківської митниці на польсько-радянському кордоні в 1923 р., тобто від завершення усталення міждержавної межі, до 1924 р. Завдання нашого дослідження полягають у вивченні та розумінні специфіки і характеристик незаконної діяльності на польсько-радянському кордоні, артикуляції повсякдення митних органів радянської сторони в контексті згаданих процесів.

Методи

Перед безпосереднім розглядом боротьби з контрабандою Гуківської митниці зосередимось на методологічній та історіографічній складовій пропонованого дослідження. В основу мікроісторичного дослідження покладено принципи історизму й об'єктивності. Було застосовано комплекс загальнонаукових і спеціальних історичних методів: методи синтезу, індукції та аналізу, а також історико-типологічний метод. Фундамент унікальної джерельної бази дослідження становлять фонди Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО), зок-

© Гуменний Сергій, 2024

рема фонд 323 ("Гуковская таможня. Дело № 3. Приказы и циркуляры Киевского инспекторского таможенного участка, сведения об охране границ и борьбе с контрабандой, месячные сведения о движении контрабанды за 1923–1924 г., район деятельности таможи, географические и экономические свойства его и др."), що акумулює вагомий джерельний комплекс, датований 1922–1924 рр.: накази по митниці, доповідні записки начальнику Українського митного округу і листування з митними постами та прикордонниками; накази та циркуляри Київської інспекторської митної дільниці; відомості про охорону кордонів і боротьбу з контрабандою, що найбільш важливо в контексті пропонованого дослідження. Додатковим джерелом інформації про місце Гуківської митниці у структурі митних органів надають матеріали з фонду 13 "Звіт КРО Подільського ГПУ за 1923 р." Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), де, зокрема, наявна схема прикордонних органів Поділля, що фіксує коротке існування П'ятничанського митного посту і належність Збрижського митного посту ще до Гусятинської митниці (ГДА СБУ, Ф. 13, спр. 194, арк. 69). Переходячи до історіографії питання, буде поганим тоном не згадати дослідження Алли Каленської (Каленська, 2012), Дмитра Архирейського (Архирейський, 2009), які досліджують історію митних органів на території сучасної України. Дотичними до теми нашого дослідження є праці українських та польських учених, що стосуються польсько-радянського кордону взагалі, зокрема, роботи Лени Бортник (Бортник, 2015), Сергія Гуменного (Гуменний, 2022; Humennyj, 2022), Генрика Домінічака (Dominiczak, 2018), Пйотра Очала (Ochal, 2018; Ochal, Ruczyński, Skubisz, 2018) та інших, краєзнавче дослідження Володимира Літкевича (Літкевич, 2011), присвячене селу П'ятничани, що входило до зони контролю Гуківської митниці. Проте окремого дослідження, присвяченого Гуківській митниці, її короткому існуванню та боротьбі з контрабандною торгівлею наразі немає.

Результати

Гуківська митниця розташовувалася в сучасному селі Гуків Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Згідно з регулярними "Сведениями об охране границ и борьбе с контрабандой" територія, що контролювалася митницею, коливалася від 28 верст (1 верста приблизно дорівнює 1067 метрам) у травні 1923 р. (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 30а) до 40 верст руслом "дуже звивистої гірської річки Збруч" у жовтні 1923 р. (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 7). На цю територію припадало 95 піших прикордонників та один взвод кавалерії (18 осіб) із складу 21 Погранбата. Гуківська митниця також обслуговувала територію в тил до 15 верст, включаючи містечка Лянцкорунь (тепер Зарічанка) і Оринин (обидва в сучасному Кам'янець-Подільському районі Хмельницької обл.). Найбільш чітко територіальні межі митниці окреслено в "Сведениях об охране границ и борьбе с контрабандой за март месяц 1924 г.", де вказано, що: "Гуківська митниця обслуговує район по лінії кордону 23 версти: від Жабинця до Залуччя, а в тил на 15 верст включаючи містечка Лянцкорунь і Оринин" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 21). Сама митниця розміщувалася в орендованому приміщенні в с. Гукив, за "1-ну версту від лінії кордону. Село Гукив з'єднане шосейною дорогою з містечком Оринин на відстані 15 верст і містом Кам'янець-Подільськ на відстані 32 версти. Шосейна дорога йде до самого кордону, тобто до берега Збруча і в м. Скала (Польща). Міст, що знаходиться на р. Збруч, зруйнова-

но (тут і далі текст документів перекладено з російської або подано мовою оригіналу там, де переклад не може відтворити характеристики джерельного тексту. – Автор)" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 30б). Структура Гуківської митниці зазнавала постійних змін, наприклад, звіт за квітень 1924 р. містить інформацію, що "Гуківська митниця являється самостійною одиницею в сітці митних установ, прикріплених до себе митних постів не має" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 47). Натомість Збрижський митний пост, що охоплював територію до Шидловець (включно із селами Сокиринці, Мала і Велика Зелена сучасного Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.), було "прикріплено" до Гуківської митниці у вересні 1924 р., що збільшило "лінію погранполоси / контур/ відрізка митниці до 112 кілометрів" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 110). Таким чином, "до складу пунктів, уражених контрабандою і відзначених у сводці від 7 липня цього року № 92/с ввійшли в зв'язку з прикріпленням до Митниці Збрижського тампосту, ще наступні місця з півдня на північ: Збриж, Сокиринці, Мала Зелена, Велика Зелена і Шидлівці, а в північно-східному, східному і південно-східному напрямку: Чагарівка, Андріївка, Вигода і Чемірівці" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 111).

Найбільш ураженими контрабандою, протягом усього існування Гуківської митниці, вважалися 20 верст кордону між селами Жабинці і Збриж (тепер Кам'янець-Подільського району Хмельницької обл.), особливо лісова зона обабіч Збруча (так звані "Зелена" і "шия", район від с. Зелена до "Козацького броду" поблизу місцевості Толока у Скалі-Подільській Тернопільської області) на північ від Гукова та територія між "селами П'ятничани і Ніверка на південь від Гукова" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 30а). "Отчетные сведения о работе по борьбе с контрабандой на ноябрь месяц 1924 года. По Гуковской таможене" деталізують цю інформацію у зв'язку із зміною території, підпорядкованих митниці (подається в дослідному перекладі): "1/ Найбільш ураженими місцями контрабандою ділянки дії Митниці та, приписаного в ній, Збрижського тампосту, є; по-перше, смуга, що безпосередньо прилягає до Державної прикордонної лінії, що починається на півночі від ШИДЛОВЕЦЬ і захоплює далі на південь прикордонні населені пункти / вздовж прикордонної лінії / аж до Підпилип'я. По-друге, ряд населених пунктів у східному напрямку а саме: ЛЕТАВА, МАР'ЯНІВКА, МИХАЙЛІВКА, РУЖА І КОЧУБЕЇВ, що знаходяться в середній частині ділянки та, нарешті, населені пункти: Лянцкорунь, Оринин та Смотрич, розташовані в тилу ділянки митниці. З точки зору характеру місцевих особливостей заслуговує на увагу те, що перша група з числа вищевказаних пунктів прилягає безпосередньо до річки Збруча – природної прикордонної лінії і, таким чином, ці особливості становлять ті об'єктивні умови, наявність яких створить обстановку і спокусливу, і сприятливу для контрабанди. Якщо ж до цього взяти ще до уваги і те, що оглядана ділянка має за собою минуле в тому сенсі, що така була прикордонною і раніше до імперіалістичної війни і тому контрабанда пустила тут особливо глибоке коріння, заразивши контрабандною отрутою переважну більшість населення, то вже вказане до певної міри пояснює й причини ураженості контрабандою описуваних місць... Друга і третя групи населених пунктів, названих у першому абзаці цього, є етапами просування та концентрації, а потім і роздрібного в більшості збуту серед селян більш далекіх від прикордонних місць" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4,

арк. 134). Детальніше про рух контрабанди з прикордоння в глибоку країну можна довідатися з наступного джерела: "Рух контрабанди з району має два шляхи: перший через містечко Оринин у місто Кам'янець-Подільський і далі на південь по прикордонній з Румунією місцевості, та інший головний шлях по напрямку на найближче містечко Лянцкорунь і далі через містечка Смотрич і Дунаївці в місто Вінниця і навіть Київ", рапортували у документі "Сведения об охране границ и борьбе с контрабандой на 1 октября 1923 года по приказу УТО №179/с по Гуковской таможене" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 7 об.).

Вважалося, що контрабандисти на 90 % були представниками бідного місцевого населення. У митних звітах рядових контрабандистів називали "зброєю в руках невловимих купців-контрабандистів із типових містечок, які в свою чергу мали зв'язок з такими ж купцями із міст далекого тилу" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 7 об.). Звіт Київському участковому митному інспектору за циркуляром 124-с від 4 квітня 1924 р. повідомляє, що лінія прикордонної смуги контролювана Гуківською митницею, "населена елементом, майже поголовно зараженим контрабандним ядром. Погрансмуга, як така, тут має за собою багате минуле, в тому сенсі, що кордон існував тут і в довоєнний час і тому контрабанда тут пустила особливо глибоке коріння" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 47). 80–90 % випадків проносу контрабанди припадали на звичайне перенесення, "без хитрувань і лише 10–20 % ... (контрабанда була) захована під одягом, обвита навколо тіла чи зашита на живу нитку у запори плаття" (Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 8). Детальніший опис методик транспортування контрабанди зустрічаємо в звітах кінця 1924 р. (наводимо мовою оригіналу у зв'язку з наявністю специфічного термінологічно-поняттєвого апарату):

"3/ Види транспортування контрабанди из-за границы на территории Республики составляют: в подавляющем большинстве пронос, и реже передача через реку, в местах где устье ее узко, посредством устройства своеобразного блока, спуска товаров на веревке / или проволоке с одного берега на другой и переправы на лодке. Передвижение же контрабанды на нашей территории иногда совершается и гужем – на подводах. Характерным для района действий Таможни видом транспортировки контрабанды, в отчетном месяце являлся пронос ее живой людской силой... За тот же период, контрабанда в отношении организации может быть охарактеризована следующим образом:

А/ Подавляющее большинство контрабанды водворилось единоличными проносителями "за свой риск".

В/ Менее применявшийся формой водворения явился коллективный способ. Число участников, обыкновенно, не превышало 3–4 человека, причем совместная деятельность по водворению в таких случаях не являлась постоянной или даже рецидивом, в ограничивалась одним только случаем таких действий.

Б/ Еще тоже были случаи водворения путем работы на хозяина. Взаимоотношения, между хозяином и проносителем, в области расчета за труд не выяснены, ибо расследования находится еще в стадии производства.

Г/ Участия в водворении контрабанды со стороны иностранных и русских частных фирм зафиксировано не было.

5/ Хотя количество контрабандных задержаний в отчетном месяце и менее по сравнению с предыдущим Ноябрьем / месяцем на 43 %, но оценочная сумма задержанной контрабанды выше Ноябрьской оценки на

21,3 %... Контрабандой занимается преимущественно местное население и реже жители более далеких от границы мест, а равно жители, лежащих также вблизи границы закордонных / польских населенных пунктов, приносящие сюда товары по заказам наших контрабандистов. Участие местного населения носит характер и постоянный, и случайный.

Ядро вдохновителей и руководителей контрабандными операциями составляет еврейская торговая часть населения, ближайшие к границе, местечек. Крестьяне в таких случаях служат техническим аппаратом водворения ее и за-границы в пределы Республики и передвижением на нашей уже территории путем переноса или гужей. Но бывали случаи, когда операции по водворению на более крупных началах совершались одними лишь крестьянами...

В контингент контрабандистов по социальному составу входят: крестьяне землеробы и торговцы, торговцы-преимущественно из еврейской среды, живя в сравнительно далеком от границы, расстоянии, являются элементом или финансирующих лиц, транспортирующих контрабанду из-за границы, или скупающим, затем такую для дальнейшего сбыта" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 134–135).

У зв'язку з вищевказаним проникненням "пачкування" з-за Збруча, радянські митники складали цілі аналітичні записки розвідувального характеру, де намагалися простежити місця скупчення контрабандних товарів у польському прикордонні для їх подальшого транспортування в СРСР. Одну з таких записок з оглядом товарних крамниць та митної діяльності в містечку Скала на протилежному до ділянки Гуківської митниці березі Збруча, наводимо повністю:

"В м. Скала навпроти вокзалу знаходиться митниця, яка називається "Урженд-цельний". Вона займає приміщення в одну кімнату і в її штаті знаходиться дві людини: Управляющий і письмоводний.

В м. Скала вищевказаною митницею проводиться огляд товарів, що знаходяться в магазинах і які призначені для експорту за кордон, а також огляд, накладання штрафів та пені на завезені контрабандою товари з-за кордону в Польщу.

В м. Скала є один громадський кооператив під назвою "Кулко Гмінне". Ніяких інших кооперативів на всій ділянці немає і не було, є лише лавки в м. Збриж – І, утримувана євреєм із Скали, деяким ТАБАКСИ в Жабинцях – І: в самому м. Скала лавок дуже багато.

В с. Бережанка 3, утримуються Бучаком, Бута і ще одним євреєм по імені Талм, уродженця м. Лянцкорунь. В с. Трійця 3 лавки (нерозбірливо) Кліагером, і Креміщером, в м. Скала П. Гінсбургом із Чорткова, в с. Подгородище – І утримувана Нижником Петром із Станіславова.

В с. Підпилип'я – 5 лавок: Гладкого, Баранського.

В с. Пукляках (Польськ.) – 2 утримані Вогнянським Йосифом, с. Курилах – І утримувана Люблінським.

4/липень – 24 р." (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 67)

Окрім цього про польську Скалецьку митницю маємо ще свідчення у "Сведения об охране границ и борьбе с контрабандой на 1 октября 1923 года по приказу УТО № 179/с по Гуковской таможене". Радянські митники стверджували, що Скалецька митниця складається з 27 осіб. Її основним заняттям є боротьба з ввізною контрабандою цукру і тютюну, а "контрабанда, яка їде в нашу (радянську) сторону, така заохочується" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 8 об.). Звітна інформація Гуківської митниці за березень 1924 р. фіксує збільшення

прикордонної служби в районі Скали над Збручем до 36 осіб. "Погранпункти розміщені: один знаходиться в містечку Скала, в 1-шій версті від лінії кордону, 2-й на Старій Скалі і третій навпроти с. Жабинці в 200–300 кроках від кордону; пости розміщені по лінії кордону навпроти сіл Волохи, Гуків і П'ятничани" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 30в). Скала над Збручем вважалася радянськими митниками великим центром скупчення контрабандних товарів. Зазвичай у звітній документації Гуківської митниці це твердження подавалося як факт після опису розвинутої інфраструктури торгівлі в містечку: "В містечку Скала наявні три великих кооперативи, володарями яких являються жителі містечка Скала – ВАСЕРМАН, КЛІНГЕР і ЕХТІНТЕЛЬ і 11 транзитних товарно-обмінних крамниць, розташованих по лінії кордону в прикордонних селах, а саме: в с. Залуччя 2 мануфактурні крамниці їх власники Федір Козак та Хаїм КЛІНГЕР, в с. Підпилип'я три мануфактурні крамниці володарів ВАРАНОВСЬКОГО, ГЛАТКОГО і МИХАЛЬСЬКОГО, в с. Бережанка Бакалійна крамниця володіє нею Мошко-Хаїм Яцко, навпроти с. Гукова над

Збручем біля Скалецької мельниці мануфактурна, бакалійна і шкіряна крамниця хазяїн її Іосф БЛОК, прикажчик його Григорій Поліщук, в с. Курили навпроти Гукова також мануфактурна, бакалійна і шкіряна крамниця хазяїн її Люблінський, навпроти с. Волохи мануфактурна крамниця і продаж спирту, хазяїн її Ілля і Михайло ГАЙДАМАКИН, навпроти острова с. Волохи також мануфактурна крамниця і продаж спирту – володарі її Петро ЯБЛОЦЬКИЙ та Антон Стрільчук і навпроти млина південніше Волохів, дріб'язкова крамниця, хазяїн її Олександр МОДНИЙ. В сенсі операції їх як митниці так і ДПУ свідчення не відомі" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 30в).

Гуківська митниця також здійснювала нагляд і за торговельними пунктами на радянській території. Наприклад, у додатку до звіту за листопад 1924 р., управляючий Карпенко та старший "делопроизводитель" Семенович, наводять свідчення про кооперативні організації у прикордонні (наводимо мовою оригіналу) (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 143):

№ п/п	Наименование предприят.	Местонахождение	Пришедшие за отчетн. период измен.
1.	Сорабкоп / 2 отделения /..	с. Гуков	-
2.	Сельскохозяйственный кооператив....	Т о ж е	-
3.	Сорабкоп	м. Лянцкорунь	-
4.	Сорабкоп	м. Орынин	-

Як можна помітити з вищенаведеного звіту, торговельна мережа радянського прикордоння була набагато слабше розбудованою, ніж з польського боку Збруча та представлена лише сільськогосподарськими кооперативами та "сорабкопами" ("Союза рабочих и крестьянских обществ потребителей" або "Союз рабочих кооперативов", що діяв від 1922 р. до початку 1930-х рр.). Магазины Сорабкоп радянська влада запровадила як протидію базарам та численним непманським магазинам, які в прикордонні не зафіксовані.

Щоб розібратися в об'ємах руху контрабанди на ділянці Гуківської митниці звернемося до серії документів

під назвою "Сведения о движении контрабанди". Ці документи були уніфіковані згідно з "Циркуляром Митного управління № 345/229188/с оголошеного в наказі УТО №179/с" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 6). Наприклад, за липень 1923 р., загалом за спроби контрабандної діяльності було 108 затримань, що загалом оцінювалися на суму 4183 рублі 65 копійок золотом (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 9). З цього об'єму були спроби вивозу цінностей вартістю 53 рублі 98 копійок. Звичайно, ввізна контрабанда значно переважала, що можна простежити в таблиці:

Вивіз:	Ввіз:
а) цінності – 53 рублі 98 копійок золотом б) хутро – немає; в) щетина – немає; г) різне на 276 рублів 50 копійок золотом	а) спиртні напої на 72 рублі 50 копійок золотом; б) чай – 1 рубль 80 коп. -" в) фарби – немає; г) цінності на 47 рублів 50 копійок -" д) сахарин – немає; е) мануфактура (тканина) на 2511 рублів 20 копійок золотом; ж) шкіряні товари на 269 рублів 95 копійок -" з) галантерея на 950 рублів 22 копійки -" и) різне – немає
Загалом 330 рублів 48 копійок золотом	Загалом 3853 рублі 17 копійок золотом

Вересень 1923 р. приніс ще більш вражаючий дисбаланс на користь ввізної контрабанди (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 11):

Вивіз:	Ввіз:
а) цінності – 106 рублів золотом б) хутро – немає; в) щетина – немає; г) різне на 63 рублі золотом	а) спиртні напої на 17 рублів 95 копійок золотом; б) чай – 1 рубль 25 коп. -" в) фарби – на 15 рублів -" г) цінності – немає; д) сахарин – 86 копійок -" е) мануфактура на 5920 рублів 22 копійки золотом; ж) шкіряні товари на 177 рублів 88 копійок -" з) галантерея на 1085 рублів 83 копійки -" и) різне – 86 рублів 65 копійок -"
Загалом 169 рублів золотом	Загалом 7305 рублів 64 копійки золотом

Визначений ріст ввізної контрабанди змушував замислитися над покращенням стану роботи митниці. Виходячи з наявної джерельної бази важко сказати чи дійсно дало результати покращення роботи митниці чи на зменшення контрабандних потоків вплинуло настання осінньо-зимового сезону, під час якого в міру зникнення листяного покриву та появу снігу, нелегальні міграційні процеси завжди ускладнювалися. Із "Сведений"

за жовтень і листопад 1923 р., окрім того, що на бланковій печатці Гуківська митниця носила русифіковану назву "Гуковська митниця", а її управителем була особа на прізвище Васильєв (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 12), ми ще можемо побачити зменшення товаропотоків та простежити рух контрабанди на митних пунктах Збрижа та Підпилип'я (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 14):

1. Загальна кількість затримань 81 по оцінці на суму 2743 рублі 71 коп. золотом
2. Із цього числа на Гуківській Митниці: а) Співробітниками митниці 7 затримань на 143 р. 21 к. б) ДПУ20 -"- 566 р. 58 к. в) Прикордонною охороною6 -"- 327 р. 81 к. г) Міліцією1 -"- 145 р. 70 к. д) Іншими органами 11 -"- 129 р. 83 к. Загалом 45 -"- 1313 р. 83 к.
3. По Збрижському Тампосту: а) Співробітниками митниці 7 затримань на 607 р. 40 к. б) ДПУ1 -"- 4 р. 35 к. в) Прикордонною охороною18 -"- 570 р. 26 к. г) Міліцією4 -"- 25 р. 77 к. Загалом 30 -"- 1147 р. 78 к.
4. По Підпилипському Тампосту: а) Співробітниками митниці 3 затримань на 168 р. 48 к. б) Прикордонною охороною 3 -"- 113 р. 62 к. Загалом 30 -"- 282 р. 10 к.
Загалом 81 затримано на 2743 р. 71 коп.
5. Головними предметами затримання є: По вивозу: а) цінності – 46 рублів золотом б) хутро – немає; в) щетина – немає; г) різне на 137 рублі 15 коп. золотом Загалом на 183 р. 80 коп.
6. По ввозу: 7. а) спиртні напої на 61 рубль 20 копійок золотом; б) чай – 136 рублів. -"- в) фарби – немає г) цінності – на 275 р. 80 к. д) сахарин – не було е) мануфактура на 1760 рублів 16 копійок золотом; ж) шкіряні товари на 50 рублів 50 копійок -"- з) галантерея на 111 рублів 59 копійки -"- и) різне – 164 рублів 65 копійок -"- Загалом на 2559 р. 9 1 к.
Всього 2743 р. 71 коп. Завідувач – Васильєв

Розважаючи над питаннями прикордонного контролю, у "Сведениях об охране границ и борьбе с контрабандой за март месяц 1924 года. По циркуляру № 345-с и 124-с по Гуковской таможене" вказується, що "до дефектів по охороні кордону варто передовсім віднести слабкий нагляд зі сторони командного складу за виконанням боргу постовими червоноармійцями, а потім вже малочисельність самої погранохраны". Управляючий Карпенко також вважав "необхідними для посилення боротьби з контрабандою поставити командний склад в положення безумовної необхідності суворо спостерігати за поведінкою червоноармійців, найбільш суворо карати червоноармійців помічених в попустительстві до переходу кордону чи перекидання через річку контрабанди" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 30а). А посилювати боротьбу з контрабандою дійсно було куди, адже "роль тамслужбовців (митних співробітників) у затриманні контрабанди була порівняно незначною і коливається від 10 до 20 % через малу чисельність і особливо, через переваження внутрішньою роботою" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 7 об.).

Цікаво, що юридично зареєстрованих випадків співучасті контрабанді митних співробітників по конфіскаційних справах, станом на жовтень 1923 р., не виявлено. Натомість відомо про сім випадків співучасті контрабандистам службовців ДПУ: "1) конфіск. № 8 – контролери ПП ("погранпоста" – прикордонного посту) № 4 Березовський і Прудниченко і зам. начпоста (керівника посту) – Каласс; 2) справа № 57 – той же контролер Березовський; 3) справа № 361 – контролер Березовський і опспівробітник ДПУ Цимбальський; 4) справа № 424 – старший контролер ПП № 4 – Самойлов; 5) справа № 507 – старший контролер ПП № 3 – Цисее; 6) справа № 615 – інформатор ПП № 4 – Сохацький і 7) справа № 784 – контролери ПП № 3 – Миронов і Питкус" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 8). Швидше за все, у зв'язку з такою інформацією було проведено якійсь стабілізаційні заходи, оскільки звіти за березень 1924 р. уже свідчили, що "юридично зареєстрованих по Митниці випадків і співучасті в контрабанді Тамспівробітників, ДПУ і червоноармійців погранохраны по конфіскаційних справах немає" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 30б). Проте на означених фактах проблеми з пер-

соналом Гуківської митниці не завершувалися. "Особовий склад митного нагляду при Гуківській митниці у звітному місяці остаточно не встановився", бідкався Управляючий Карпенко у додатку до звіту за серпень 1924 р. Увесь серпень 1924 р. неперервно працюючим із всього складу був тов. Дикий, "оскільки один з агентів, через хворобу дружини, був відсутній протягом місяця, а інший партієць, побувши короткий період, знятий з роботи Кам'янецьким Окргпартком командируючим його в Механічну профшколу. Нестійкість персоналу Митного нагляду не може, зрозуміло, не відображатися і на успішності робіт по боротьбі з контрабандою" (ДАХМО, Ф. 323, оп. 3. спр. 4, арк. 106).

Дискусія і висновки

Переходячи до висновків щодо особливостей антиконтрабандної діяльності Гуківської митниці, можемо зазначити таке. По-перше, Гуківська митниця була доволі унікальним митним органом, функціонування якого припало на період, коли кордон був об'єктом радянської "активної розвідки" (1921 – початок 1925 р.) та диверсійно-розвідувального проникнення на територію Республіки Польща. Водночас прикордонна інфраструктура була слабо розвинута, а митний контроль ще не врегулювався повноцінно, тривали процеси усталення кордонів діяльності окремих митних органів. Як приклад можна навести входження до складу Гуківської митниці Збрижського митного поста, зміни розміру контрольованої смуги кордону та прикордоння. По-друге, через нестабільність кордону, голод 1921–1923 рр. в Українській Соціалістичній Радянській Республіці (УСРР), вищезгадану диверсійну діяльність (саме вона, ймовірно, викликала наявність пункту про збройне проникнення через кордон у звітах митного органу), Гуківська митниця мала під контролем територію з дуже інтенсивною нелегальною міграцією та товаропереміщенням. Власне, майже увесь час функціонування Гуківської митниці припав на так званий перший міграційний бум на польсько-радянському кордоні, що мав місце в 1921–1924 рр. По-третє, дослідження документації Гуківської митниці дає змогу предметно вивчити експортно-імпорتنі співвідношення на польсько-радянському кордоні, зокрема виокремити основні товари, що підлягали "пачкуванню", особливості валютного обігу у прикордонні, методику проносу чи провезення контрабанди через водну перешкоду лімологічного об'єкта. Крім усього вищезазначеного, матеріали Гуківської митниці надають інформацію про розвиток кооперативної торгівлі по обидві сторони Збруча, що важливо як з краєзнавчого погляду, так і для розуміння рівня економічного розвитку Південного Надзбруччя (після подій 1917–1921 рр. та голоду 1921–1923 рр.), для якого стан існування державної межі, з огляду на досвід попереднього існування "збручанського кордону," був адаптивним.

Підсумовуючи спробу дослідження боротьби з контрабандою Гуківської митниці у 1923–1924 рр., можемо наголосити, що проведення мікроісторичних досліджень на цю тему надалі мають наукові перспективи з огляду на унікальність розглянутого митного органу та документальний масив, що висвітлює його діяльність. В пропонованій статті розглянуто та проаналізовано трансформаційні явища (організовану та приватну контрабанду, співвідношення експортно-імпорتنих об'ємів "пачкарства") з урахуванням історичного контексту роз-

витку боротьби з контрабандними товаропотоками на ділянці радянської Гуківської митниці у 1923–1924 рр. Вдалося визначити місцевості з найбільшим відсотком контрабандних ризиків, провести історико-статистичне дослідження незаконного товарообігу в районі митниці "Скала" Республіки Польща, що діяла на суміжних до Гуківської митниці територіях.

Подяки, джерела фінансування. Дане дослідження стало можливим завдяки участі автора у грантовій програмі від Holodomor Research and Education Consortium (HREC) of the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS), University of Alberta (2024/2025 pp.).

Список використаних джерел

- Архирейський Д. (2009). Структурні особливості радянської митної системи в Україні в. 1925–1928 рр. *Гуманітарний журнал*, 3/4.
- Бортник, Л. (2015). *Корпус охорони прикордоння на Волині у 1924–1939 рр.* [Рукопис кандидатської дисертації]. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ), фонд 13, справа 194.
- Гуменний, С. (2022). *Збручанський кордон (1921–1939): незаконна міграція, контрабанда та шпигунство*. ФОП Майдаченко І.С.
- Державний архів Хмельницької області (ДАХМО), фонд 323, опис 3, справа 4.
- Каленська, А. (2012). *Прикордонні війська ОДПУ-НКВС СРСР на Поділлі та Південно-Східній Волині у 1921–1939 рр.* [Дис. канд. іст. наук: 07.00.01 – історія України, М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова, Київ].
- Літкевич, В. (2011). *Історія села П'ятничани. Хмельницька область, Чемеровецький район (1493–1960 року)*.
- Dominiczak, H. (2018). *Dzieje kresów i granicy państwa polskiego na Wschodzie. Od czasów najdawniejszych do roku 1945*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Humennyj, S. (2022). *Uchodźcy: nielegalne przekraczanie granicy polsko-sowieckiej w latach 1918–1939*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Ochał, A. (2018). *Tarcza II Rzeczypospolitej: Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Ochał, A., Ruczyński, M., & Skubisz, P. (2018). *U polskich stali granic. W 90 rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza*.

References

- Arkhireyskiy D. (2009). Structural features of the Soviet customs system in Ukraine in 1925–1928. *Humanitarnyi zhurnal*, 3/4 [in Ukrainian].
- Bortnyk, L. (2015). *Border guard corps in Volyn in 1924–1939* [PhD thesis manuscript]. East European National University named after Lesya Ukrainka [in Ukrainian].
- Dominiczak, H. (2018). *Dzieje kresów i granicy państwa polskiego na Wschodzie. Od czasów najdawniejszych do roku 1945*. Wydawnictwo Adam Marszałek.
- Humennyj, S. (2022). *The Zbruchan border (1921–1939): illegal migration, smuggling and espionage*. FOP Maidachenko I.S. [in Ukrainian].
- Humennyj, S. (2022). *Uchodźcy: nielegalne przekraczanie granicy polsko-sowieckiej w latach 1918–1939*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Kalenska, A. (2012). *Border troops of the OGPU-NKVS of the USSR in Podillya and South-Eastern Volyn in 1921–1939* [Diss. Ph.D. history Sciences: 07.00.01 – History of Ukraine, Ministry of Education and Science, Youth and Sports of Ukraine, National Ped. University named after M. P. Dragomanova, Kyiv] [in Ukrainian].
- Litkevych, V. (2011). *History of the village of Pyatnychany. Khmelnytskyi region, Chmerovetskyi district (1493–1960 years)* [in Ukrainian].
- Ochał, A. (2018). *Tarcza II Rzeczypospolitej: Korpus Ochrony Pogranicza 1924–1939*. Instytut Pamięci Narodowej – Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Ochał, A., Ruczyński, M., & Skubisz, P. (2018). *U polskich stali granic. W 90 rocznicę powstania Korpusu Ochrony Pogranicza*.
- Sectoral state archive of the Security Service of Ukraine (HDA SBU), fond 13, справа 194 [in Ukrainian].
- State archive of Khmelnytskyi region (DAKhMO), fond 323, opys 3, справа 4 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 25.06.24

Прорецензовано / Revised: 01.09.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Serhii HUMENNYI, PhD, Assist.
ORCID ID: 0000-0001-7168-8453
e-mail: serhii.humennyi@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HUKIV CUSTOMS: FIGHT AGAINST SMUGGLING ACTIVITIES ON THE POLISH-SOVIET BORDER IN 1923–1924

Background. *The article, based on archival sources, analyses the anti-smuggling activities of a small customs body in a fairly limited period of time – Hukiv Customs in 1923–1924. The relevance of the proposed microhistorical research is added to the insufficient scientific development of the activities of Hukiv Customs on the Polish-Soviet border, which was caused by the short functioning of this customs body (which, during the research period, existed in various forms from 1918 to 1925) and the need to study methods of combating smuggling by Soviet customs bodies.*

Methods. *The research is based on the principles of historicism and objectivity. A complex of general scientific and special historical methods was applied: methods of synthesis, induction and analysis, as well as historical and typological methods.*

Results. *Analysing the reporting documentation of the Hukiv Customs in 1923–1924 (it controlled the Soviet section of the border on the Zbruch River between the villages of Zbrych or, for a certain period, Zhabyntsi and Zaluchchia, now the Kamianets-Podilsky district of the Khmelnytskyi region), it was possible to establish the peculiarities of the functioning and anti-smuggling of this customs division in the considered period. It seems important to investigate the Hukiv Customs during the period of functioning of transitional, unstable customs control rules and the Customs Statute of 1924, which established the state monopoly on foreign trade. The dynamics of changes in contraband flows (in the initial period of existence of the "Zbruch border", immediately after the famine of 1921–1923), their composition and the export-import ratio were traced. On the basis of the study of the documentary base, localities with the highest percentage of smuggling risks have been localized. Particular attention is paid to the complicity of representatives of customs protection or Soviet special services in smuggling processes. Also, on the basis of information from the Soviet side, a historical and statistical study of illegal trade in the area of the Skala customs office (Skala, Tarnopol Voivodeship) of the Republic of Poland, which operated in the territories adjacent to the Hukiv Customs House, was conducted.*

Conclusions. *The proposed article examines and analyses transformational phenomena (organized and personal smuggling, the ratio of export-import volumes of "packing", currency relations associated with illegal trade, development of trade cooperation) taking into account the historical context of the development of the fight against contraband flows in the area of the Soviet Hukiv Customs in 1923–1924.*

Keywords: *Polish-Soviet border, Hukiv Customs, Skala Customs, USSR, Republic of Poland, customs service, smuggling, fight against smuggling, customs duty.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 39(=161.2):2-382-468.6:908(477)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.5>

Аліса ДАНИЛЕВИЧ, канд. іст. наук, асист.
ORCID ID: 0000-0002-7813-1209
e-mail: danilevich_78@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОБУТОВІ ВІРУВАННЯ УКРАЇНЦІВ ХХ СТОЛІТТІ НА ПРИКЛАДІ ЗНАХАРІВ

Вступ. Актуальність дослідження статті полягає в тому, що побутові вірування та практики українських знахарів є важливою складовою української культури та традиційної медицини. Побутові вірування відображають культурні та історичні аспекти суспільства та методи, за допомогою яких люди розуміли світ навколо себе та взаємодіяли з ним у повсякденному житті.

Методи. Використано загальнонаукові методи – історичний, культурологічний, соціологічний та системного підходу, які дали змогу здійснити всебічний аналіз та оцінку історичного контексту означеної теми. Комбінування цих методів дослідження дало змогу отримати комплексне розуміння побутових вірувань українських знахарів та їхню роль у сучасному суспільстві.

Результати дослідження побутових вірувань українських знахарів показали, що ця практика має глибокі корені в українській культурі та традиціях. Дослідження також показало, що побутові вірування українських знахарів ХХ століття часто поєднуються з християнськими традиціями, що свідчить про синкретичний характер цієї практики. Знахарі використовують молитви, ікони та інші християнські символи разом зі своїми власними ритуалами та обрядами.

Висновки. Побутові вірування українських знахарів відображають глибокі культурні та історичні зв'язки, а також потребу людей у духовному та енергетичному ціленні. Ці вірування відіграють важливу роль у житті сучасного українського суспільства, допомагаючи людям знаходити підтримку та лікування в традиційних методах. Дослідження може внести вагомий внесок у підтримку та збереження традиційних методів лікування, які передаються з покоління в покоління. Вивчення цієї теми дасть змогу краще зрозуміти способи лікування та підтримки здоров'я, які використовуються в українському суспільстві.

Ключові слова: вірування, магія, побут, цілителство.

Вступ

Побутові вірування українців є комплексом вірувань та знань про матеріальний і духовний світ, про його походження, структуру та місце людини в ньому. Цей народний світогляд іноді називають народною філософією, але насправді це поглиблені знання про сакральний світ, що ґрунтуються на суперечливих міфологічних і релігійних віруваннях та магічних елементах. Ці аспекти трансформуються у різних сферах життя суспільства: у фольклорі, народному мистецтві, будівництві, святкуваннях та обрядах, народній медицині.

Під впливом природних умов, соціальних явищ і політичних подій у культурі кожного етносу формуються певні традиції, правила поведінки, звичаї, світогляд та накопичуються знання. Вірування як складова народних знань почала зароджуватися в суспільстві людей, що проживали на території сучасної України з давніх часів. Первісна медицина, заснована на емпіричних дослідженнях та спостереженнях природи, поступово розвивалася та передавалася від покоління до покоління. З нагромадженням цього досвіду виникала окрема група людей, для яких вірування ставали не лише заняттям, але й професією, основним способом життя. На теренах Київської Русі такі люди відомі як "знахарі", "цілители", які використовували рослини, мінерали, тваринні продукти, виконували обряди та замовляння. Дослідження показують, що народні методи лікування на території сучасної України відрізняються різноманітністю етнічних та етнорегіональних форм, способів приготування ліків та їх застосування.

На основі світогляду були сформовані побутові вірування, які відображалися у різних аспектах повсякденного життя людей: 1. Вірування у захист від лиха (амулетів, оберегів або ритуалів для захисту від негативних впливів або лиха). Віра в те, що носіння певного оберегу може захистити від лиха або недоліків. 2. Вірування у щастя та благополуччя. Для цього треба було зробити певні дії або обряди, які допоможуть привернути щастя та благополуччя у життя; віра в те, що певні

ритуали або традиції можуть принести удачу або успіх. 3. Вірування у здоров'я та довголіття: використовували певні трави, ритуали або звичаї, що можуть допомогти зберегти здоров'я та довголіття; певні рослини мають цілющі властивості або що певні обряди можуть забезпечити довге та здорове життя.

Особливе значення в системі вірувань і побутових звичаїв мають знахарі – люди, які наближені до розуміння сакрального, володіють знаннями про природу та цілюще слово і використовують для лікування людей, захисту від нечистої сили. Слід відзначити, що діяльність знахарів зазнала змін до та після приходу християнства в Україні, що суттєво відрізняється як за методами лікування, так і за світоглядним підґрунтям. До приходу християнства знахарі використовували різноманітні магічні практики, заклинання, амулети, трави та різні ритуали для лікування хвороб. Вони вірили в силу природних енергій, духів і магічних засобів, які могли впливати на здоров'я людини. Знахарі були важливими фігурами в спільноті, які володіли знаннями про трави, магію та ритуали.

Після приходу християнства багато з магічних практик знахарів було визнано як суперечні християнській вірі та заборонено церковною владою. Знахарі втратили свою популярність та авторитет, оскільки християнська церква ввела свої методи лікування та ритуали, які базувалися на молитвах, покаянні та вірі в Бога як великого Лікаря. Після приходу християнства знахарі стали сприйматися як вороги церкви та вороги віри, і їхні практики були часто засуджені як суперечні християнським цінностям. Багато з магічних методів лікування було заборонено, і знахарі втратили своє колишнє впливове становище в суспільстві. Тому різниця в діяльності знахарів до та після приходу християнства полягає в зміні світогляду, методах лікування та ставленні до магічних практик.

Вивчення знахарства включає аналіз широкого спектра питань, пов'язаних з усіма її складовими елементами. Це охоплює дослідження уявлень про будову та

© Данилевич Аліса, 2024

функції організму людини, сприйняття причин виникнення хвороб, поглядів на роль народних лікарів, методів діагностики та профілактики захворювань, різноманітних лікувальних засобів. Цей комплекс включає в себе широкий асортимент ліків рослинного, тваринного та мінерального походження, методів фізіотерапії та дієтотерапії, що відображає багатство та різноманітність підходів до лікування в народній медицині. Уявлення українців формувалися на основі аграрної магії та культу предків, але християнська релігія вплинула на світогляд народу, який вбирав, тлумачив та адаптував інформацію у обряди, вірування та релігійні практики, які у науці відомі як народне або побутове православ'я.

Мета та завдання дослідження. Мета полягає в аналізі та розкритті вірувань, обрядів і практик, які використовували українські знахарі у XX ст. Завданням дослідження є вивчення й розуміння специфіки та еволюції побутових вірувань українських знахарів у контексті сучасного світу.

Методи

Літературний аналіз включав огляд наукових джерел і статей на тему побутових вірувань українців у XX ст. на прикладі знахарів. Аналіз літератури дав змогу: 1. Проаналізувати систему давніх побутових вірувань українців. 2. Визначити та охарактеризувати поняття "знахар" та роль у суспільстві. 3. Розглянути побутові вірування знахарів, які стосувалися XX ст. та їхній зв'язок з релігією.

Антропологічний метод використано для аналізу культурних практик, символів та ритуалів, пов'язаних з побутовими віруваннями українських знахарів. Завдяки цим методам можна розглядати вірування в контексті культурного середовища та взаємодії з іншими аспектами культури.

Культурно-історичний метод використано для поглибленого аналізу історичних джерел, літератури та архівних матеріалів, що стосуються знахарства в Україні. Ці методи дають змогу вивчити еволюцію та зміни в побутових віруваннях українських знахарів протягом часу.

Соціологічний метод дозволив вивчити соціальні аспекти побутових вірувань українських знахарів, такі як соціальний статус, взаємодія із суспільством та традиційною медициною.

Результати

Побутові вірування – це переконання, традиції та звичаї, які виникають у побуті людей і передаються з покоління в покоління. Це можуть бути різні заборони, повір'я, обряди, які впливають на повсякденне життя людей. Побутові вірування можуть бути пов'язані з різними сферами життя, такими як здоров'я, щастя, родина, робота; можуть мати як позитивне, так і негативне значення для людей, впливаючи на їхні дії та рішення.

Протягом тисячоліть минулого давні культури мали систему певних вірувань, які базувалися на спостереженнях, що стало передумовою для розвитку народної медицини. Це була найстаріша форма медицини, відома людству, яка базувалася на природних речовинах і загальному лікуванні людини, а не тільки хвороби. Цей досвід накопичувався, збагачувався та використовувався науковою медициною. У кожному народі існували свої традиційні методи лікування, які передавалися з покоління в покоління. Історичні корені побутових вірувань та народної медицини відіграли важливу роль у становленні офіційної медицини, яка ґрунтувалася на експериментах та матеріалістичній філософії.

Українці XX ст. мали багато побутових вірувань, пов'язаних зі здоров'ям та лікуванням, які часто включали

в себе використання послуг знахарів. Знахарі були широко відомі в українському суспільстві як люди, які мали особливі здібності до лікування за допомогою трав, заклять і ритуалів.

Дослідження побутових вірувань в етнографічному контексті розкриває ключові аспекти етнологічних питань, пов'язаних з походженням та еволюцією світоглядних уявлень та народних знань українців. Унікальність народних методів лікування, способи приготування ліків, їх різноманітність та використання відзначаються різноманітними етнічними та регіональними варіаціями. Вивчення цих аспектів є плідним матеріалом для порівняльних аналізів та виявлення етнокультурних зв'язків між різними народами.

Побутові вірування відображають традиційну культуру, де поєднуються емпіричні знання, лікування словом, місцеві спостереження та побутові вірування. Етнографічний підхід до вивчення цієї проблеми охоплює аспекти, такі як уявлення про фізіологію людини, захворювання, методи діагностики та профілактики, класифікація лікувальних засобів.

Побутові вірування та традиції повинні зберігатися від справжніх носіїв етнічних фітотерапевтичних знань і поширювати їх раціональний досвід та досягнення. Цей досвід розвивався взаємодіючи з природою і дійшов до наших днів. Найбільше збереження вірувань та традицій несли знахарі. Система побутових вірувань знахарів може бути досить складною і різноманітною, але включають такі основні аспекти:

1. Віра в силу природних і магічних сил. Знахарі вірять у те, що вони можуть використовувати природні та магічні сили для лікування та захисту від негативних впливів.

2. Використання трав та амулетів. Знахарі використовують різні трави, рослини та амулети для лікування та захисту від хвороб і негативних енергій.

3. Ритуали та обряди. Знахарі проводять різноманітні ритуали та обряди, які спрямовані на відновлення рівноваги та енергії в людині.

4. Віра в духовний світ. Знахарі можуть вірити в існування духів, які можуть впливати на життя людей, та спілкуватися з ними для отримання поради та допомоги.

З часів перших цивілізацій було цілителство, яке в різних народів у різні періоди практикували шамани, чаклуни, відьми, жерці, знахарі. Здавна знахарство було поширене серед різних народів і спочатку не відрізнялося від народної медицини. Знахарі виступали як перші лікарі та фармацевти. У Стародавній Русі до XVIII ст. основними консультантами з використання лікарських засобів були мандрівники, знахарі та волхви. З плином часу збільшувалася кількість знань про ліки.

Особливо активно інформацію про лікувальні трави збирали та систематизували ченці. Почали з'являтися перші рукописні праці з лікознавства (травники), такі як травник "Ізборник Святослава" (1073) та "Благопрохладний вертоград" (1534). В основі знань цих лікарів-ремесників лежав віковий досвід народної емпіричної медицини з додаванням елементів містичного характеру, що випливало з тогочасного світогляду. Знахарі вважалися посередниками між людиною і таємними силами природи, які могли впливати на долю людини. Сфера їх діяльності включала суспільні магічні обряди та цілителство (Яремчук, 2020).

Знахарі використовували свої початкові знання про цілющі властивості рослин, продуктів тваринного походження та мінералів, а також свій досвід у наданні допомоги хворим та у догляді за ними. Вони мали репутацію не лише як лікарі, але й як маги, здатні не лише

вилікувати, але й наслати лихо. Знахарі старалися підтримувати у народі уявлення про свою всемогутність і силу, що відіграло важливу роль у психотерапії пацієнтів: вони повіряли в здатність знахаря і це покращувало результати лікування.

Серед побутових вірувань українців була поширена вербальна магія, яка відіграла важливу роль у цілительстві. Багато замовлянь містили елементи стародавнього язичницького досвіду. Вони віддзеркалювали часи, коли людина вбачала природу як живу істоту, вшановувала її та зверталася за допомогою до небесних світил, води, землі як до могутніх сил, що могли захищати від лиха, хвороб та допомагати у вилікуванні. Люди зверталися до потойбічних сил, до небесних світил, тварин або предметів у сподіванні на допомогу та захист (Швидка, 2021). Знання та вміння знахарів передавалися з покоління в покоління, частіше за все у межах однієї родини, і зберігалися протягом століть. Отже, знахарство – це комплекс аутентичних культурних практик, що засновані на розгалуженій базі вербальної магії, ритуалів та тісно пов'язане з православ'ям.

Загалом побутові вірування українців ХХ ст. стосовно знахарів відображали глибокі традиції та віру у потужну силу природи та магії, яка може допомогти людині у розв'язанні її проблем. Основні вірування українських знахарів включали в себе кілька ключових аспектів:

1. Природна енергія. Знахарі вірили в те, що природа має потужну енергію, яка може бути використана для лікування та захисту від хвороб і лиха. Вони використовували рослини, трави та інші природні матеріали для створення лікарських засобів та амулетів.

2. Магічні обряди та заклинання. Знахарі використовували різноманітні обряди, заклинання та ритуали для викликування певних сил та енергій для лікування або захисту. Вони вірили в те, що певні слова та дії можуть мати потужну магічну силу.

3. Символіка та амулети. Знахарі використовували різні символи та амулети для захисту від лиха та відшукання щастя. Ці амулети можуть бути виготовлені з різних матеріалів, таких як метал, дерево або камінь, і мали захищати людину від негативних впливів.

4. Віра в потужність духовних сил. Знахарі вірили в те, що є духовні сили, які можуть впливати на здоров'я та благополуччя людини. Вони використовували свої здібності та знання для взаємодії із цими силами для досягнення певних цілей. Ці основні вірування українських знахарів відображають їх глибокий зв'язок з природою, магією та духовним світом, які вони використовували для допомоги людям у розв'язанні їх проблем та покращенні їх життя.

Одним з популярних вірувань було переконання в тому, що знахарі можуть вилікувати хвороби, які не змогла вилікувати традиційна медицина. Знахарі використовували різноманітні методи лікування, які базуються на вірі в силу природи, магію та енергетичні взаємодії. Одним із ключових вірувань українських знахарів є ідея про те, що хвороба може бути результатом порушення гармонії між людиною та природою. Вони вважають, що за допомогою ритуалів, трав і заклять можна відновити цю гармонію та вилікувати хворобу.

Люди зверталися до знахарів з різними проблемами – від фізичних недуг до психічних та емоційних проблем. Народна медицина українців поєднувалася зі знахарством, що передбачало віру в надприродні здібності обізнаних людей впливати на перебіг процесів хвороби та її лікування. Вони вважалися експертами у сфері магії та енергетики, а їхні послуги були дуже цін-

ними в українському суспільстві. В лікувальних практиках знахарі використовували обряди, замовляння і часто зверталися за допомогою до стихій – води, землі, вогню для захисту від лиха та відшукання щастя. Відзначимо, що віра у стихії (наприклад, священний вогонь та вода) є пережитком давноминулих язичницьких часів, і продовжувало відігравати важливу роль серед знахарів, що зберегло елементи традиційного світогляду після появи християнства.

Наприклад, знахарі вважали, що вогонь і дим є найефективнішими засобами для очищення та в проведенні різноманітних обрядів. Серед звичайних способів використання властивостей вогню було приготування їжі та підігрівання зілля для хворого. Рани, які не загоювалися, обпікали вогнем або розпеченим ножом; також за допомогою вогню вилікували туберкульоз. Попіл використовували для присипання ран або для лікування синців, травм. За допомогою диму або обкурювання лікували зубні та вушні болі, відлякували злих духів та хвороби (Леньо, 2014).

Димом відлякували злих духів та хвороби, очищували енергетику людини, приміщення, зверталися до духів за підтримкою. Іншим методом було обкурювання димом спаленим волоссям: брали пасмо від особи, що перелякалася або від тієї людини, через яку виник страх. Якщо причиною страху була тварина, використовували дим від її шерсті. Ще одним способом було обкурювання наляканої дитини або дорослого димом страхополоху (або не треба колюча) – рослина, наділена антимікробними, потогінними, жарознижжувачими та седативними властивостями. Під час обдимування хворих та переляканих осіб брали освячену свічку, дим якої обкурював саму особу або приміщення. Окрім викурювання переляку, вогонь, дим або попіл застосовували, щоб вплинути на стан людини. Ними лікували не конкретну хворобу, а комплекс симптомів – ломота м'язів, застуда, які тривали довгий період часу (пів року, рік або більше).

За віруваннями предків вода була найбільшим даром неба для Матері-Землі, яка оживляла та робила її плодючою. У язичництві розрізняли воду на чоловічу та жіночу. Чоловіча вода – це дощова та "небесна" вода, а жіноча – "земна", вода з криниць, колодязів та снігових джерел. Саме "небесна" вода могла запліднити землю, поєднуючись із "земною" водою. Отже, за своїми магічними властивостями вогонь та воду використовували від нечистої сили та на позбавлення негативного: вогонь спалює, а вода змиває та топить напасть злих духів. Для предків вода була священною і обожнювалася. Після приходу християнства, зіцілювальну силу мала орданська, стрітенська, благовіщенська або купальська вода (Сидоренко, 2017).

Для лікування головного болю, хвороби очей використовували дощову воду або купання навесні під час першої грози. Для зцілення духу, хвороби шкіри брали Купальську воду. Або, щоб одужати хворому, потрібно було скупатися в річці в Купальський день до сходу сонця.

Особливу увагу у знахарстві мають магічні слова та замовляння з багатою традицією та значенням; такі практики відображали віру в силу слова та вплив психологічного стану на фізичне здоров'я. Важливо зазначити, що використання магічних слів та замовлянь пов'язане з віруваннями та культурними традиціями і не завжди має наукове підґрунтя. Знахарі шанобливо ставилися до слова та глибоко вірили, що необережно вимовлене слово може "накликати" біду або принести успіх, благополуччя. Слово було настільки ж матеріаль-

ним, наскільки й інші дійсно реальні предмети, залучені до замовлянь (Швидка, 2021).

Функції замовлянь є прагматичними та утилітарними, ґрунтуються на вірі в магічну силу проголошених слів; замовляння приговорювали для досягнення певного результату, такого як вилікування хворого, залучення взаємності у коханні, виклик дощу або відворот граду. Багато замовлянь містять елементи стародавніх язичницьких вірувань, що відображають часи, коли людина віддавала шану природі, молилася їй та зверталася по допомогу до небесних світил, води та землі як до сил, що можуть протистояти лиху та хворобам, зцілювати недугу. Звертання до потойбічних сил, різних явищ і предметів було поширеним у народній традиції.

У початковому вигляді ритуали замовлянь відзначалися язичницькими символами, але з поширенням християнства поступово вони були замінені іменами християнських святих. Сучасні українські заговірні тексти суттєво пройшли християнську трансформацію, оскільки виникла проблема зміни статусу особи в замовляннях. Ці ритуали тепер перетворені на молитву, під час якої людина благає (а не закликає) Бога про милість та допомогу. Головною активною особою стає вже не людина, а Бог, який має волю допомогти або відмовити людині, що стає лише прохачем через посередника.

Ці слова та закликання вважалися потужними засобами, які можуть допомогти вилікувати хворобу або зняти негативні впливи. Магічне слово часто використовували для активації певних засобів лікування або для привертання позитивної енергії. Це може бути спеціальне слово, фраза або закликання, яке вимовляється з певною інтенсивністю та вірою в його силу. Магічне слово може бути використане для зцілення, захисту від злого ока або для виклику певних сил.

Замовляння в народній медицині – це спеціальні ритуали або обряди, які виконуються з метою вилікування або захисту від хвороби. Ці замовляння можуть включати в себе використання різних предметів, трав, символів або магічних дій. Замовляння можуть бути пов'язані з виконанням певних обрядів, молитов або заклинань, які спрямовані на відновлення здоров'я або виведення негативної енергії. Наприклад, для проведення ритуалу від висипів на обличчі, спалювали тканину червоного кольору з конопель або льону безпосередньо над ураженням місцем із супровідною молитвою (Шуляк, 2016).

Знахар підбирав певну формулу для лікування з характерним прикладом "магії чисел" (наприклад, цифра 9 символізує завершення процесу, дії). Магічна формула замовляння починалася із звернення до духу хвороби, а кількість повтору мала компульсивний характер для гіпнотичного ритму. Усі втручання знахаря відбуваються всередині світу, який складається з образів, утворюючи текст замовлення. За допомогою прикметників лікар розкриває систему "духа хвороби". Ця система має генетичний характер, оскільки пояснює типи бешихи від їх походження – від вітру, недоброго ока, чарів. Після цього знахар "закликав" дух хвороби і видавав наказ покинути тіло (Бондаренко, 2016).

Також у побутових віруваннях фігурують різні предмети та глиняний посуд. Відомості про застосування знахарями глини для лікування різних хвороб у літературі етнографічних джерел небагато, але є поодинокі випадки. Наприклад, в горах немало ядовитих гадюк (інша назва лойка), тому існує замовляння саме від укусу. Для цього знахар клав під ноги осикову тріску і 9 раз промовляв замовляння: *"ТЬфу, тьфу, тьфу, счізай! Господи, помагай! Був лой та лойка, та вийшов*

на глину, А з глини на траву, а з трави на росу..." (Метка, 2014).

Слід зауважити, що більшість замовлянь слід було проговорювати швидко та пошепки, а молитва читалася повільно та голосно. У текстах замовлянь часто зустрічаються лексеми на позначення тварин нижнього водно-підземного світу, що віддзеркалює уявлення про землю і космос, живу і неживу природу.

Здебільшого глиною лікували зовнішні захворювання (хвороби шкіри, нариви), а не внутрішні. Також глину брали на виготовлення ляльок й проведення маніпуляцій (забивання осикових кілків чи їжачкових голок), спрямованих на "напускання болі" або причарування. Глину як один із найпоширеніших природних мінералів в українській медицині використовували в побуті широко. Глина була в нагоді для лікування зовнішніх хвороб, жару або простудних захворювань. Цей мінерал вважали хорошим засобом для полегшення стану людини при укусах ядовитих плазунів для загоєння ран. Лікування глиною – з найдавніших методів народної медицини, що знайшло широке визнання у офіційній медицині. Ліки або зілля готували в череп'яних виробах або глиняних горщиках: для підігріву, кип'ятіння, розтоплення інгредієнтів. Якщо вимагала рецептура, горщик був придатний для тривалого контакту з полум'ям або жаром, завдяки своїм властивостям. Також акцентується увага, що для виготовлення ліків треба були нові горщики, які ставали в нагоді під час пережарювання складових частин ліків, що утворювали порошок.

У знахарській практиці часто використовували віск, адже цей продукт з біоенергетичного погляду, це збір інформації: бджоли збирають інформацію з усіх квітів та з тієї місцевості, де вони ростуть і приносять до вулика. Воском лікують або знімають стреси; на воскові фіксуються минулі й майбутні думки людини, різні події негативного характеру, які відбувалися не за волею людини. При роботі з воском під час лікування недужих також використовують молитви, вибір залежить від того, яку хворобу будуть лікувати і духа якої хвороби будуть визивати, залежить від коду замовляння: чи підкріплюється цей дух іменем святим у замовлянні (Барна, 2019).

Таким чином, система побутових вірувань знахарів будувалася на таких принципах: 1. Вірування в те, що знахар може вилікувати хворобу за допомогою трав і заклять. Наприклад, знахар може порадити відвар з певних трав або виконати ритуальні дії для покращення здоров'я. 2. Вірування в те, що знахар може відвернути лихо, захистити від негативної енергії або принести удачу за допомогою амулетів, талісманів або магічних предметів. 3. Вірування в те, що знахар може передбачити майбутнє або розкрити таємниці за допомогою карт, гадання або інших методів дивинації.

Отже, знахар перш за все був лікарем, у своїй практиці використовував зцілювання за допомогою традиційних засобів і магічних прийомів. Природжені знахарі, наділялися надприродними якостями, оскільки народжувалися під особливою планетою. Ті ж особи, які бажали оволодіти цією майстерністю, мали укладувати ці знання від носіїв або пройти магічну посвяту.

Соціальні позиції знахарства в його історичному розвитку розглядають як дві грані одного конфлікту – між знахарством і церквою та між знахарством і медициною. У сучасному суспільстві прояви цього конфлікту набувають нові форми, однак вихідний зміст протиріч не змінюється. Знахарство зберігає свій особливий статус, об'єднуючи традиції народного християнства з практиками народного цілительства. Незважаючи на те,

що медицина і знахарство належать до різних сфер реальності, бар'єр між ними не виглядає непереборним. У медичних колах все частіше підкреслюється необхідність звернення до досвіду народного життя як одного із способів гармонізації фізичного і духовного стану особистості.

Розуміння соціальної значущості різних форм знахарства і тієї ролі, яка відводиться знахарям у суспільстві, вимагає виходу за межі якогось одного наукового методу. В ідеалі це має бути інтегральне міждисциплінарне дослідження, яке б поєднувало методи різних наук. Вихідною ушкодністю як у теоретичному, так і в практичному плані будуть страждати спроби розгляду соціальних аспектів знахарства у відриві від його прагматичної та медико-біологічної складової, без урахування його ролі у духовному житті суспільства та його значущості як культурної спадщини. Крім того, ставлення дослідника до знахарства не може бути вільним від ціннісних оцінок, тобто в цій галузі дослідник не може залишатися ідеологічно нейтральним до предмета свого дослідження і, так чи інакше, в його оцінках відображатиметься індивідуальне розуміння питань віри.

Проблему знахарства слід розглядати в контексті його історичної взаємодії з релігією. Це одна з найбільш проблемних сфер взаємодії офіційної християнської традиції з народними формами християнства. Кроскультурні дослідження знахарства, сформованого у сфері впливу інших релігій, є додатковим джерелом відомостей, які частіше не скасовують, а, навпаки, підкреслюють духовну складову цієї проблеми.

Дискусія і висновки

Дискусії з даної теми є актуальними, оскільки в Україні традиції побутових вірувань та знахарства мають глибокі корені і є важливою частиною культурного спадку. Деякі можливі аспекти для обговорення цієї теми можуть включати: 1. Історія та традиції знахарства в Україні: дослідження походження та розвитку знахарства в українській культурі, включаючи різноманітні методи лікування та вірування, пов'язані з цим. 2. Роль знахарів у сучасному українському суспільстві: обговорення впливу знахарів на сучасне українське суспільство, їхню популярність та вірування людей у їхні здібності. 3. Ефективність та безпека методів знахарства: аналіз ефективності та безпеки традиційних методів лікування, які використовуються знахарями, порівняно з сучасною медициною. 4. Взаємодія знахарів та медичних працівників: обговорення взаємодії між знахарями та медичними працівниками, можливість співіснування традиційної та сучасної медицини. 5. Культурний контекст та спадщина: розгляд впливу побутових вірувань українських знахарів на культурний контекст та спадщину України. Зазначені дискусії можуть допомогти краще зрозуміти роль та значення знахарства в українському суспільстві, а також сприяти обміну думками та поглядами на цю тему.

Знахарство відображає глибинні соціальні зміни, що відбуваються у свідомості українського населення протягом останніх століть. Погляди та концепції знахарів спрямовані на подолання обмежених матеріалістичних уявлень про сутність людини, прагнення до самореалізації та підтримку розвитку через знання та співпрацю з природою. Розвиток та вдосконалення системи знахарських уявлень і методів знахарської практики сприяють підвищенню рівня адаптації особистості шляхом компенсації деяких особистісних рис, подолання невротичних симптомів та поліпшення перебігу психосоматичних розладів. Знахарська практика часто приносить позитивні

результати завдяки використанню свого психотерапевтичного компонента. Комплекс питань знахарства як народної медицини, їхніх структурних компонентів та розвитку передбачає майбутні дослідження щодо уявлень про фізіологію людини, розуміння походження хвороби, методів діагностики та профілактики захворювань, лікувальних засобів. Вивчення побутових вірувань та діяльності знахарів з погляду впливу на здоров'я, світогляд окремої особи та суспільства загалом становить важливу проблему, яка вимагає уваги сучасності.

Список використаних джерел

- Барна, Б. (2019). *Скарбниця практичного знахарства від пращурів*. Лотос. <https://www.megakniga.com.ua/catalog/knigi/ezoterika/3-klasaz/7441/barna-skarbnitsya-praktichnogo-znahrstva-vid-prashchuriv-kniga-kupit-tsenakupiti-tsina-lotos-kod-isbn-9786177588183.html>
- Бойко, О. (2022). *Специфіка замовлянь як різновиду вербальної магії*. Твори. https://www.researchgate.net/publication/372410353_Specifika_zamovlan_ak_riznovidu_verbalnoi_magii
- Бондаренко, С. К., Заїка, С. М., & Рудь, О. М. (2016). Лікувальні замовляння в ізюмському районі: внутрішня форма і логіка функціонування. *Вісник Харківського нац. у-ту ім. В. Каразіна*, 23, 75–79. https://philosophy.karazin.ua/ua/kafedra/visn_ua/23/08_bondarenko_zayika_rud.pdf
- Горбаненко, С. А. (2020). *Побутова магія східних слов'ян за археологічними даними: нариси*. Наукова думка. https://www.researchgate.net/publication/345807156_Gorbanenko_S_A_red_2020_Pobutova_magia_shidnih_slov%27an_za_arheologichnimi_danimi_narisi_Kiiv_Nauk_dumka_2020_176_s_Gorbanenko_S_A_ed_2020_Household_Magic_of_the_Eastern_Slavs_According_to_Archaeologica
- Кучера, Т. М. (2016). *Релігієзнавство*. КНЕУ. <https://core.ac.uk/download/pdf/197270159.pdf>
- Леньо, П. Ю. (2014). Використання вогню у народній медицині українців Закарпаття. *Науковий вісник Ужгородського університету*, 2(33), 123–126. <https://dspace.uzhnu.edu.ua/jspui/bitstream/lib/2247/1/ВИКОРИСТАННЯ%20ВОГНЮ%20У%20НАРОДНІЙ%20МЕДИЦИНІ%20УКРАЇНЦІВ.pdf>
- Метка, Л. (2014). *Глина й глиняний посуд в українській народній медицині (XIX – початок ХХІ століття)*. АСМІ. https://issuu.com/yuriygerasimenko/docs/book_metka
- Наконечна, Т. (2021). Побутова магія східних слов'ян. *Народознавчі зошити*, 5(161), 1287–1289. <https://nz.lviv.ua/archiv/2021-5/28.pdf>
- Радиш, Я. Ф. (2015). Українська народна медицина як національний феномен: генеза та перспективи розвитку (до проблеми державного управління у сфері народної медицини і цілительства). *Інвестиції: практика та досвід*, 12, 63–71. http://www.investplan.com.ua/pdf/12_2015/16.pdf
- Руснак, Н., Струк, І. (2023). Паремії зі словом на позначення природних явищ у світлі наївної картини світу українців. *АПСНІМ*, 1(35), 96–99. <http://e-apsnim.bsmu.edu.ua/article/view/284349>
- Сидоренко, С. В. (2017). Розвиток народної та монастирської медицини Київської Русі. *Міжнародної науково-практичної конференції "Духовність та милосердя в сучасній медичній практиці" з нагоди 140-річчя від дні народження В. Ф. Войно-Ясенецького* (с. 249–253). ДЗ "ДМА". https://www.researchgate.net/publication/327720619_Rozvitok_narodnoi_ta_monastirskoi_medicini_Kiivskoi_Rusi
- Федіна, О. (2023). Українські паремії та сталі вирази: відродження мовної традиції. *Наукові записки*, 205, 224–229. <https://journals.cusu.in.ua/index.php/philology/article/view/175161>
- Швидка, Н. В. (2021). Магія слова в українських замовляннях. *International scientific and practical conference*, 70–73. <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/106/2855/6141-1?inline=1>
- Швидкий, С. М. (2011). Знахарі української Слобожанщини кінця ХХ – початку ХХІ ст. (традиційне і сучасне). *Збірник наук праць Слов'янського держ. пед. у-ту*, 98, 265–273. <https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5216/Shvydkiy.pdf?sequence=1&isAllowed=y>
- Шуляк, С. А. (2016). Нижній водно-підземний світ у текстах українських замовлянь. *Studia Linguistica*, 9, 380–386. <https://studia-linguistica.knu.ua/wp-content/uploads/2018/11/2016-9-380-386-Shulyak-S.A.pdf>
- Яремчук, С. С. (2020). *Релігійні практики в сучасному суспільстві: інституціональний контекст: монографія*. Чернівці: нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. <https://archer.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/5980/1/Yaremchuk.%20Monograph%202020.pdf>

References

- Barna, B. (2019). *A treasury of practical medicine from the ancestors*. Lotus [in Ukrainian].
- Boyko, O. (2022). *The specificity of orders as a type of verbal magic*. Tvory [in Ukrainian].
- Bondarenko, S. K., Zaika, S. M., & Rud, O. M. (2016). Healing orders in the Izyum district: internal form and logic of functioning. *Visnyk of the Kharkiv National named after V. Karazina*, 23, 75–79 [in Ukrainian].
- Fedina, O. (2023). Ukrainian paremies and stable expressions: revival of linguistic tradition. *Scientific notes*, 205, 224–229 [in Ukrainian].

Gorbanenko, S. A. (2020). *Household Magic of the Eastern Slavs According to Archaeological Data: Essays*. Naukova dumka [in Ukrainian].

Kuchera, T. M. (2016). *Religious studies*. KNEU [in Ukrainian].

Lenno, P. Y. (2014). The use of fire in folk medicine of Ukrainians of Transcarpathia. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University*, 2(33), 123–126 [in Ukrainian].

Metka, L. (2014). *Clay and earthenware in Ukrainian folk medicine (19th – early 21st centuries)*. ASMI [in Ukrainian].

Nakonechna, T. (2021). Household magic of Eastern Slavs. *Narodoznavchi zoshyty*, 5(161), 1287–1289 [in Ukrainian].

Radysh, Y. F. (2015). Ukrainian folk medicine as a national phenomenon: genesis and development prospects (on the problem of state management in the field of folk medicine and healing). *Investytsiyi: praktyka ta dosvid*, 12, 63–71 [in Ukrainian].

Rusnak, N., Struk, I. (2023). Paremia with the word for natural phenomena in the light of the naïve picture of the world of Ukrainians. *APSNIM*, 1(35), 96–99 [in Ukrainian].

Shvidka, N. V. (2021). The magic of words in Ukrainian orders. *International scientific and practical conference*, 70–73 [in Ukrainian].

Shvidky, S. M. (2011). Healers of the Ukrainian Slobozhanshchyna of the late 20th – early 21st centuries (traditional and modern). *Collection of scientific works of the Slavic state. ped. university*, 98, 265–273 [in Ukrainian].

Shulyak, S. A. (2016). The lower water and underground world in the texts of Ukrainian orders. *Studia Linguistica*, 9, 380–386 [in Ukrainian].

Sydorenko, S. V. (2017). Development of folk and monastic medicine of Kyivan Rus. *International scientific and practical conference "Spirituality and mercy in modern medical practice" on the occasion of the 140th anniversary of the birth of V. F. Voyno-Yasenetskyi* (p. 249–253). DZ "DMA" [in Ukrainian].

Yaremchuk, S. S. (2020). *Religious practices in modern society: institutional context: monograph*. Chernivtsi national University named after Yu. Fedkovycha [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 30.06.24
Прорецензовано / Revised: 16.07.24
Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Alisa Danylevych, PhD (Hist.), Assist.
ORCID ID: 0000-0002-7813-1209
e-mail: danilevich_78@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HOUSEHOLD BELIEFS OF UKRAINIANS IN THE 20TH CENTURY ON THE EXAMPLE OF HEALERS

Background. The relevance of the research of the article lies in the fact that everyday beliefs and practices of Ukrainian healers are an important component of Ukrainian culture and traditional medicine. Household beliefs reflect the cultural and historical aspects of a society and the methods by which people understood the world around them and interacted with it in their daily lives.

Methods. The article uses general scientific methods – historical, cultural, sociological and systemic approach, which made it possible to carry out a comprehensive analysis and assessment of the historical context of the given topic. The combination of these research methods made it possible to obtain a comprehensive understanding of everyday beliefs of Ukrainian healers and their role in modern society.

Results. The results of the study of everyday beliefs of Ukrainian healers showed that this practice has deep roots in Ukrainian culture and traditions. The study also showed that the everyday beliefs of Ukrainian healers of the 20th century are often combined with Christian traditions, which indicates the syncretic nature of this practice. Healers use prayers, icons, and other Christian symbols along with their own rituals and ceremonies.

Conclusions. The household beliefs of Ukrainian healers reflect deep cultural and historical connections, and also reflect people's need for spiritual and energetic healing. These beliefs play an important role in the life of modern Ukrainian society, helping people to find support and treatment in traditional methods. Research can make a significant contribution to the maintenance and preservation of traditional healing methods that are passed down from generation to generation. Studying this topic will allow a better understanding of the methods of treatment and health support used in Ukrainian society.

Keywords: belief, magic, household, healing.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(47+57):323.12(=411.16)"1914/1918"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.6>

Ірина ІРЧАК, асп.
ORCID ID: 0000-0002-9030-6788
e-mail: iryna.irczak@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

"ПОКАРАННЯ ДЛЯ ЛЮДЕЙ, ЯКІ ПРОЙШЛИ СВОЄ ЧЕСНЕ ЖИТТЯ БЕЗ ЖОДНОЇ ПЛЯМИ": ЄВРЕЇ-ЗАРУЧНИКИ ПІД ЧАС ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Вступ. З початком Першої світової війни єврейське населення Російської імперії різними способами засвідчило свою лояльність державі, що викликало схвалення навіть представників тих політичних кіл, серед яких були поширені антисемітські погляди. Проте після перших поразок на фронті верховне головнокомандування стало шукати винних у поразках і негараздах воєнного часу. Такими внутрішніми ворогами були визначені зокрема євреї. У зв'язку з потенційною небезпекою від їхніх можливих дій, поширенням стало взяття заручників з-поміж представників єврейських громад. Метою статті є дослідження практики взяття заручників серед єврейського населення Російської імперії та окупованих царськими військами територій під час Першої світової війни. Результати дослідження цієї проблеми матимуть сприятимуть кращому розумінню соціальних і політичних процесів, які відбувалися в Російській імперії під час Першої світової війни, та будуть важливими для вивчення причин спалаху антиєврейського насильства в Україні в період 1918–1921 рр.

Методи. В основу дослідження покладено принципи історизму й об'єктивності. Було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів: синтезу, індукції та аналізу, а також історико-генетичний і історико-типологічний методи.

Результати. Взяття заручників з-поміж представників єврейських громад почалося у 1914 р., однак тільки у 1915 р. стало офіційно затвердженою практикою. Заручниками обирали заможних і шанованих представників громад, яких утримували в тюрмах або приватних приміщеннях під суворим наглядом. Вони мали відповідати за поведінку євреїв своєї громади та бути страчені у разі викриття шпигунства чи іншої діяльності на користь ворога когось зі своїх одновірців.

Висновки. Виділено три основні райони, де заручництво використовувалося для забезпечення лояльності євреїв до російських військ: Галичина, деякі губернії Царства Польського та частина балтійських губерній імперії. Євреїв-заручників з Галичини відправляли до "внутрішніх" губерній Російської імперії, так само як і більшість заручників з Царства Польського. Водночас у Балтії така практика не набула значного поширення через перевагу депортацій над взяттям заручників. Відповідно, висилки євреїв із таким статусом до "внутрішніх" губерній майже не здійснювались. З серпня 1915 р. заручництво стало децентралізованим заходом, залишаючись, однак, до Лютневої революції 1917 р. Практика взяття заручників викликала значний опір і невдоволення євреїв, а також сприяла поглибленню антисемітських настроїв серед християнського населення Російської імперії.

Ключові слова: євреї, заручники, Перша світова війна, антисемітизм, Російська імперія.

Вступ

Єврейське населення Російської імперії сприйняло новину про початок Першої світової війни із патріотичним піднесенням. Як публікаціями у періодичних виданнях, так і реальними діями євреї засвідчили вірність і лояльність імперії. На засіданні Державної думи 26 липня 1914 р. депутат від Ковенської губернії Нафта́лі Фрі́дман¹ заявив, що євреї завжди відчували себе підданими імперії і, незважаючи на особливо складні правові умови, в яких вони жили, "у світовій війні... євреї виступають на поле битви пліч-о-пліч з усіма її народами. У важкий час випробувань вони виконують свій обов'язок до кінця" (Motta, 2017, р. 20). У синагогах і молитовних будинках проводились особливі служіння, присвячені початку війни. Євреї організовували кампанії збору коштів для допомоги солдатам і їхнім родинам, займалися лікуванням поранених воїнів, сприяли військовим у повсякденних потребах. Найбільш показово і красномовно свою лояльність щодо держави у час війни єврейська громада Російської імперії висловила мобілізацією 400 тис. своїх представників до лав армії (Гольдин, 2018, с. 105). Як впливає з матеріалів Фрі́дмана, "розцвіли і засяяли почуття симпатії" до євреїв з боку політичних діячів, преси і різних партійних груп,

для яких антисемітизм був однією з основ їхнього світогляду (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 19, арк. 1). Проте після того, як хвиля патріотичної ейфорії і піднесення стихла, а на фронті почалися перші поразки (провал Східно-Пруської операції і зокрема катастрофа в битві під Танненбергом наприкінці серпня 1914 р.), ставлення до єврейського населення змінилось. Розуміючи настрої в армії, верховне головнокомандування стало шукати зрадників і винних у поразках. Такими стали зокрема євреї, які проживали на окупованих царськими військами територіях чи у прифронтовій зоні (Доценко, 2014, с. 139). Фактично російське командування і державні чиновники визначили їх винуватцями усіх негараздів і прорахунків воєнного часу. Основним звинуваченням, яке допомогло сформувати образ ворога, стала нібито повальна зрада (як і схильність до неї), зокрема шпигунство на користь ворога (ЦДІАК України, 1010, оп. 1, спр. 101, арк. 53в, 8). Культивування такого образу лягло на сприятливий ґрунт, сформований ще наприкінці XIX – початку XX ст.

З початком війни вся територія смуги єврейської осілості Російської імперії, як і інші окуповані росіянами території, опинилася під контролем військових. Цивільна влада була змушена виконувати всі їхні накази, які військові вважали за потрібне віддати у зв'язку з потребами воєнного часу. У зв'язку з небезпекою, що нібито йшла від можливих дій євреїв, одним із таких заходів (поряд із примусовими виселеннями з району воєнних дій) стало взяття заручників.

¹ Нафта́лі (Нафта́ль) Фрі́дман – адвокат і політичний діяч єврейського походження, депутат 3-ї і 4-ї Державної думи Російської імперії. Протистояв антисемітським акціям і антиєврейським чуткам зокрема під час Першої світової війни, займався організацією допомоги депортованим, заручникам і постраждалим внаслідок антиєврейських насильницьких дій.

Методи

В основу дослідження покладено принципи історизму й об'єктивності. Вони дали змогу розглянути поставлені питання у відповідному історичному контексті та без ідеологічних нашарувань. Було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціальних історичних методів, насамперед методи синтезу, індукції та аналізу. Також з-поміж власне історичних методів для дослідження були залучені історико-генетичний (дозволив простежити витоки і зміни процесу взяття заручників), історико-типологічний методи (застосований для виявлення характерних особливостей заручництва у трьох різних районах). Їх комплексне застосування дозволило здійснити всебічний аналіз задекларованої проблеми.

Результати

Ця практика передбачала покладання відповідальності за поведінку євреїв певної громади на окремих її представників, які мали бути страчені у разі викриття шпигунства чи іншої діяльності на користь ворога інших членів громади. Слід зазначити, що ця практика торкнулась і німців-колоністів, проте масового характеру, на відміну від євреїв, вона не набула (Гольдин, 2018, с. 201–202). Також заручниками в окупованій Галичині ставали українці і поляки.

Взяття заручників відбувалось ще з літа 1914 р. У серпні така доля спіткала 5 євреїв Люблінської губернії, а також рабина у Ломжинській губернії (Гольдин, 2018, с. 192). Продовжились арешти і восени: 14 вересня кілька десятків євреїв-заручників були взяті у Варшавській губернії, 27 вересня, за розпорядженням начальника загону, були взяті 3 єврея (зокрема 1 рабин) у Плоцькій губернії. Там само у жовтні заручниками були оголошені рабин і 10 євреїв. Заручників брали на добу чи на місяці, тримали неподалік місця постійного проживання чи відправляли в інші губернії (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 33; спр. 138, арк. 1). Як видно з одного з наведених прикладів, на цьому етапі побутування практики заручництва накази про арешти давали начальники окремих частин. Вони, як видається, керувалися власним розсудом, а не вказівками вищого керівництва (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 32). Натомість поступово цей захід вийшов за межі одиничних випадків, перетворився на офіційно схвалений метод впливу на єврейське населення. Образ єврея-ворога працював ефективно, даючи можливість як військовим, так і цивільному населенню мати "цапа-відбувайла", на якого можна було списати будь-які негаразди воєнної доби.

У міру розвитку чуток про прояв євреями "недружелюбності" до військ, а також до решти населення, зазначений захід набув визнання вищої військової влади і, відповідно, розширилось коло його застосування. С. Гольдин виводить офіційний дозвіл захоплення заручників з наказу "Головнокомандувача" від 27 листопада 1914 р., якого автор назвав Головнокомандувачем арміями Північно-Західного фронту. За цим наказом, при зайнятті населених пунктів належало брати заручників з-поміж єврейського населення, попереджаючи жителів, що у випадку зради когось з місцевих заручники будуть страчені. Введення цієї практики пов'язували з необхідністю попередити псування військових телефонних та телеграфних ліній зв'язку (Гольдин, 2018, с. 192–193). Однак автор не посилається на оригінальний документ за підписом Головнокомандувача арміями Північно-Західного фронту, а лише звертається до наказу № 89

про взяття заручників, виданого комендантом Ново-георгіївської фортеці, у якому міститься посилання на зазначений документ. Відсутність згадок про оригінал наказу, як і неможливість знайти хоча б копії такого важливого документа, дозволяють припустити, що посилання на наказ Головнокомандувача могло бути лише свідомою маніпуляцією коменданта фортеці. Таким чином, видається, що практику взяття заручників можна вважати офіційно дозволеною з січня 1915 р. після видання "об'явлення" Верховного Головнокомандувача, яке було розклеєно у галицьких містах. За ним наказувалось брати заручників з числа єврейського населення при занятті населених пунктів, попереджаючи мешканців, що в разі зради будь-кого з місцевих євреїв, заручники будуть страчені. За кожного мирного жителя, на якого євреями буде зроблений донос австрійцям чи німцям, а також за кожного спійманого шпигуна мали відповідати два заручники (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 46). Текст "об'явлення" був повідомлений телеграфом головним начальникам військових округів у районах воєнних дій, а копії розіслані в окремі губернії повітовим і міським поліцейським владам, причому в тексті були зроблені відповідні роз'яснення і доповнення. Так, у циркулярі, розісланому по Холмській губернії, друга частина оголошення повідомляла: "Верховний Головнокомандувач наказав відповідним начальникам... виселяти євреїв... і брати заручників з числа найбільш заможних і тих, хто займає громадські чи інші посади. Заручників відправляти вглиб країни, приблизно до меж Київської губернії, для утримання під вартою..." (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 33–34). Відтоді захоплення заручників ставало все більш поширеним явищем і досягло свого піку навесні та влітку 1915 р. Найбільшого поширення практика взяття заручників набула у трьох районах: Галичина, Келецька, Радомська, Ломжинська губернії Царства Польського, а також Віленській, Ковенській, Курляндській губерніях. У кожному із зазначених районів це явище мало свою специфіку.

Окупувавши *Галичину*, російська адміністрація одразу показала своє однозначно негативне ставлення до місцевих євреїв – підданих австрійського монарха. Вважалось, що "всі євреї недружно налаштовані проти росіян і не втрачають надії на повернення австрійських військ..." (Гольдин, 2018, с. 177). Розпочались примусові виселення євреїв, і ще у вересні 1914 р. військово командування оголосило необхідним заходом безпеки взяття заручників, що мало б запобігти випадкам зради і шпигунства (Гольдин, 2018, с. 191–192). Значна частина представників єврейської інтелігенції, яка не залишила Галичину, втівши до Австрії, була відправлена заручниками до внутрішніх губерній Російської імперії (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 106, арк. 8). Цей процес тривав і впродовж 1915 р., зокрема під час відступу російської армії. Так, у Львові під час відступу російських військ у ніч на 20 червня 1915 р. були заарештовані 37 заручників (з них 15 євреїв) (Мазур, 2013, с. 54). За Е. Лором, в окупованій Галичині було взято більше 400 євреїв (Lohr, 2001, р. 413). Такі особи утримувалися зокрема у в'язницях Харкова (150 осіб перебували там у каторжному режимі утримання), Чернігова (241 особа), Полтави, а також пізніше – Нижньогородській губернії (Мазур, 2013, с. 58; ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 106, арк. 127, 157). Відомо, що станом на початок жовтня 1915 р. заручники продовжували перебувати у внутрішніх губерніях Російської імперії.

Генеральний американський консул порушив клопотання про дозвіл галицьким євреям-заручникам повернутися на батьківщину через Швецію, однак Міністерство внутрішніх справ 30 вересня 1915 р. відмовило у задоволенні цього клопотання (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 139, арк. 43). Слід зазначити, що проблема взяття єврейських заручників Галичини і їхнього становища потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Застосування практики заручництва у **губерніях Царства Польського**, зокрема Келецькій, Радомській і Ломжинській, було чи не наймасштабнішим у Російській імперії упродовж Першої світової війни. Велика операція взяття заручників у перших двох губерніях відбулась у лютому-березні 1915 р. (наявні згадки про подібні арешти євреїв також у квітні) (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 3, арк. 240, 244). Цим подіям передували чутки про виселення всього єврейського населення. Заручництво, таким чином, стало ніби заміною депортації. Заручниками обирались, як і в Галичині, найбільш заможні і шановані євреї окремих громад. Як промисловці, купці, землевласники, що мали великі статки, так і рабини, громадські діячі, і навіть кравці та чоботарі несли відповідальність за дії своїх одновірців (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 148, арк. 28зв, 30зв, 86зв). Політику взяття заручників, як правило, впроваджували місцеві цивільні чиновники у відповідь на запити військових. Списки потенційних заручників складала місцева влада, а арешти таких осіб здійснювали переважно поліцейські. У Радомській губернії було наказано брати заручників пропорційно до кількості жителів: з населених пунктів з тисячею жителів – по одному, понад тисячу – по два і більше, понад дві тисячі – по три заручники. Заручникам пояснювали, що вони особисто ні в чому не винні, ні в чому не підозрюються і навіть відомі місцевій адміністрації як хороші люди (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 92, арк. 28зв). Останній фактор яскравіше визначав долю єврея як заручника. Траплялися випадки, коли представники російської влади продавали списки потенційних заручників зацікавленим особам і таким чином надавали можливість уникнути арешту хоча б на якийсь час (Lohr, 2001, р. 417). Так, у містечку Бялобжеги Радомської губернії писар, погрожуючи внесенням у такий список, вимагав гроші у Давіда Кана Розенберга. У містечку Магнушев Радомської губернії чоловік, що був заздалегідь намічений владою як заручник, встиг сховатись, дізнавшись про це (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 3, арк. 242–243.).

Після арешту визначених адміністрацією людей від них вимагали підписувати документи, за умовами яких заручники мали бути страчені, якщо серед членів їхніх громад будуть виявлені шпигунські дії чи інша допомога ворогу (Lohr, 2001, р. 413). Заручникам Келецької і Радомської губерній не надавалось часу, щоб владнати свої справи (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 40). У перших числах березня вони частково із вартою, частково етапним порядком за прохідними свідоцтвами були доставлені до Полтави, Чернігова, Катеринослава і Могилева, де були одразу відправлені у в'язницю (Гольдин, 2018, с. 196–197; ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 92, арк. 35). З великими зусиллями вдалося добитися дозволу на переїзд заручників з Келецької губернії на етапом, а за власний кошт у супроводі поліцейської варті (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 104, арк. 102зв). Всього відомо, що у Радомській губернії було взято за різними даними від 40 до

65 заручників, у Келецькій – 50 (Гольдин, 2018, с. 196–197; ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 37–38). У тісних, темних і вогких камерах Полтавської тюрми протягом місяця утримувались 57 осіб. Становище заручників виявилось там вкрай важким (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 40–41). Особливо це стосувалося хворих і немічних людей похилого віку, частина з яких були надзвичайно слабкими для тюремного режиму. Наприклад, 74-річний заручник з Келецької губернії мав старечий маразм і міокард серця, однак, незважаючи на заборони лікарів, був зрештою висланий до Полтави (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 3, арк. 237). Частина заручників з Радомської губернії, а саме 33 особи, перебували в Катеринославській тюрмі разом із кримінальними арештантами в одному напівтемному підвалі, де не було ні ліжок, ні подушок. Євреї їли тільки хліб і воду, оскільки з релігійних міркувань не могли вживати некошерну їжу. Заручники перебували у в'язниці у постійній психологічній напрузі та очікуванні смерті (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 92, арк. 73–74). 13 березня 1915 р. туди під сторожею були доставлені ще 40 заручників з Ломжинської губернії (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 92, арк. 28зв). Інші 23 заручники з Келецької губернії були відправлені до Чернігова, де частину з них розмістили у тюрмі, а іншу частину – у поліцейському арештному домі.

Спроби полегшити становище заручників, здійснені представниками місцевих єврейських громад, спершу практично не мали успіху. Причиною цього значною мірою була непоінформованість місцевої адміністрації про суть практики взяття заручників і значення цього заходу. Представники цивільної влади, як і місцеве населення, сприймали євреїв, привезених до місць подальшого утримання, як злочинців. Відповідним було і поведіння із ними (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 41). На зауваження єврейської депутації катеринославському губернатору про те, що заручники – не злочинці, останній відповів: "...це тяжкі злочинці, я їх триматиму у в'язниці" (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 3, арк. 23). Важливу роль у такому ставленні і сприйнятті відіграли документи, з якими затриманих людей відправляли до місця подальшого перебування. Їм видавали паспорти з відміткою про підозру власника документа у шпигунстві і утриманні у в'язниці (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 14, арк. 13). Очевидно, що створений образ єврея як внутрішнього ворога, а також зміст відповідних паспортів впливав на однозначно негативне ставлення до заручників. Відповідно, можна припустити, що поява зазначених осіб могла мати вплив і на становище місцевих євреїв, на яких християнське населення дивилося б також як на внутрішніх ворогів. Дане припущення, як і загалом питання впливу присутності заручників і депортованих осіб на становище місцевих єврейських громад "внутрішніх" губерній потребує подальшого детального розгляду.

Інформація про становище євреїв у в'язницях зазначених українських міст дійшла до Н. Фрідмана, який намагався полегшити їхню долю. Зокрема в бесіді з міністром внутрішніх справ М. Маклаковим 19 березня 1915 р. Фрідман просив не виконувати подібні накази військового командування, або чинити із заручниками більш поблагливо (наприклад, замінити тримання під вартою на поліцейський нагляд або домашній арешт). Однак міністр, посилаючись на своє безсилля щодо наказів військової влади, лише дав раду звернутись самим заручникам

до Верховного Головнокомандувача з проханням звільнити їх з-під варти і замінити такий захід на будь-які інші (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 14, арк. 5).

Зрештою, багаторазові клопотання місцевих єврейських громад увінчалися успіхом. Зокрема у Полтаві 57 осіб перевели для подальшого тримання під вартою у спеціальне приміщення – окрему приватну квартиру (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 40–41). За підписом полтавського губернатора О. Багговута від 12 квітня 1915 р. були видані правила для заручників-євреїв, що утримувались у квартирі. Вони були набагато більш м'якшими за тюремні. Так, заручникам дозволяли займатися своїм ремеслом, обмінюватися кореспонденцією, прогулюватись у дворі будинку, у виняткових випадках – виходити у місто під наглядом поліцеймейстра (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 49–50). У Чернігові всіх 23 заручників Келецької губернії було дозволено утримувати в приміщеннях громадських установ під гарантією Чернігівської управи та під охороною (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 41). Звістка про поліпшення становища євреїв, які перебували у в'язницях Полтави та Чернігова, зрештою дійшла до Катеринослава. Місцевий губернатор дозволив перевести заручників у приватну квартиру, обладнану за їхні кошти, і тримати під суворою тюремною охороною з 6 охоронцями та 1 наглядачем. Охорона утримувалась за рахунок самих заручників (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 30). Подібна доля спіткала 11 заручників (з них – 4 рабини), що 9 чи 16 березня прибули до Могилівської губернії. Місяць зазначені особи пробули у в'язниці, але після подання кількох прохань, отримали від Департаменту поліції дозвіл на переселення у приватну квартиру на умовах перебування за тюремним режимом. За ним, кореспонденція заручників переглядалась, а вихід на вулицю був заборонений. Пізніше до цих 11 осіб привезли ще двох заручників (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 106, арк. 93).

Як випливає із зазначеного вище, частина українських губерній Російської імперії смуги осілості стала місцями утримання значної, якщо не більшої частини євреїв-заручників. Так, з 94 осіб, що фігурують у списках Н. Фрідмана як вислані заручники, близько 60 євреїв були відправлені до українських губерній Російської імперії (найбільше – до Катеринославної, а також Полтавської і Чернігівської) (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 148, арк. 22–23об).

Слід зазначити, що після початку застосування практики скоординованого масового взяття заручників хоч і були зафіксовані випадки виселень у Келецькій і Радомській губерніях, проте вони були поодинокими (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 104, арк. 17, 115, 218). Таким чином, заручництво дійсно практично замінило поголовні виселення у зазначених місцевостях.

Іншу специфіку мало застосування практики взяття заручників у *балтійських губерніях* Російської імперії. Цей процес безпосередньо пов'язаний із ситуацією на фронті навесні 1915 р. В останніх числах квітня, напередодні початку "Великого відступу" російських військ, штаб 10-ї Армії розпорядився про поголовне виселення, яке зачепило б сотні тисяч євреїв (Гольдин, 2018, с. 167). Головнокомандувач Північно-Західних фронтів генерал М. Алексєєв намагався відмінити це розпорядження. Зокрема він запропонував розділити населені пункти прифронтової зони на три категорії: ті, звідки

мали поголовно виселити євреїв, де належало брати тільки заручників і пункти, які не підпадали під жодні репресії. Ця спроба, однак, була невдалою, оскільки пропозиція командувача військами 10-ї Армії генерала Радкевича про виселення євреїв по лінії Рига–Ковно була підтримана Ставкою (Гольдин, 2018, с. 169–170). Тож наприкінці квітня – упродовж травня 1915 р. відбулись чи не наймасштабніші за період Першої світової війни акції депортації єврейського населення у багатьох повітах Ковенської і Курляндської губерній. Виселення спричинили ряд проблем, зокрема труднощі з військовою і цивільною логістикою, а також постачанням військ. Зважаючи на це, генерал М. Алексєєв наказав зупинити масові виселення євреїв з пунктів поза районом воєнних дій, а депортовані євреї отримали дозвіл повернутися назад, однак під відповідальність заручників, що мали бути взяті з рабинів і заможних євреїв. Наприкінці травня підтвердив дозвіл повернення додому за умови надання заручників і Верховний Головнокомандувач (Гольдин, 2018, с. 175–176). Однак євреї переважно відмовлялись від повернення додому на таких умовах. Позиція єврейського населення була висловлена Н. Фрідманом у листі Голові ради міністрів від 18 травня 1915 р., в якому вказано, що зазначена практика "ганьбить громадянську і національну честь", сприймається євреями як нова образа (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94, арк. 51–52). Єврейське населення містечка Яново Ковенської губернії, наприклад, наприкінці квітня 1915 р. погодилось на виселення, відмовившись дати 10 заручників-одновірців (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 104, арк. 23). Схожа альтернатива була дана євреям населених пунктів Віленської губернії, що знаходились в районі Ковенської фортеці. На вимогу коменданта фортеці, вони мали бути виселені, однак натомість начальник Двінського військового округу князь М. Туманов запропонував євреям дати заручників в заміну виселення. У м. Жослі 11 євреїв, намічені урядником як заручники, відмовились підписувати відповідний документ, не бажаючи цим підтверджувати, що наклеп на євреїв нібито має підстави. Особи, намічені заручниками в інших населених пунктах, що входили до району Ковенської фортеці (Жижмори, Кошедари, Крони, Євно, Крушаковка та ін.), частково підписали такий документ, частково – ні. Незважаючи на те, що переважна більшість євреїв відмовились ставити свій підпис, 29 травня губернатор оголосив, що всі вони вважаються заручниками (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 104, арк. 179–180). Зрештою, до в'язниці м. Троки потрапили 30 заручників. Вони перебували у приватному будинку під охороною сторожі, утримувались за рахунок єврейської громади. До декого із заручників приїхали члени їхніх сімей. У віленській в'язниці утримувались 14 заручників. Заарештовані були поміщені в арештне приміщення поліцейського управління. Умови утримання заручників були складними: вони перебували у вогкому приміщенні, були позбавлені побачень з вілєнцями (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 105, арк. 74).

Однак уже 22 червня віленський губернатор оголосив про їх звільнення (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 105, арк. 107). Євреї були залишені на свободі у місцях свого постійного проживання, проте за умови перебування під наглядом поліції, а також підписання зобов'язання "спостерігати за одновірцями" і доповідати про будь-які дії, що можуть нанести шкоду російській

армії, а також залишити свій населений пункт разом із поліцією у разі приходу ворога (ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 105, арк. 225). На початку липня 1915 р. було взято заручників і у латвійських містах: 12 осіб – у Ризі; 3 – у Якобштадті, і так само 3 – у Фрідріхштадті.

У зв'язку з різкою критикою з боку Думи у серпні Рада міністрів переконала військове командування відмовитися від практики взяття заручників. 12 серпня 1915 р. були звільнені євреї-заручники із зайнятих ворогом місцевостей, 20 серпня – решта заручників із незайнятих населених пунктів. Однак, незважаючи на те, що таким особам було дозволено повернутися, вони залишалися під наглядом поліції та зберігали статус заручників. Армійські командири до Лютневої революції 1917 р. зберігали повноваження виселяти євреїв із найближчої зони фронту та брати заручників. Після ухвалення зазначеного серпневого рішення практика заручництва стала децентралізованою, наслідком чого почалися великі труднощі зі з'ясуванням місцезнаходження та ідентифікації всіх заручників, з якими зіткнувся Тимчасовий уряд у 1917 р. Слід зазначити, що уряд не надав загальної амністії єврейським заручникам, а армія успішно блокувала звільнення окремих заручників протягом декількох місяців після Лютневої революції. Загальні статистичні дані щодо чисельності євреїв-заручників відсутні. Однак відомо, що тільки 1-ша і 10-та Армії до кінця травня 1915 р. повідомили про захоплення 4749 заручників – практично всі з них були євреями. На думку Е. Лора, загальна чисельність захоплених під час війни заручників має оцінюватися в десятки тисяч (Lohr, 2001, p. 413–414).

Дискусія і висновки

Отже, під час Першої світової війни заручництво стало результатом побутування штучно створеного образу єврея як внутрішнього ворога Російської імперії. Ця практика неофіційно застосовувалась вже з початку війни, однак найбільших масштабів взяття заручників досягло після офіційного дозволу на вчинення таких дій у січні 1915 р. Можна виділити три основні райони, де заручництво застосовувалось з метою гарантії лояльного ставлення євреїв до російських військ: Галичина, окремі губернії Царства Польського і балтійські губернії імперії. Заручниками ставали найбільш заможні і шановані представники місцевих єврейських громад, їхні арешти здійснювала переважно цивільна влада за наказом військових. Євреї-заручники Галичини були вислані до "внутрішніх" губерній Російської імперії, така ж доля спіткала переважну більшість заручників ряду польських губерній. Натомість у Балтії зазначена практика не набула великого застосування через перевагу депортацій над взяттям заручників. У зв'язку з цим висилки євреїв із таким статусом до "внутрішніх" губерній майже не відбувались. Особи, визначені заручниками, утримувались переважно у в'язницях, однак у ряді випадків місцеві громади допомагали полегшити їхнє становище переведенням до приватних квартир з утриманням за тюремним режимом. З серпня 1915 р. практика взяття заручників стала децентралізованою, зберігаючись, однак, до Лютневої революції 1917 р.

Заручництво сприймалось євреями як вкрай образливий захід і викликав значну опозицію. За можливості обрання альтернативного взяття заручників з-поміж одновірців варіанта, яким зазвичай було виселення, переважна більшість громад зупиняла вибір саме на ньому, не бажаючи піддавати ризику життя людей. Також зазначена практика призвела до поглиблення сприйняття євреїв як внутрішніх ворогів іншими підданими російського монарха.

Список використаних джерел

Білоус, Л. (2010). Єврей як "ворог" та "офірний цап" у Російській імперії під час Першої світової війни. *Магістеріум. Історичні студії*, 41, 63–67.

Доценко, В. (2014). *Об'єднатися щоб вижити: єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.)*. ТОВ "Нілан-ЛТД".

Гольдин, С. (2018). *Русская армия и евреи. 1914–1917*. Мости культуры.

Мазур, О. (2013). Міграція населення Східної Галичини на початку Першої світової війни: заручники, біженці, вигнанці, евакуйовані. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Держава та армія*, 752, 50–61.

Центральний державний історичний архів України (м.Київ) (ЦДІАК України), фонд 1010, опис 1, справа 3.

ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 19.

ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 92.

ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 93.

ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 94.

ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 95.

ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 104.

ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 105.

ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 106.

ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 139.

ЦДІАК України, ф. 1010, оп. 1, спр. 148.

Lohr, E. (2001). The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I. *The Russian Review*, 60(3), 404–419.

Motta, G. (2017). *The Great War against Eastern European Jewry 1914–1920*. Cambridge Scholars Publishing.

References

Bilous, L. (2010). The Jew as an "enemy" and "scapegoat" in the Russian Empire during World War I. *Magisterium. Historical Studies*, 41, 63–67 [in Ukrainian].

Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv (CSHAK), records group 1010, inventory 1, file 3.

CSHAK, records group 1010, inventory 1, file 19.

CSHAK, records group 1010, inventory 1, file 92.

CSHAK, records group 1010, inventory 1, file 93.

CSHAK, records group 1010, inventory 1, file 94.

CSHAK, records group 1010, inventory 1, file 95.

CSHAK, records group 1010, inventory 1, file 104.

CSHAK, records group 1010, inventory 1, file 105.

CSHAK, records group 1010, inventory 1, file 106.

CSHAK, records group 1010, inventory 1, file 139.

CSHAK, records group 1010, inventory 1, file 148.

Dotsenko, V. (2014). *Unite to Survive: Jewish Social Movement in Ukraine (60s of the XIX century – 30s of the XX century)*. LLC "Nilan LTD" [in Ukrainian].

Goldin, S. (2018). *The Russian Army and the Jews. 1914–1917*. Mosty Kultury [in Russian].

Lohr, E. (2001). The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence during World War I. *The Russian Review*, 60(3), 404–419.

Mazur, O. (2013). Migration of the Population of Eastern Galicia at the Beginning of World War I: Hostages, Refugees, Exiles, Evacuees. *Bulletin of Lviv Polytechnic National University. The state and the army*, 752, 50–61 [in Ukrainian].

Motta, G. (2017). *The Great War against Eastern European Jewry 1914–1920*. Cambridge Scholars Publishing.

Отримано редакцією журналу / Received: 01.08.24

Прорецензовано / Revised: 19.08.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Iryna IRCHAK, PhD Student
ORCID ID: 0000-0002-9030-6788
e-mail: irynairchak@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

"PUNISHMENT FOR PEOPLE WHO HAVE LIVED THEIR HONEST LIVES WITHOUT A SINGLE STAIN": JEWISH HOSTAGES DURING WORLD WAR I IN THE RUSSIAN EMPIRE

Background. *With the outbreak of World War I, the Jewish population of the Russian Empire demonstrated its loyalty to the state in various ways, which drew approval even from representatives of those political circles among whom anti-Semitic views were widespread. However, after the first defeats at the front, the High Command began to look for those responsible for the wartime defeats and troubles. Jews in particular were identified as such internal enemies. Due to the potential danger from their possible actions, it became common to take hostages from among representatives of Jewish communities. The purpose of the article is to study the practice of taking hostages among the Jewish population of the Russian Empire and the territories occupied by tsarist troops during World War I. The results of the study of this issue will contribute to a better understanding of the social and political processes that took place in the Russian Empire during World War I and will be important for studying the causes of the outbreak of anti-Jewish violence in Ukraine in 1918-1921.*

Methods. *The study is based on the principles of historicism and objectivity. A set of general scientific and special historical methods was used: methods of synthesis, induction, and analysis, as well as historical-genetic and historical-typological methods.*

Results. *Hostage-taking among representatives of Jewish communities began in 1914, but only in 1915 it became an officially approved practice. Wealthy and respected community members were chosen as hostages and held in prisons or private quarters under strict supervision. They were to be responsible for the behavior of the Jews of their community and were to be executed if they were found to be spying or otherwise working for the enemy of one of their fellow Jews.*

Conclusions. *Three main areas have been identified where hostage-taking was used to ensure the loyalty of Jews to Russian troops: Galicia, some governorates of the Kingdom of Poland, and some of the Baltic governorates of the empire. Jewish hostages from Galicia were sent to the "internal" governorates of the Russian Empire, as were most hostages from the Kingdom of Poland. In the Baltic states, however, this practice was not widespread because deportations were preferred to hostage-taking. Accordingly, there were almost no deportations of Jews with this status to the "internal" governorates. From August 1915, hostage-taking became a decentralized measure, remaining, however, until the February Revolution of 1917. The practice of hostage-taking caused considerable resistance and discontent among Jews, and contributed to the deepening of anti-Semitic sentiment among the Christian population of the Russian Empire.*

Keywords: *Jews, hostages, World War I, anti-Semitism, Russian Empire.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК [930(477)] : (092)-054.72
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.7>

Лілія ІВАНИЦЬКА, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-7325-1949
e-mail: ivanytska2007@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПОСТАТЬ НАТАЛІЇ КОБРИНСЬКОЇ КРИЗЬ ПРИЗМУ РОБІТ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИЯНКИ В КАНАДІ ІРЕНИ КНИШ

Вступ. Присвячено дослідженню робіт яскравої представниці української діаспори в Канаді – Ірени Книш, в яких вона аналізує життєвий, творчий та громадський шлях поступу теоретики та засновниці першої української феміністичної організації та першого вітчизняного альманаху на тему гендерних рівностей – Наталії Кобринської.

Методи. Застосовано антропоцентричний підхід, що дає можливість поставити в центр уваги особистість Кобринської та її феміністично-гендерні напрацювання як в організаційному, так і в літературному форматах. Використано принципи та методи історико-антропологічного дослідження (принцип антропологічної інтерпретації та редукції, на основі яких проаналізовано творчість Кобринської як спосіб самооб'єктивації письменниці) у поєднанні з біографічним (аналіз біографічного матеріалу щодо Кобринської), історико-аналітичним (дослідження суспільно-політичних впливів на формування емансипаційних ідей Наталії Кобринської та структурування нею ідеології фемінізму в організаційну форму), образним та стилістичним методами (аналіз літературної творчості письменниці).

Результати. Аналізуючи твори Ірени Книш, присвячені Кобринській, авторка намагалася продемонструвати багатогранність діяльності Наталії Кобринської та складові константи її інтелектуального світогляду, крізь призму яких її бачила Ірена Книш: в її різнобічній людській сутності, у складному внутрішньому саморозвитку, у діалозі зі самою собою та своїм оточенням. Не викликає сумнівів, що художні твори Кобринської стали цінним надбанням вітчизняної літератури, а її суспільно-громадська, передусім феміністична діяльність, є неповторною сторінкою в історії українського суспільно-демократичного руху.

Висновки. Діяльність Наталії Кобринської та дослідження Ірени Книш набувають особливої актуальності у сучасні важкі часи, коли український фемінізм має нові виклики та реагує на них. Знову, як і 140 років тому, українським феміністкам доводиться боротись за Україну, за свої права в Україні та за кордоном.

Ключові слова: діаспора, Канада, Книш, Кобринська, український жіночий рух, фемінізм, гендер.

Вступ

Спільнота українців Канади весь час свого існування сприймала та продовжує сприймати себе як невід'ємну частину українського народу та гостро відчуває відповідальність за долю кожного українця та українки як у Канаді, так і за її межами. Більше того, в період, коли в Радянському Союзі значна частина актуальних на той час питань суспільного поступу або не досліджувались, або класифікувались як буржуазна ідеологія, представники української діаспори в Канаді, здійснюючи своєрідні компенсаторні функції, вели наукові пошуки, які віддзеркалювали новітні тенденції світової науки та культури і, водночас, зберігали кращі традиції вітчизняних наукових шкіл. Тому і не дивно, що тема гендеру та зародження українського жіночого руху, які в межах досліджень 1950–1960-х рр. у СРСР часто мали декларативний характер та проповідували (але не реалізовували) повну гендерну рівність, а фемінізм, емансипація та сексизм класифікувались як буржуазна ідеологія (антирадянська та контрреволюційна) [Наап, 2006, р. 412] знайшли всебічний аналіз та відображення перш за все у роботах наших діаспорян [Орлова, 2009, с. 133].

Мета та завдання дослідження. Чи не першою розпочинає дослідження українського жіночого руху яскрава представниця української діаспори в Канаді – Ірена Книш. Ця стаття присвячена дослідженню робіт Ірени Книш, в яких вона аналізує життєвий, творчий і громадський шлях поступу теоретики та засновниці першої української феміністичної організації "Товариство руських жінок" та першого вітчизняного альманаху на тему гендерних рівностей "Перший вінок" – Наталії Кобринської. Саме постать Наталії Кобринської, на думку Ірени Книш "відкрила душу української жінки, що зберегла вірність ідеям (права на освіту, економічної емансипації, незалежності, політичної рівноправності. – Авт.) і пам'ять для борців за перемогу справедливості в жіночій справі. Бо Наталія Кобринська відкрила душу

української жінки для національної традиції і національних ідеалів" [Книш, 1958, с. 11]. Крім цього, авторка статті намагається зосередити увагу і на письменницькому таланті Наталії Кобринської, який, зазвичай, відходить на другий план перед її суспільно-громадською діяльністю. Адже і крізь призму літературної творчості Кобринської також простежується намагання пошуку письменницею нових виражальних засобів і форм, за допомогою яких вона намагається поширювати ідею визволення жінок. Саме через літературу вона може артикулювати свої думки, емоції, переживання, ілюструвати власні проблеми та настрої.

Методи

Досягнути поставленої мети ми плануємо, застосувавши антропоцентричний підхід, поставивши в центр уваги особистість Наталії Кобринської та її феміністично-гендерні напрацювання як в організаційному, так і в літературному форматах. При написанні статті використовувались принципи та методи історико-антропологічного дослідження в поєднанні з біографічним, історико-аналітичним, образним та стилістичним методами. Серед історико-антропологічних використовується принцип антропологічної інтерпретації та редукції, на основі яких аналізується творчість Наталії Кобринської як спосіб самооб'єктивації письменниці. Біографічний метод використовувався під час роботи з біографічним матеріалом щодо Кобринської, історико-аналітичний – під час аналізу суспільно-політичних впливів на формування емансипаційних ідей Наталії Кобринської та структурування нею ідеології фемінізму в організаційну форму. Образний та стилістичний методи використовувались для аналізу літературної творчості письменниці.

Результати

Родина Книшів посідає особливе місце в суспільно-культурному та науковому аспектах діяльності української діаспори Канади. Відомим провідником Органі-

зації українських націоналістів спочатку у Західній Європі, а згодом у Канаді був Зиновій Книш – чоловік Ірени Книш. Зиновій Михайлович – знаний історик, журналіст, чільний діяч та літописець українського національно-визвольного руху, якому присвятив понад 60 книг. Його син Юрій-Дмитро – історик, професор політології Манітобського університету (м. Вінніпег), автор сотень наукових праць з історії західного середньовіччя та історії України.

Сама Ірена (з родини Малиновських-Шкварків) після закінчення у 1933 р. Львівського університету до 1939 викладала у львівських гімназіях та Українському інституті для дівчат м. Перемишль, активно співпрацювала з Українською військовою організацією, а потім з ОУН як член Товариства опіки над політичними в'язнями (офіційно), а конспіративно – виконувала різні доручення крайового і закордонних проводів. З 1939 р. Ірена Книш, вийшовши заміж за Зиновія Книша, перебувала разом із родиною у Польщі та Австрії, де згуртовувала місцевих українців для спільної роботи на користь українцям, які постраждали під час війни. З 1946 р. проживала з родиною у Франції, де очолила Союз українців Франції. Саме з цього часу, на нашу думку, історія та функціонування українського жіночого руху, його провідні фундатори та активні діячі стають провідними напрямками в багатогранній дослідницькій та літературній діяльності Ірени Книш.

З березня 1950 р. родина переїжджає до Вінніпегу в Канаду. Ірена остаточно відходить від громадської діяльності і зосереджується на журналістській, публіцистичній та письменницькій ниві. Обравши собі позицію незалежного журналіста, Ірена плідно співпрацює із найбільш незалежним тижневиком, найстарішою українською газетою в Канаді "Канадійський фермер". Сама газета створювалась за ініціативи ліберальної партії Канади, як друкований орган для українських поселенців, з метою підтримки ними партії на чергових виборах. Згодом газета набула цілковито загальноукраїнського характеру: закликала до розбудови українських шкіл, створення українських наукових установ і закладів, збереження і примноження духовних багатств українського народу. Саме у даному виданні Ірена Книш протягом 20 років редагувала "Жіночу сторінку" (Українські газети, 2009, с. 11). Співпрацювала із просвітньо-політичною газетою-тижневиком "Український голос", трибуною радикальної української інтелігенції, який до 1960 р. виходив із додатком Союзу українців Канади. У зазначеному виданні, яке виходить і донині, Ірена Книш започаткувала та активно вела рубрику "З галереї наших піонерок", в якому висвітлювала життя та діяльність видатних, відомих, маловідомих, зовсім незанихатих діячів українського жіночого руху в Канаді. Плідною співпрацею позначилась журналістська робота Ірени з канадійськими виданнями "Новий шлях", "Жіноче світло", україно-американськими "Свобода", "Самостійна Україна", "Наше життя", україно-французьким "Українське слово". Завдяки своїй щоденній журналістській співпраці з українською періодикою Ірена Книш відгукувалась на всі актуальні питання громади і таким чином стала своєрідним літописцем української діаспори Американського континенту 1950–1980-х років. У статтях і дописах особливу увагу пані Ірена приділяла актуальним проблемам жіноцтва: "Жінка в національному самозбереженні", "Політика і жінка", "Жінка в національній консолідації", "Жіночий парламент", "Виборче право жінок" (Фуртак, 2017, с. 277). Таким чином, ми бачимо особливу зацікавленість пані Ірени у дослідженні формату, місця

та ролі жінок і жіночого руху у громадсько-політичному та національно-культурному поступі.

Творчою спадщиною Ірени в цей час, окрім дописів, статей, публіцистичних розвідок у періодичних виданнях, стали 11 авторських книг, які вона видавала власним коштом. Це збірки наукових досліджень, нарисів, статей, спогадів або белетризовані біографії видатних людей тощо. Серед досліджень, присвячених відомим і маловідомим синам та донькам української землі (Ользі Басараб, Анні Йонкер, Іванові Франку, Уляні Кравченко, Василю Авраменку, Марії Заньковецькій та іншим), особливе місце посідає постать Наталії Кобринської – теоретички українського фемінізму, української письменниці, яка свого часу кинула виклик суспільству, відстоюючи ідеї емансипації жінки.

Першою великою монографічною працею Ірени Книш, присвяченою Наталії Кобринській, стає книга, видана в 1957 р. – "Смолоскип у темряві" (Книш, 1957). Як зазначає у передмові до видання ще одна представниця української діаспори в Канаді, письменниця та культурно-освітня діячка Олена Кисілевська, дослідження "...опрацьоване на підставі всебічно використаних, мало кому знааних і доступних праць і публікацій, ... не опублікованих листів, родинних документів та спогадів... Завдяки цьому постала перша джерельна праця, що дає надзвичайно вартісну характеристику не тільки великої української національної та культурної діячки, – але та кож тієї епохи, в якій вона жила, творила і змагалась" (Книш, 1957, с. 7). У вищезазначеному дослідженні Ірена Книш всебічно проаналізувала, як формувався світоглядний конструкт, завдяки якому постала особистість Наталії Кобринської, що наважилась кинути виклик тогочасному традиційному суспільству, відстоюючи ідеї емансипації жінок та стала організаторкою першого жіночого феміністичного товариства – "Товариство руських жінок".

Ірена Книш зазначає у своєму дослідженні, що світогляд Наталії формувався у глибоко культурній та інтелектуальній атмосфері родини Озаркевичів-Окуневських у селі Белелуя (нині Снятинський район) на Івано-Франківщині, що тоді входила до складу Австро-Угорської імперії. Саме тому Наталія мала вільний доступ до чималої батьківської бібліотеки, таким чином компенсуючи неможливість здобуття вищої освіти жінкою на той час в Австро-Угорщині. Серед книжок у бібліотеці Озаркевичів було чимало творів провідних філософів, економістів та ідеологів, а знання юною Наталею польської, німецької та французької мов давало можливість читання згаданих творів в оригіналі. Зацікавили юну Наталію і книжки, що зачіпали тему нерівності прав жінок та чоловіків (Книш, 1957, с. 12–15). Крім того, брати Наталії, які здобували вищу освіту в різних навчальних закладах, привозили додому свої книжкові вподобання та новинки, популярні серед прогресивного студентства. Неабиякою підтримкою для освіченої та ерудованої Наталії став її чоловік – Теофіл Кобринський, теолог, шляхетний чоловік, ґрунтовно освічений, який всебічно сприяв інтелектуальному зростанню молоді дружини. Саме в цей час подружжя знайомиться із працею Джона Стюарта Мілла "Про неволю жінок" у німецькому перекладі (Міл, 2001). "Погляди одного з найвизначніших умів тогочасної науки стали власністю Кобринської, роз'яснили всі темні думки, заповнили прогалини і справили недомагання" (Книш, 1957, с. 19). Напрям її подальшої громадсько-політичної та культурно-просвітньої роботи однозначно було обрано.

Несподівано помирає Теофіл Кобринський, ця подія на певний час занурить 27-літню Наталію до психологіч-

ної кризи. Вона ніколи більше не вийде заміж і до кінця життя одягатиметься переважно в чорне, через що поза очі її будуть називати "чорна пані", але ця трагічна подія стане стимулом для початку самостійної письменницької, видавничої та громадської кар'єри – і так Кобринська увічніть прізвище не тільки коханого чоловіка, а й свого вірного товариша. З-під пера Наталії Кобринської виходять оповідання "Пані Шумінська", що згодом отримало назву "Дух часу", та "Задля кусника хліба", в яких тільки закріплюються та усталюються погляди молоді письменниці на жіноче питання. Оповідання мали неабиякий відгук серед галицької інтелігенції (Книш, 1957, с. 37). Літературні успіхи остаточно закріпили віру Кобринської в себе та в обрану тематику досліджень. Провідною темою творчості письменниці стало викриття безправного становища жінок у тогочасному традиційному суспільстві та пошук шляхів його покращення. Зазначимо, що йшлося не лише про побутові речі, а й про збереження почуття власної гідності жінки. Своїми поглядами Кобринська випереджала навіть провідні тенденції тогочасної Європи – звільнення українки від традиційної жіночої ролі, здобуття нею власного голосу і власних громадянських прав, зокрема на здобуття вищої освіти. Згодом Кобринська уміло доведе, що здатна не лише публікувати та озвучувати ідеї, але й успішно реалізовувати їх.

Із згаданого дослідження Ірени Книш надалі дізнаємось про вплив на формування світогляду пані Наталії ідей Івана Франка, Михайла Павлика та інших представників українського віденського студентського товариства "Січ". Як стверджує Книш, Кобринську приваблювали тези про поглиблення загальної та політичної освіти, але більше за це той факт, що "... всі знайомі поступовці та січовики були прихильниками рівноправності жінок" (Книш, 1957, с. 40). Врешті, Кобринська приходить до думки про нагальну необхідність інституціонування українського жіночого руху. 8 грудня 1884 р. Ірена Книш називає початковою датою в історії українського жіночого руху. Саме в цей день відбулись перші загальні збори створеного за ініціативи та під керівництвом Наталії Кобринської "Товариства руських жінок". Заступницею Кобринської було обрано Аделю Желехівську – дружину першого голови "Просвіти" у Станіславові – Євгена Желехівського. Основною метою товариства було оголошено просвітництво жінок, організація читалень та закупівля для них необхідної літератури.

Ірена Книш докладно досліджує всі складнощі та непорозуміння, які виникають під час діяльності товариства. Зокрема, Кобринська була прихильницею виключно жіночої за своїм складом організації. Цей факт відображений у статуті Товариства і закріплюється у формі проведення установчих зборів, на яких право голосу мали знову ж таки виключно жінки. Очевидно, що в даному випадку навіть декларування ліберально-феміністичних поглядів швидше за все було передчасним кроком, особливо з огляду на тогочасні панівні суспільні настрої. Фактично мова йде про те, як в кінці XIX ст. Кобринська створила на той час унікальну модель жіночої громадської організації, побудувавши міцні горизонтальні зв'язки у суспільстві, завдяки яким з'явилась можливість організовувати жіночі ініціативи. І черговою ініціативою Кобринської в цьому аспекті стало видання жіночого альманаху "Перший вінок" – першої у світі антології жіночої творчості, що був сформований і виданий коштом Наталії Кобринської та Олени Пчілки. Творчий тандем авторок цього альманаху символізував собою єдність жінок східних і західних українських зе-

мель, а головне – відображав близькість людей із спільними цілями та ідеями, задля досягнення яких вони поєднали свої зусилля. Крім того, народження альманаху стало свідченням втрати чоловіками своєї монополії на літературний і видавничий світ.

У питанні поширення жіночих рухів Наталія Кобринська не обмежується лише територією Галичини. Вона контактує зі своїми однодумницями зі складу представників інших народів, що перебувають у межах Австро-Угорської імперії. Зокрема, чеські та німецькі письменниці та громадські діячки у 1890 р. подають до австрійського парламенту петицію з вимогою дозволити жінкам навчатись в університетах імперії (Книш, 1957, с. 169). Подібна петиція вже від галичанок надходить до австрійського парламенту наступного 1891 р. Потім було перше стрійське віче українського жіноцтва із відозвою до всіх жінок Галичини й Буковини щодо відновлення подібної петиції. Кобринська пише **"Відозву до руського жіноцтва"**, в якій серед іншого закликає жінок закладати товариства з метою організації по селах заборонки (садочків) для дітей. Сама організує в Болехові захоронку не лише для сиріт, але і для дітей, які мали батьків. Такі захоронки створювались із метою виховання дітей у національному дусі.

Шукаючи кращих можливостей для популяризації своїх феміністичних ідей, Кобринська переїжджає до Львова. Тут вона сподівається знайти нових однодумниць та мати змогу видавати якомога більше книжок. На жаль, цього не сталося – львів'янки виявилися не готовими й духовно незрілими до ідей жіночого руху: "... наші галицькі польки так є зайняті польонізаційними стремліннями й винародовленням русинів, що се їх комплетно абсорбує і робить обоятними на інші біжучі й поступові справи" (Книш, 1957, с. 206–207). Розчарована Кобринська повертається до Болехова і відновлює роботу свого видавництва, вона планує новий великий проєкт: видавати твори як українських авторів, так і переклади іноземних авторів, в яких би розповідалося про жінок, кожна з яких виконала якусь визначну місію у своєму житті (Книш, 1957, с. 203). Наталія Кобринська невпинно намагається заохотити жінок активно включатися в освітню, соціально-громадську, культурну і політичну працю, для просвітництва та добра власного народу. Для реалізації цього задуму в 1912 р. Кобринська відновлює діяльність видавництва "Жіноча бібліотека". Перешкодою для здійснення цього амбітного задуму стає світова війна.

Звинувачення у шпигунстві на користь російської армії, смерть Івана Франка та наймолодшого брата Кобринської, Євгена Озаркевича, а найгірше – кінець молоді української державності в Галичині негативно вплинули на стан здоров'я Наталії. У січні 1920 р. хвора на плямистий тиф Наталія Кобринська провела останні дні життя в холодній хаті на самоті і 22 числа (дата з офіційних документів) померла.

Закінчує працю Ірена Книш підведенням своєрідного підсумку діяльності Наталії Кобринської. На її думку, "вона змушувала суспільність приспіншим темпом ломити століттями нарослі пересудди і хоч сама в тих перегонах часом не прийшла до обітованої землі, зате навстіж розкрила до неї двері для всіх сестер, усіх суспільних прошарків, зрушивши з місця могутній резервуар селянського жіноцтва до кращого життя, до повного з'єднання зо своїм народом" (Книш, 1957, с. 298).

Досить символічно, що приблизно в той саме час, що і попередня публікація Ірени Книш, виходить її монографічне дослідження, присвячене Івану Франку (Книш, 1956).

Сама авторка зазначає, що "завданням цієї скромної публікації ... є пригадати українським жінкам Того, Хто їх любив, страждав через них, навчав їх, виховував і вивів на широку арену культурного й громадсько-політичного життя свого народу" (Книш, 1956, с. 5). Назва публікації спрямовує нас у той аспект дослідження, який стане пріоритетом для наукового пошуку. Адже, окрім всесвітньо відомої літературно-публіцистичної діяльності, Іван Франко провадив широку громадсько-політичну активність, спрямовану на боротьбу за захист прав і свобод українських жінок. Франко із сумом констатує ту гнітючу для жінок сформовану модель і традиції, які існували в галицькому українському суспільстві та сім'ї, глибоко розкриває об'єктивні причини, які негативно впливали на становище жінок. Розмірковуючи над необхідністю поширення емансипаційних рухів серед українського жіноцтва в другій половині XIX ст., у своїй праці пані Ірена, підтримуючи думку самого Івана Франка, відзначає необхідність якнайширшого залучення до громадсько-політичної та культурно-просвітницької діяльності самих жінок. Серед найпрогресивнішої частини жіноцтва, яке активно включилось в ці процеси, особливо відзначається авторкою Наталія Кобринська.

На основі широкого документального матеріалу (переписки Івана Франка та Михайла Павлика, Михайла Павлика та Михайла Драгоманова, Івана Франка з Наталією Кобринською та Уляною Кравченко, листів Івана Франка до Івана Белея, художніх творів та науково-дослідницьких праць самого Франка та інших документів) Ірена Книш досліджує як ідейні концепції формування українського жіночого руху, так і організаційне становлення західноукраїнського жіночого руху за активної участі Наталії Кобринської та Івана Франка (Книш, 1956, с. 117–154). Авторка слушно зазначає, що саме вплив Франка на Кобринську позначився, серед іншого, і на народженні українського жіночого руху (Книш, 1956, с. 119). Високо оцінює Франко і програму "Товариства руських жінок", створеного у Станіславі (Івано-Франківську), метою якого визначає "пропаганду жіночого питання з допомогою літератури, тобто, з одного боку, з'ясування українському громадянству, через лекції та відповідні видання українською мовою, сучасного становища й сучасної боротьби жіноцтва, з другого ж – піднесення свідомості українських жінок у цьому напрямі і розбужування серед них руху, аналогічного до руху жінок в інших освічених країнах" (Книш, 1956, с. 127). Для того часу це був справжній прорив в українському жіночому русі, хоча подібні досить демократичні статутні вимоги знайшли своїх критиків. До прикладу, Ольга Кобилянська вважала програму товариства де-що обмеженою, про що навіть зробила запис у щоденнику. Їй не подобалось, що станіславські жінки наслідують фемінізм західного ґатунку (Книш, 1956, с. 127–128). Так чи інакше, але можна визначити основні засади, на яких будувалось товариство: національно-просвітницький характер роботи; об'єднання українських жінок різних соціальних станів; загально-краєвий фокус організації.

Особливої уваги у дослідженні Ірени Книш удостоєний аналіз першого жіночого альманаху "Перший вінок", створеного спільними зусиллями Наталії Кобринської та Олени Пчілки (Книш, 1956, с. 133). У збірці було представлено 43 твори українських авторок з усіх теренів України (11 галичанок та 6 наддніпрянок), адже Кобринська палко вітала культурне об'єднання українських земель. У передмові Наталія Кобринська пише: "... пе-

рший раз виступаємо разом з нашими сестрами Українками в імені нашої національної єдності на ниві загальних справ і спільного всім жінкам питання" (Перший вінок, 1887, с. 3). Крім того, виключно жіноче представництво серед авторок та спрямування літературних творів, опублікованих у альманасі свідчили і про феміністичне спрямування видання. Таким чином, вийшла антологія жіночої творчості, зібрана, упорядкована та видана самими жінками ще й за власний кошт.

Ще один цікавий сюжет, який досить докладно аналізує Ірена Книш у своїй праці, – це стосунки між Франком, Павликом та Кобринською. Перед нами постає історія перехресних творчих і приватних взаємин цих харизматичних, надзвичайно амбітних та талановитих людей. Безумовно, значні корективи у взаємини цього своєрідного життєтворного галицького трикутника вносила суспільна ситуація, яка повсякчас видозмінювала вектори їхнього контактування як у царині наставництва, інтимного захоплення, паритетних стосунків так і у сфері конкуренції та опонування один одному. Втім, цікаво спостерігати за розвитком цих взаємин, які безумовно впливали і на письменницьке становлення, "ферментуючи" літературну продукцію кожного з них.

Видання "Відгуки часу", видане Іреною Книш у 1972 р. включає вибрані нариси, статті, спогади та матеріали. Серед інших видання містить розвідку "Побратимство", в якій досліджує феміністичні погляди Івана Франка (Книш, 1972). Найкращу запоруку національного відродження Іван Франко, за словами Ірени Книш, вбачав у духовно відродженому жіноцтві. Тому співпраця Івана Франка із натхненницею українського жіночого руху Наталією Кобринською розцінюється Іреною Книш як "нерозривний союз двох великих індивідуальностей, сповнених до себе обопільною повагою й солідарністю, ... пройнятих найвищою любов'ю – патріотизмом" (Книш, 1972, с. 341). Книш зазначає, що Франко безперечно визнавав письменницький талант Кобринської та її реформаторські пориви. Констатуючи щільне листування між Франком і Кобринською, Ірена Книш зазначає, що незважаючи на "жіночу кокетерію", до якої вдається Кобринська, їй вдається "відділити справи особисті й приватні, від громадських і загальних". До речі, саме з Кобринської Іван Франко писав емансиповану Фрузу із відомого твору "Ліс Микита". З огляду на вищезазначене, можемо резюмувати, що український жіночий рух від самого свого початку не протиставлявся чоловікам і не намагався формуватись на гендерних протиріччях. Рівність у правах і паритетність передусім декларували жінки-феміністки у своїй емансипаційній діяльності.

Авторка зазначає, що відтворити і краще розібратись у цих унікальних зв'язках можна було б, дослідивши архів Наталії Кобринської. Але з архівом склалась не зовсім зрозуміла ситуація. Як зазначає Книш у "Смолоскипі ..." (Книш, 1957, с. 294–296), у першій половині січня 1920 р. (тобто якраз перед захворюванням на тиф, від якого письменниця і померла), Кобринська повідомила головного редактора львівського видавництва "Громадська думка" М. Струтинського, що у своєму заповіті передає архів та бібліотеку Науковому товариству імені Тараса Шевченка, головою якого в той час був український літературознавець та поет Василь Щурат. Про заповіт Кобринської знали у Товаристві, і представник цієї організації повинен був найближчим часом приїхати до Болехова, де мешкала Наталія Кобринська, для ознайомлення та фондування документів. Але після швидкої смерті письменниці першим до Болехова приїздить швагрю Кобринської (чоловік її рідної сестри

Герміни) – Григорій Величко. Григорій Величко – перший український доктор географії, автор знаменитої кольорової "Народописної карти українсько-руського народу" був людиною непростою і не ладив з якимихось причин із пані Наталею. Книш у своєму дослідженні приводить свідчення з цього питання відомого бібліографа, члена НТШ, дослідника літературної спадщини Кобринської – Володимира Дорошенка: "Кобринська мала в себе якісь компромітуючі її шваґра папери чи листи. Прибувши до помешкання Покійної, він вчинив там справжній погром її архіву. Запалив піч і, бажаючи знищити все, що могло його компрометувати, почав цілими скрутнями кидати в огонь..." (Дорошенко, 1951, с. 3). Дорошенко стверджує, що у нього була домовленість із Величко про передачу рукописів, книжок та фотографій, що мають вартість для літературознавця чи історика, до бібліотеки НТШ. Але обіцянки своєї Величко так і не дотримав. 1925 р. Григорій Величко виїжджає до УСРР, де 1932 р. був заарештований і незабаром розстріляний у Харкові (хоча існує й інша версія, що припускає втечу Величка до своєї доньки Калини до Москви, де, врешті, помирає 1947 р.). Так чи інакше, але багатющий та надінформативний архів Кобринської втрачений. Ірена Книш прямо обвинувачує керівництво НТШ, яке було прямим спадкоємцем архіву у тому, що воно допустило вивезення архіву до СРСР, де той був, швидше за все, варварськи знищений (Книш, 1972, с. 294–296). Як стверджує Ірена Книш, архів містив багато цінних неопублікованих спогадів Кобринської про Франка, якого пані Наталія називала "єдиним джентльменом між галицьким парубоцтвом".

Чергове видання, яке зачіпає питання розвитку українського жіночого руху, в контексті якого Ірена Книш досліджує постать Наталії Кобринської, стає збірка "Жінка вчора й сьогодні" (Книш, 1958). Сама авторка у передмові зазначає, що згадане видання покликане висвітлити актуальні питання, які були "розкидані по різній українській пресі в 1951–1958 рр". Перша ж стаття цієї збірки "Апостолка українського жіноцтва" присвячується 100-й річниці народин Наталії Кобринської (Книш, 1958, с. 9–12). Пані Ірена аналізує суспільні традиції та боротьбу політичних і громадських організацій "унутрі галицького громадянства", в середовищі яких з'являється постать Кобринської. Наголошуючи на принциповій позиції Кобринської – не пов'язувати жіночий рух із жодною політичною партією краю, Книш відзначає, з якими складнощами довелось стикнутись Наталії Кобринській під час організаційного становлення руху. Кобринська стверджує, що соціалізм у жодному разі не вирішить жіночого питання, навпаки, поглибить суть жіночої проблеми. Жіноче питання може вирішитись позитивно тільки через національне самоусвідомлення та ґрунтовну освіту, адже вільна жінка передусім свідомо жінка. Насамкінець пані Ірена резюмує значення діяльності Кобринської для всього українського народу: "... вона дала одну із найцінніших і найтривкіших основ: повернула духовно відроджену жінку. Слаба, затуркана, заглиблена в домашніх клопотах і дрібних інтригах істота, найшла свою гідність, розгорнула свої сили і твердо стала у своїй нації на новий шлях..." (Книш, 1958, с. 12).

Дискусія і висновки

Підводячи підсумки щодо даного дослідження, слід резюмувати, що авторка намагалася продемонструвати багатогранність діяльності Наталії Кобринської, якою її бачила Ірена Книш. Не викликає сумнівів, що художні

твори Кобринської стали цінним надбанням вітчизняної літератури, а її суспільно-громадська, передусім феміністична діяльність, є неповторною сторінкою в історії українського суспільно-демократичного руху. Аналізуючи твори Ірени Книш, присвячені Кобринській, помічаєш, що Книш захоплюється героїнею своїх публікацій. В особистостях Книш і Кобринської можна простежити цілий ряд споріднених рис. Обидві – талановиті письменниці, літературознавиці, публіцистки, активні діячки українського національного та жіночого рухів, володарки завзятої української жіночої сили, поборниці поглиблення ролі та розширення місця жінок у громадсько-політичному та національно-культурному поступі. Обидві у різні періоди свого життя пережили яскраві та складні сторінки, відрікшись заради ідеї національного служіння від багатьох переваг, які б значно спростили їхнє життя. Діяльність Наталії Кобринської та дослідження Ірени Книш набувають особливої актуальності у сучасні важкі часи, коли український фемінізм має нові виклики та реагує на них. Знову, як і 140 років тому, українським феміністкам доводиться боротись за Україну, за свої права в Україні та за кордоном.

Список використаних джерел

- Дорошенко, В. (1951). Доля літературної спадщини Наталії Кобринської. *Наше життя*. 7 (липень), 3.
- Книш, І. (1972). *Відгуки часу*. Накладом авторки.
- Книш, І. (1958). *Жінка вчора й сьогодні*. Накладом авторки.
- Книш, І. (1956). *Іван Франко і рівноправність жінок*. Накладом авторки.
- Книш, І. (1957). *Смолоскип у темряві: Наталія Кобринська й український жіночий рух*. Накладом авторки.
- Міл, Джон Стюарт. (2001). *Про свободу: Есе. Основи*.
- Орлова, Т. В. (2009). Історіографічний огляд здобутків науковців діаспори минулого століття у вивченні українського жіночого руху. *Гілея*, 29, 131–138.
- Перший вінок: жіночий альманах*. (1887). З друкарні Товариства ім. Шевченка, під зарядом К. Беднарського.
- Українські газети 1898–2015 років, що виходили за межами України (з фондів Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського): Каталог*. НБУВ, 2018.
- Фуртак, Б. Л. (2017). Ірена Книш – громадський діяч, журналіст, публіцист, письменник. *Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Серія "Філологічна"*. 67, 276–279.
- Haan, Francisca de; Daskalova, Krasimira; Loutfi, Anna (2006). *Biographical Dictionary of Women's Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries*. Central European University Press.

References

- Doroshenko, V. (1951). The fate of Natalia Kobrynska's literary heritage. *Nashe zhyttia*. 7 (lypen), 3 [in Ukrainian].
- Knysh, I. (1972). *Time feedback*. Nakladom avtorky [in Ukrainian].
- Knysh, I. (1958). *A woman yesterday and today*. Nakladom avtorky [in Ukrainian].
- Knysh, I. (1956). *Ivan Franko and the equality of women*. Nakladom avtorky [in Ukrainian].
- Knysh, I. (1957). *A torch in the dark: Natalia Kobrynska and the Ukrainian women's movement*. Nakladom avtorky [in Ukrainian].
- Mil, Dzhon Stiuart. (2001). *About freedom: Essay. Osnovy* [in Ukrainian].
- Orlova, T. V. (2009). A historiographic review of the achievements of diaspora scholars of the last century in the study of the Ukrainian women's movement. *Hileia*. 29, 131–138 [in Ukrainian].
- The first wreath: a women's almanac. (1887). Z drukarni Tovarystva im. Shevchenka, pid zariadom K. Bednarskoho [in Ukrainian].
- Ukrainian newspapers from 1898–2015 published outside Ukraine (from the funds of the V.I. Vernadskyi National Library of Ukraine): *Kataloh*. NBUV, 2018 [in Ukrainian].
- Furtak, B. L. (2017). Irena Knysh is a public figure, journalist, publicist, writer. *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu "Ostrozka akademiia". Seria "Filolohichna"*. 67, 276–279 [in Ukrainian].
- Haan, Francisca de; Daskalova, Krasimira, & Loutfi, Anna (2006). *Biographical Dictionary of Womens Movements and Feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th Centuries*. Central European University Press [in English].

Отримано редакцію журналу / Received: 02.07.24

Прорецензовано / Revised: 10.09.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Liliia IVANYTSKA, PhD (Hist.)
ORCID ID: 0000-0002-7325-1949
e-mail: ivanytska2007@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE FIGURE OF NATALIA KOBRYNSKA THROUGH THE PRISM OF THE WORKS OF THE UKRAINIAN DIASPORA IN CANADA IRENA KNYSH

B a c k g r o u n d . *The article is devoted to the study of the works of a bright representative of the Ukrainian diaspora in Canada – Irena Knysh, in which she analyzes the life, creative and social progress of the theoretician and the founder of organized feminism in Ukraine, the organizer of the first Ukrainian feminist organization and the first national almanac on the topic of gender equality – Natalia Kobrynska.*

M e t h o d s . *An anthropocentric approach is used, which makes it possible to focus on the personality of Kobrynska and her feminist and gender works in both organizational and literary formats. The principles and methods of historical and anthropological research are used (the principle of anthropological interpretation and reduction, based on which the work of Kobrynska is analyzed as a way of self-objectification of the writer) in combination with biographical (analysis of biographical material about Kobrynska), historical and analytical (study of social and political influences on the formation of Natalia Kobrynska's emancipatory ideas and her structuring of the ideology of feminism into an organizational form), figurative and stylistic methods (analysis of the writer's literary work).*

R e s u l t s . *Analyzing the works of Irena Knysh dedicated to Kobrynska, the author tried to demonstrate the multifaceted nature of Natalia Kobrynska's activity and the constant components of her intellectual worldview, through the prism of which Irena Knysh saw her: in her versatile human essence, in complex inner self-development, in dialogue with herself and her environment. There is no doubt that Kobrynska's artistic works have become a valuable asset of national literature, and her social and public, primarily feminist activity is a unique page in the history of the Ukrainian social-democratic movement.*

C o n c l u s i o n s . *The activities of Nataliya Kobrynska and the research of Irena Knysh become particularly relevant in today's difficult times, when Ukrainian feminism faces new challenges and responds to them. Again, as 140 years ago, Ukrainian feminists have to fight for Ukraine, for their rights in Ukraine and abroad.*

K e y w o r d s : *diaspora, Canada, Knysh, Kobrynska, Ukrainian women's movement, feminism, gender.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94(437.1/2:477):930:323.1(477)
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.8>

Ірина МАЛАЦАЙ, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-5094-1082
e-mail: malatcaj@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЧЕХИ В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Вступ. На території сучасної України проживають представники понад 100 різних національностей. Така різноманітність склалася під впливом економічних та соціально-політичних змін, що відбувалися протягом останніх століть в межах Європи. У статті, в межах сучасних кордонів України, визначено головні регіони розселення та проживання чехів-колоністів, відмінності умов переселення, облаштування, ведення господарства з урахуванням державницької політики оселення на українських землях, зроблено порівняльний аналіз соціально-економічного становища та вказано можливі напрями нових досліджень.

Методи. За умов використання загальноісторичних методів – порівняльного та синхронного, принципу історизму розглянуто та проаналізовано трансформаційні явища з урахуванням історичного контексту розвитку суспільних взаємовідносин; метод порівняльно-аналітичного аналізу для формування цілісних уявлень щодо розуміння спільних та відмінних складових соціально-економічних явищ. У процесі опрацювання джерел застосовано комплексний підхід і компаративний метод.

Результати. Визначено окремі регіони розселення чехів в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Вказано умови переселення та досліджено характерні ознаки соціально-економічного і правового становища чехів залежно від регіону їх розселення та вказано на внесок чехів у формування соціально-економічного та науково-культурного потенціалу для розвитку українських земель кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Висновки. Міграційні процеси другої половини ХІХ – поч. ХХ ст. були результатом інтенсивного розвитку нової економічної формації в Європі. В пошуках сприятливих умов для існування в цей час активізується процес переселення чехів з Богемії та Моравії. Межі розселення охоплювали не лише території Австрійської імперії, вони колонізували й українські землі Російської імперії. Переселення чехів з історичної батьківщини на українські землі в межах Австрійської та Російської імперій другої половини ХІХ – початку ХХ ст. було спричинено різними факторами та передумовами. Процес чеської колонізації Півдня Російської імперії відбувався хвилеподібно. Найбільше чехів оселилося на Волині, а також в Київській та Подільській губерніях. На початок ХХ ст. чехи стали невід'ємною частиною населення українських земель.

Ключові слова: чеська колонізація, українські землі, соціально-економічний розвиток, Волинь, Південна Україна, Австрійська імперія, Російська імперія.

Вступ

Дослідження питань, пов'язаних з історією представників різних національностей на території сучасної України, завжди викликали інтерес у науковців, дослідників і на сьогодні не втрачають своєї актуальності. Сучасна українська історіографія дає змогу проаналізувати здобутки в напрямку дослідження чеської колонізації українських земель другої половини ХІХ – поч. ХХ ст., які дозволяють систематизувати знання імперського періоду, визначити подальші напрями наукових розвідок. Регіональний підхід вивчення етнічної історії дозволяє краще дослідити проблему та віднайти нові підходи до маловідомих фактів щодо перебування чехів на території сучасної України у ХІХ – поч. ХХ ст. В українській історіографії більшою мірою присутні традиційні підходи в дослідженні різноманіття історичних процесів. Одним із перших сучасних українських учених, хто звернувся до питання дослідження етнічного складу населення України, був В.І. Наулко (Наулко, 1998), який проаналізував і дав короткий опис історії формування на території України різних етнічних спільнот, вказавши на особливості їх соціального розвитку та взаємовідносини з українським населенням. Від часу проголошення незалежності в Україні з'явилася значна кількість видань, присвячених дослідженню національного питання та становищу представників різних національностей (Курас, 1994; Рафальський, 2000; Панчук, 2000; Рябошапка, 2000). Окремі аспекти щодо національного питання та перебування чехів на Буковині та Галичині містяться в роботах українських та чеських дослідників (Жерноклеєв, 2006; Мухіна, & Вацулик, 2013). Звертаючись до аналізу процесу переселення та облаштування чеських колоністів на Півдні України, на особливу увагу заслуговують дослідження науковців Одеси та Меліто-

поля (Волкова, 2004, с. 78–84; 2006; 2007, с. 177–188; Курінна, 2008, с. 65–72). Їх роботи ґрунтуються на архівних джерелах і є одними з перших, де зазначено про процес колонізації, заснування поселень. Чеська колонізація Волині другої половини ХІХ ст. була найбільш активною та чисельною. Тож масив наукових досліджень є доволі широким (Березнюк, & Власенко, 2014; 2017; Заславський, 1998, с. 147–149; Шмид, 2008, с. 147–156; Шпиталенко, 2002). Процесу розселення та облаштування чехів на Поділлі та Київщині присвячені розвідки (Пилипенко, 1999; Воловик, & Рішан, 1998, с. 35–37; Надольська, 2000). Мають місце дослідження, що характеризують ставлення Російської імперії до переселенців та етнічного питання загалом (Поліщук, 2012; Пилипенко, 1999).

На підставі аналізу накопичених досліджень варто зазначити, що переважна більшість робіт пов'язана зі свідченнями про процес переселення та облаштування колоністів і ґрунтується на офіційних джерелах. Мета статті – на основі наукових розвідок вітчизняних науковців проаналізувати, систематизувати та узагальнити здобутки в площині дослідження питань, пов'язаних з проживанням чехів на території сучасної України.

Методи

Методологічною основою статті є принцип історизму, за допомогою якого сформовано цілісність розуміння проблеми системності, об'єктивності та наступності. Огляд та аналіз окремих явищ розглядаються відповідно до умов, які існували в межах окремих регіонів і визначали характерні історичні обставини. Історико-порівняльний метод дав змогу відстежити та порівняти умови життєдіяльності чехів у різних регіонах, визначивши спільні та відмінні тенденції, динамічність розвитку; історико-типологічний та історико-системний методи

використані для аналізу конкретних подій та процесів з визначенням причин та їх функціонального поєднання.

Результати

Територія сучасної України на другу половину XIX – поч. XX ст. була розділена між двома імперіями. Умови політичного, соціально-економічного та культурного становища Австрійської та Російської імперій різнилися відповідно до їх устрою. Для імперії Габсбургів першочерговим завданням було зберегти свою цілісність, навіть йдучи на компроміс і трансформуючись у дуалістичну монархію, не відкидаючи можливості розширення територій та збереження впливу в європейській політиці. Для Російської імперії пріоритетним було розширення власних кордонів, збільшення впливу в Європі, а вже потім внутрішнє реформування, що було спричинене загостренням кризових явищ у середині XIX ст. Було чимало й схожого в системі управління обох імперій, особливо коли це стосувалося контролю над підданими, придушення прогресивних ідей, проявів інакودумства тощо. Був ще один фактор, який поєднував ці дві імперії, – це міграційні процеси, які час від часу активізувалися, а особливо якщо влада однієї з імперій створювала умови для заохочення до переселення в її межах (Російська імперія), навіть якщо обіцяні для облаштування колоністів умови зазвичай не відповідали дійсності.

Сучасні українські землі на той час були складовими обох імперій, а сьогодні це незалежна суверенна держава, тому виходячи з цього було б варто проаналізувати вивчення історії народів, що населяли українські землі, в єдиному контексті. Саме такий підхід дасть змогу отримати більш структуроване розуміння характерних особливостей та відмінностей становища чехів, їх роль і внесок у розвиток окремих регіонів.

На середину XIX ст. чехи потужною хвилею починають колонізувати території Півдня України, Волині, Київщини (Російська імперія), які стали для них новою батьківщиною, де вони облаштовували своє життя та побут, а також були присутні на землях Австрійської імперії – Галичині, Буковині та Закарпатті.

На середину XIX ст. більша частина Буковини входила до складу Австрійської імперії. Внаслідок революційних подій 1848–1849 рр. її території були відокремлені від Галичини і в січні 1849 р. Буковина стала окремим коронним краєм – Герцогством Буковина з власною конституцією та представництвом у Рейсхраті. Для Буковини із строкатою етнічною складовою, де мешкали українці, румуни, євреї, німці, поляки та ін., це стало часом інтенсивного розвитку в усіх сферах життя. Становище національних груп тут різнилося: в урядових установах адміністративною мовою була німецька, польську мову можна було почути серед чиновників. Що ж до решти мов, то вони здебільшого слугували засобом комунікації між представниками різних народів, "...на Буковині було 9 націй та щонайменше 8 віросповідань" (Жерноклєєв, 2006, с. 68). Чехи особливо потрапити сюди не прагнули, тому це були переважно чиновники низького рангу, які отримували місця служби з надією в подальшому повернутися з окраїн імперії до центру після завершення каденції. Герцогство Буковина не було тим місцем, куди прагнули потрапити австрійські чи польські чиновники, адже це була найбільш віддалена частина Австрійської імперії. Крім чехів-службовців у Чернівцях і окремих селах можна було зустріти чехів-ремесників та землеробів, які сюди приїздили з Богемії та Моравії в пошуках кращої долі, потерпаючи від економічної кризи, безземелля або малоземелля. Прибувши до Буковини, чехи переважно оселя-

лися в Чернівцях та навколишніх районах. Вагомий внесок у розвиток та розбудову Буковини зробив відомий архітектор, підприємець-меценат Йозеф Главка, який спроектував та контролював будівництво резиденції митрополитів Буковини та Далмації. Втілення проекту тривало від задуму в 1860 р. до остаточного завершення будівництва комплексу в 1882 р. Чимало чехів було й серед музикантів, які навчали та служили при театрах чи оркестрах, чия майстерність була досить популярною серед місцевих мешканців. На початок XX ст. на Буковині проживало близько 600 чехів, а до початку Першої світової війни їхня кількість збільшилася до майже 1 тис. осіб. У 1867 р. в Чернівцях було засновано культурно-просвітницьке та допоміжне товариство "Чеська бесіда" (Мухіна, & Вацулик, 2013, с. 435), яке мало власну бібліотеку, організовувало курси з вивчення чеської мови, проводило лекції та театралізовані вистави.

На землях Галичини переважало польське та українське населення. Королівство Галичини та Володимирії як частина Австрійської імперії перебувало в управлінні австрійської адміністрації. Від середини XIX ст. чиновники, які представляли імперську владу на місцях, були переважно австрійськими німцями або ж чехами, та лише на кінець XIX ст. ситуація дещо змінилася і до державної служби почали залучати поляків. Окрім того, до Галичини також переїздили чехи-ремесники, господарі-землероби, які були спроможні придбати тут землю та відкрити майстерню, оселившись у сільській місцині чи містах Королівства. Прибуваючи на поселення до Львова, чехи досить швидко створили свій чеський осередок, до якого входили службовці, представники тогочасної інтелігенції, діячі культури та мистецтва. Серед відомих чехів Львова варто відмітити Карела Бубліка (1868–1925) – архітектора, який спроектував чимало житлових будинків у центрі Львова на початку XX ст., Концертну залу для загальної Крайової виставки 1894 р. та Триумфальну арку на честь приїзду до міста Франца Йосифа. Карел Бублік, будучи актором-аматором, брав активну участь у театральному житті та очолював культурологічне товариство "Чеська бесіда".

Крім Львова, чеські ремісники, господарі, музиканти оселялися на Сході Галичини в українських або українсько-польських містах або селах, таких як Станіслав (нині Івано-Франківськ) та Бережани (нині Львівська область), де активно інтегрувалися в місцеве життя або ж створювали окремі поселення. Активним процес був у 70-х роках XIX ст., коли чехи цілими родинами зі своїм збіжжям, худобою, засобами праці переїздили до Галичини, де зустрічали теплий прийом, адже вони приносили із собою передові технології обробки землі (мова в першу чергу про реманент), переробки сільськогосподарської продукції, ведення господарства. До Галичини вирушали переважно селяни зі східної та північної Богемії у пошуках кращих умов життя, які не завжди справджувалися. Частина з них поверталася назад, дехто їхав далі на Волинь або ще далі на Схід. Наприкінці 70-х років XIX ст. до Східної Галичини в с. Вовків (нині Львівська область) разом з родиною переїхав Франтішек Ржегорж (1857–1899), який на сьогодні є знаним етнографом, дослідником побуту та традицій українців Галичини. Загалом чехи, які жили та працювали в Галичині, брали активну участь у громадському, культурно-просвітницькому та політичному житті краю¹.

¹ Домінік Зброжек (1832–1889) – астроном, геодезист, педагог, завідувач першої в Україні кафедри геодезії і сферичної астрономії, засновник та перший керівник єдиної у XIX ст. на

Для чехів, які переселялися до Буковини та Галичини аби покращити свій соціально-економічний статус чи то "зробити кар'єру", потрібно було пристосовуватися до нових умов життя, але в той же час вони залишалися підданими тієї імперії де народилися, закони та порядки якої діяли і в цих частинах імперії.

По-іншому ситуація складалася у чехів, які на другу половину XIX ст. вирішили емігрувати до Російської імперії, де діяли інші закони та правила, населення сповідувало інше вірування та дотримувалося власних традицій. В 60-х роках XIX ст. розпочалося активне переселення чехів на Південь тодішньої Російської імперії (нині Південь України). Як зазначає один із сучасних дослідників історії Півдня України: "край, що одержав назву Південь України територіально в кордонах колишніх Херсонської, Катеринославської та Таврійської губерній і охоплює нинішні Одеську, Миколаївську, Херсонську, Запорізьку, Дніпропетровську області, частину Донецької й Кіровоградської областей, а також Крим...[в історичному контексті] ці території також становили єдність" (Данілюченко, 1993, с. 3)

Реформи 60-х років XIX ст., скасування кріпацтва привернули увагу різних народів, в тому числі й чехів, до можливості колонізації земель Російської імперії. На середину 60-х років XIX ст. спостерігається активне прибуття колоністів на українські землі, в тому числі й на Південь. Після Кримської війни 1853–1856 рр. відбулося масове переселення кримських татар та ногайців до Османської імперії, що призвело до запустіння земель Криму та Північної Таврії¹.

Чехи після прибуття до Криму засновували власні колонії, оселяючись у гірських та степових місцевостях, але це була переважно степова частина – Перекопський повіт і покинуті села, де раніше мешкали кримські татари. На 60-ті роки XIX ст. були засновані перші колонії Південної України: Олександрівка (нині с. Олександрівка Курманського району), Табір (нині с. Макарівка Курманського району), Царевнич (нині с. Пушкіне Курманського району), Богемка (нині с. Лобанове Джанкойського району). Оселялися чеські переселенці і на землях поміщицьких маєтностей. Від початку колоністи отримували від держави фінансову допомогу, яка мала покрити витрати на облаштування житла та задоволення першочергових потреб (придбання збіжжя, худоби, господарського реманенту тощо). Досить часто виникали конфлікти з місцевими поміщиками, які укладали договори з чехами, дозволяли оселятися в межах своїх володінь та виділяли землю, але потім в односторонньому порядку порушували умови угод і починали ставитися до чехів як до залежних селян.

В пошуках більш сприятливих умов для ведення господарства частина колоністів мігрувала до Таврійської губернії, де в Мелітопольському повіті заснували поселення Чехоград (нині с. Чехоград Мелітопольського району Запорізької області). На кінець XIX ст. в Таврійській губернії чехів проживало 1 962 особи, з яких 223 –

в містах, решта 1739 – в селах. Найбільше чехів жило в Перекопському (642 особи) та Мелітопольському (719 осіб) повітах. Переважна частина чехів – 1 701 були римокатоликами, 60 % з яких мала освіту і були на другому місці після німецьких колоністів (Тройницький, 1904, с. 11–18). Від самого початку для чехів було складно пристосовуватися до місцевого клімату, який суттєво різнився від звичного їм на батьківщині. Багато хто не витримував випробувань та повертався до Чехії або перебирався до інших місць, але були й ті, хто залишався освоювати степові місцини та організовували власні господарства. Вже в 70-ті роки XIX ст. було засновано поселення Мала Олександрівка та Новосамарка (нині Одеська область). На кінець XIX ст. частина чехів оселилася в Одесі – 616 осіб (Тройницький, 1903, с. 12) та в Катеринославській губернії – 450 осіб (Тройницький, 1904, с. 14).

В соціальному плані серед чеських колоністів переважали господарі-землероби, садівники та ремісники, які відкривали свої майстерні, займалися мукомельною справою і вже на 80-ті роки XIX ст. завдяки власній системі ведення господарства чеські громади стали доволі заможними, мали спільні обшинні каси взаємодопомоги в скрутних ситуаціях.

На початку XX ст. в південному регіоні України жило та працювало чимало видатних чехів, серед яких Й.В. Прібик (1855–1937) – талановитий педагог і композитор, який тривалий час був головним диригентом Одеського оперного театру, Я.І. Грдина (1871–1931) – відомий фізик, учений-механік, викладач, О.А. Яната (1888–1938) – науковець-ботанік, доктор біологічних наук. Значна частина чеської одеської інтелігенції працювала у сфері культури, просвітництва та мистецтва.

Поява чехів на Волині в 60-х роках XIX ст. була пов'язана із суспільно-політичними процесами, що відбулися внаслідок придушення польського повстання 1863–1864 рр. Реакцією з боку російської влади на виступ поляків стали масові арешти та позбавлення їх права на земельну власність. Переслідування та подальші політичні репресії підштовхнули значну частину шляхти залишити свої маєтки та емігрувати за межі Російської імперії. Таким чином вивільнилася частина земель, які досить швидко були заселені чехами. Українські селяни не мали достатньо коштів для викупу землі польської шляхти, полякам-католикам було заборонено купувати землі, а налякані збройним виступом поляків поміщики з інших губерній побоювалися сюди перебиратися, тому вартість землі була значно занижена. Переселення чехів на Волинь наприкінці 60-х років XIX ст. була пов'язана з діяльністю Варшавського товариства, що займалося продажем земельних наділів та працевлаштуванням. Власниками товариства були поляк Вільковський та німець Бардаш, а згодом до них приєднався чех Ф. Пршибил, який знаходив бажаючих купувати землю та переселятися на Волинь. За посередництва Варшавського товариства у Рівненському повіті чеські колоністи викупували маєтки, першими з яких були: Глинськ (нині Здолбунівський район Рівненської області), Семидуби (нині Дубенський район Рівненської області), Ульянов (нині с. Нагірне Дубенського району Рівненської області), Мирогоща (нині Дубенський район Рівненської області). Загалом на 1874 р. на Волині чехи-колоністи заснували 65 поселень (Малацай, 2024).

Від початку переселення на Волинь відбувалося з ініціативи приватних осіб й мало певною мірою стихійний характер, але вже в травні 1870 р. була створена особлива комісія при Міністерстві внутрішніх справ Російської імперії з питань переселення чехів у Південно-

Заході України астрономічної обсерваторії; декан інженерного і машинобудівного факультету та ректор технічної академії (1888–1889 рр.); член Львівської ради та представник від міста Самбір у Сеймі Королівства Галичини та Володимирії (1876–1883 рр.). Людвік Челанський (1870–1931) – засновник Чеської філармонії, перший диригент Львівського оперного оркестру і засновник Львівської філармонії.

¹ "У 1860–1862 рр., згідно з даними Статистичного комітету, емігрувало 192 360 татар" (цит. за Бикова Т.Б. (2017) Кримські татари в імперській Росії: витиснення з Батьківщини. Український історичний журнал, 4, 56).

Західний край, а 10 червня 1870 р. імператор затвердив постанову Комітету міністрів "Про дозвіл розселення чехів на Волині" (Малацай, 2024). Російський уряд досить прихильно ставився до чеських колоністів, розраховуючи на них як на потужний економічний потенціал, адже їх методи і вміння господарювання, передові знання в ремісничій сфері та підприємництві сприяли економічному зростанню регіону. Здебільшого чехи-колоністи сповідували католицьку віру, що було абсолютно неприйнятним для російської влади, тому уряд не міг залишити поза увагою це питання. Однак сподівання влади повернути чехів до православ'я не виправдалися і вже у 1884 р. був виданий указ, який забороняв чехам-колоністам купувати землі на Волині. Аби не втратити вже придбані землі, частина чехів прийняла православ'я, а частина переїхала на Південь України, де не було такого активного наві'язування православ'я. В результаті відчутно зменшилася кількість переселенців на українські землі. Втім, релігійне питання в цьому процесі відігравало другорядну роль, на першому ж місці були економічні умови в Російській імперії – збереження феодального характеру в капіталістичних відносинах та сільському господарстві, а також політично-суспільний лад, нетерпимий до будь-яких національних проявів чи вільнодумства. Соціальний склад чехів-колоністів Волині особливо не різнився від інших регіонів. Крім селян-господарів були дрібні торгівці, підприємці, представники інтелігенції, які шукали кращих умов життя та ведення господарства.

У другій половині XIX ст. чехи мали свої поселення в Подільській та Київській губерніях¹. Тут вони мешкали переважно в невеличких містечках та були активно залучені до тутешнього життя. Це були переважно кваліфіковані робітники, залізничники, техніки та представники інтелігенції, поява яких була пов'язана з інтенсивним розвитком капіталістичних форм господарювання.

На другу половину XIX ст. у Києві існували підприємства з чеським капіталом, де працювали сотні робітників з австрійської Чехії, були засновані десятки промислових та торговельних підприємств, серед яких машинобудівні заводи Гретера та Криванека, Фільверта та Дедіни, Унгерманна і Неєдліх, майстерні автомобільної фірми "Лаурин і Клемен" тощо). Крім виробництва у Києві чехи займалися торгівлею, створивши понад 50 торговельно-промислових закладів. Робітники підприємств з сім'ями мешкали переважно в районі Шулявки. На початку XX ст. у Києві розташовувався відомий у межах всієї імперії магазин музичних інструментів Генріха Ігнатія Індрижішека, де продавали грамофонні платівки із записами популярних київських артистів, музикантів, декламаторів (Малахай, 2017).

Висококваліфіковані чехи-мігранти початку XX ст., представники нової буржуазії сприяли розвитку реальних секторів економіки в межах українських земель, а підприємства Києва стали прикладом впровадження нових технологій на виробництві та підготували багато фахівців, які в подальшому засновували нові підприємства та розвивали власну справу.

Чеські переселенці були також активно задіяні в сільському господарстві, впроваджуючи високий рівень агрокультури та використовуючи мінеральні й органічні добрива для підвищення врожайності посівних культур. Чеські домогосподарства концентрувалися переважно на півночі Київської губернії, були нечисленними і гос-

подарювали на власній землі. Лише одна чеська колонія у Радомишльському повіті була заснована і працювала на орендованій землі. Це є свідченням того, що більшість чеських господарств володіли достатньою кількістю землі, були забезпечені не кустарним, а фабричним інвентарем (сівалки, жатки, плуги, драпаки) та іншими засобами виробництва. Вони дбайливо ставилися до землі, існувала спеціалізація з вирощування різних сільськогосподарських культур.

На початку XX ст. чеські господарі починають використовувати в переробці молочної продукції нові технології – сепаратори, а перероблену продукцію продавати в містах. У Київській та Подільській губерніях було поширене вирощування хмелю. Вирощували також пшеницю, жито, ячмінь, овес, картоплю, цукровий буряк. Чеські землероби вирізнялися вмінням раціонально вести господарство та швидко реагували на потреби ринку, пристосовуючись до місцевих умов. В окремих господарствах вирощували конюшину, капусту, займалися садівництвом. Поширеним було будівництво броварень та виготовлення пива, кращі сорти хмелю для якого завозились з Чехії.

Крім ведення господарства, чехи цікавилися культурою, побутом, звичаями і традиціями місцевого населення. Чималий внесок у розвиток української науки та культури зробили чехи, які жили та працювали в Україні наприкінці XIX – початку XX ст. Є. Рихлік (1888–1937) – відомий учений-етнограф, славіст-знавець понад 10 мов, краєзнавець, педагог та видатний громадський діяч, після закінчення Київського університету працював в Етнографічній комісії Всеукраїнської академії наук. В. Вондрак (1859–1925) – відомий вчений, філолог-славіст. В. Хвойка (1850–1914) – вчений-археолог, дослідник Трипільської, Черняхівської та Зарубинецької культур, засновник Історичного музею в Києві.

Дискусія і висновки

Переселення чехів з історичної батьківщини на українські землі в межах Австрійської та Російської імперій другої половини XIX – поч. XX ст. було спричинене різними факторами та передумовами.

Внаслідок соціально-економічної кризи в Австрійській імперії, яка поглибилася на середину XIX ст., нестача сільськогосподарських земель та надлишок робочої сили спонукали чехів до пошуку нових земель та можливостей для господарювання. Зміни в адміністративному устрої Австрійської імперії та бурхливий соціально-економічний розвиток вимагали збільшення чиновницького апарату на Буковині та Галичині. Віддаленість цих провінцій не приваблювала німецьких австрійських чиновників переїздити, натомість для чеських службовців це був шанс отримати місце з перспективою подальшого кар'єрного зростання.

Здебільшого чехи Буковини та Галичини були чиновниками, ремісниками, дрібними підприємцями та представниками творчої інтелігенції. Важливим аспектом їх успішної адаптації було спільне громадянство, підданство, релігія та соціально-побутовий простір. Це їх і відрізняло від становища чехів-колоністів у межах Російської імперії.

Внутрішня політика Російської імперії була зорієнтована на результати зовнішньої експансії та розширення кордонів, внаслідок чого відбулося збезлюднення Півдня України та переслідування поляків на Волині після придушення польського повстання 1863–1864 рр. У зв'язку із цим на другу половину XIX ст. сформувалися умови, що дали поштовх до переселення чехів на українські землі.

¹ В Подільській губернії за результатами перепису 1897 р. мешкало 886 чехів; в Київській – 3 294 особи.

Процес чеської колонізації Півдня Російської імперії відбувався хвилеподібно, а обіцяні владою умови оселення при цьому не завжди відображали реальний стан речей. Однак прагнення до покращення умов життя і бажання бути господарями підштовхувало найбільш дієвих і цілеспрямованих переселенців на пошук нових земель чи то місця для господарювання та облаштування побуту. Подібні цілі переслідували й чехи, які прибували до Київської та Подільської губерній.

Варто зазначити, що це були працелюбні, натхненні, творчо обдаровані особистості (музиканти, педагоги, мистецька і технічна інтелігенція), які зробили вагомий внесок та залишили свій слід в науці, архітектурі, мистецтві.

Список використаних джерел

- Березнюк, О. С., & Власенко, О. М. (Ред.). (2014). *Чехи на Волині: історія та сучасність: збірник наукових праць*. Видавництво ЖДУ ім. І. Франка.
- Березюк, О. & Власенко, О. (2017). *Теорія і практика чеських рухів на Волині: духовний феномен*, ЖДУ ім. І. Франка.
- Воловик, О., & Рішан Н. (1998). Чехи на Вінниччині. *Національні меншини Правобережної України: історія і сучасність*, (б.в.), 35–37.
- Волкова, С. (2006). *Чехи на півдні України (друга половина XIX – перша третина XX століття)*, Антіква.
- Волкова, С. (2004). Из истории этносоциальных процессов в Таврической губернии во второй половине XIX века. *Література та культура Полісся*, 27, 78–84.
- Волкова, С. (2007). Чешская эмиграция на юг Украины: вторая половина XIX – начало XX века. *Историческое наследие Крыма*, 20, 177–188.
- Данильченко, О. (1993). *Етнічні групи півдня України: Економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст.* <http://history.org.ua/JournALL/Preprint/1993/12.pdf>
- Жерноклеєв, О. С. (2006). *Національні секції австрійської соціал-демократії в Галичині й на Буковині (1890–1918 рр.)*. Вид.-дизайн. від. Центру інформ. технологій.
- Заславський, І. (1998). Волинські чехи: маловідомі сторінки історії. *Вітчизна*, 147–149.
- Курас, І. (1994). *Національні відносини в Україні у XX ст.*, Наукова думка.
- Курінна, М. (2008). Формування чеських поселень на півдні України: чехи Північного Приазов'я (60-ті рр. XIX ст. – початок XX ст.). *Народна творчість та етнографія*, 65–72.
- Малацай, І. (2017). Внесок чехів у розвиток економіки Києва (кінець XIX – початок XX ст.). *Етнічна історія народів Європи*, 52, 45–50 <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2017/52/articles/6.pdf>
- Малацай, І. (2024). Імміграція чехів на українські землі в другій половині XIX ст. *Європейські історичні студії*, 28. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28>
- Мухіна, Ю. Л., & Вацулик, Я. (Ред.). (2013). *Історія Чехів в Україні*. НАУ.
- Надольська, В. (2000). Регулювання російським царизмом процесів колонізації Південно-Західного краю у другій половині XIX ст. *Житомирщина на зламі тисячоліття. Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині*, 18.
- Наулко, В. І. (1998). *Хто і відколи в Україні живе*. Головна спеціалізована редакція літератури мовами національних меншин України, 80.
- Поліщук, Ю. (2012). *Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.)*. ІПІЕНД.
- Панчук, М. (Ред.). (2000). *Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект*. ІПІЕНД, 2000.
- Пилипенко, О. (1999). Трудова імміграція в Україну і політика Російської імперії щодо переселенців у другій половині XIX ст. *Людина і політика*, 3, 20.
- Рафальський, О. О. (Ред.). (2000) *Національні меншини України у XX столітті*. Поліс.
- Тройницький, Н. А. (Ред.). (1904). *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г., Таврическая губерния*, Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 41, 341 http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_perepys41_1904/e_dzherela_perepys41_1904.pdf
- Тройницький, Н. А. (Ред.). (1904). *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.: Екатеринославская губерния*, Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 13, 254 http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elilb_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0006895
- Тройницький, Н. А. (Ред.). (1903). *(Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.: Город Одесса)*, Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 47, 196 http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_perepys47_1904/e_dzherela_perepys47_1904.pdf

- Тройницький, Н. А. (Ред.). (1903). *Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г.: Волынская губерния*. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел, 8, 312 http://history.org.ua/LiberUA/perepys8_1904/perepys8_1904.pdf
- Шмид, О. П. (2008). Причины массовой колонизации Волини в другой половине XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 14, 147–156. http://resource.history.org.ua/publ/xix_2007_14_147
- Шпиталенко, Г. (2002). Господарська діяльність чеських колоністів Волині (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету*, 15, 64.
- Шульга, С. А., & Сидорук, І. П. (2021). *Шульга Світлана Анатоліївна: біобібліографічний покажчик*. Волин. нац.ун-т ім. Лесі Українки, 37.

References

- Berezniuk, O. S., & Vlasenko, O. M. (Eds.) (2014). *Czechs in Volyn: history and modernity: a collection of scientific papers*. Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].
- Berezniuk, O. & Vlasenko, O. (2017). *Theory and practice of Czech movements in Volyn: a spiritual phenomenon*. Vydavnytstvo ZhDU im. I. Franka [in Ukrainian].
- Danilchenko, O. (1993). *Ethnic groups of the South of Ukraine: Economic and socio-political situation in the early 20s of the twentieth century*. <http://history.org.ua/JournALL/Preprint/1993/12.pdf> [in Ukrainian].
- Kuras, I. (1994). *National relations in Ukraine in the XX century*, Scientific thought [in Ukrainian].
- Kurinna, M. (2008). Formation of Czech settlements in the south of Ukraine: Czechs of the Northern Pryazovia (60s of the XIX century – early XX century). *Folk art and ethnography*, 65–72 [in Ukrainian].
- Malatsai, I. (2017). The contribution of the Czechs to the development of Kyiv's economy (late XIX – early XX centuries). *Etnichna istoria narodiv Yevropy*, 52, 45–50 <http://ethnic.history.univ.kiev.ua/data/2017/52/articles/6.pdf> [in Ukrainian].
- Malatsai, I. (2024). Immigration of Czechs to Ukrainian lands in the second half of the nineteenth century. *European Historical Studies*, 28. <https://doi.org/10.17721/2524-048X.2024.28> [in Ukrainian].
- Mukhina, Y. L., & Vatsulyk, J. (Eds.) (2013). *History of the Czechs in Ukraine*. NAU [in Ukrainian].
- Nadolska, V. (2000). Regulation by the Russian tsarism of the processes of colonisation of the South-Western region in the second half of the nineteenth century. *Works of the Zhytomyr Scientific and Local History Society of Volyn Researchers*, 18 [in Ukrainian].
- Naulko, V. I. (1998). *Who lives in Ukraine and since when. Main specialised edition of literature in the languages of national minorities of Ukraine*, 80 [in Ukrainian].
- Panchuk, M. (Ed.) (2000). *National minorities of Ukraine in the XX century: political and legal aspect*. IPIEND [in Ukrainian].
- Polishchuk, Y. (2012). *National Minorities of the Right Bank of Ukraine in the Context of the Ethnic Policy of the Russian Empire (late XVIII – early XX centuries)*. IPIEND [in Ukrainian].
- Pylipenko, O. (1999). *Labour immigration to Ukraine and the policy of the Russian Empire towards immigrants in the second half of the XIX century*. Rafalsky, O. O. (Ed.) (2000) *National Minorities of Ukraine in the XX Century*. Polus [in Ukrainian].
- Shmid, O. P. (2008). Reasons for the mass colonisation of Volyn in the second half of the nineteenth century. *Problems of the history of Ukraine in the nineteenth and early twentieth centuries*, 14, 147–156. http://resource.history.org.ua/publ/xix_2007_14_147 [in Ukrainian].
- Shpytalenko, H. (2002). Economic activity of Czech colonists in Volyn (the second half of the nineteenth – early twentieth century). *Scientific works of the historical faculty of Zaporizhzhia State University*, 15, 64 [in Ukrainian].
- Shulga, S. A., & Sydoruk, I. P. (2021). *Shulha Svitlana Anatoliivna: a bibliographic index*. Volyn National University named after Lesya Ukrainka [in Ukrainian].
- Troynitskiy, N. A. (Ed.) (1904). *First General Census of the Population of the Russian Empire in 1897, Tauride Province*, Published by the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, 41 http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_perepys41_1904/e_dzherela_perepys41_1904.pdf [in Ukrainian].
- Troynitskiy, N. A. (Ed.). (1904). *The First General Census of the Population of the Russian Empire 1897: Ekaterinoslav Province*, Publication of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, 13 http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=elilb_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=ID=&S21COLORTERMS=0&S21STR=0006895 [in Russian].
- Troynitskiy, N. A. (Ed.) (1903). First general census of the population of the Russian Empire in 1897: City of Odesa, Publishing House of the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, 47 http://history.org.ua/LiberUA/e_dzherela_perepys47_1904/e_dzherela_perepys47_1904.pdf [in Russian].
- Troynitskiy, N. A. (Ed.) (1903). *The First General Census of the Population of the Russian Empire in 1897: Volyn Gubernia*, Published by the Central Statistical Committee of the Ministry of Internal Affairs, 8 http://history.org.ua/LiberUA/perepys8_1904/perepys8_1904.pdf [in Russian].
- Volkova, S. (2006). *Czechs in the South of Ukraine (second half of the XIX – first third of the XX century)*, Antiqua.

Volkova, S. (2004). From the History of Ethno-Social Processes in the Tavricheskaya Gubernia in the Second Half of the XIX Century. *Literature and Culture of Polesie*, 27, 78–84 [in Russian].

Volkova, S. (2007). Czech emigration to the south of Ukraine: the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. *Historical Heritage of Crimea*, 20, 177–188 [in Russian].

Volovyk, O., & Rishan, N. (1998). (b.v.), Czechs in Vinnytsia region. *National minorities of the Right-Bank Ukraine: history and modernity*, 35–37 [in Ukrainian].

Zaslavskyi, I. (1998). Volyn Czechs: little-known pages of history. *Vitchyzna*, 147–149 [in Ukrainian].

Zhernokleyev, O. S. (2006) *National Sections of Austrian Social Democracy in Galicia and Bukovina (1890-1918)*. Izd. Centre for Information Technologies [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 01.08.24

Прорецензовано / Revised: 16.08.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Iryna Malatsai, PhD (Hist.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-5094-1082

e-mail: malatcaj@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

CZECHS IN UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH AND EARLY TWENTIETH CENTURIES

Background. More than 100 different nationalities live on the territory of modern Ukraine. This diversity was formed under the influence of economic and socio-political changes that have taken place in Europe in recent centuries. The article identifies the main regions of settlement and residence of Czech colonists within the modern borders of Ukraine, the differences in the conditions of resettlement, settlement, and farming, taking into account the state policy of settlement on Ukrainian lands, makes a comparative analysis of the socio-economic situation, and indicates possible directions for new research.

Methods. Using general historical methods – comparative and synchronous, the principle of historicism – the transformational phenomena are considered and analysed taking into account the historical context of the development of social relations; the method of comparative and analytical analysis is used to form a holistic view of understanding the common and distinctive components of socio-economic phenomena. In the process of processing the sources, an integrated approach and a comparative method are applied.

Results. The author identifies the individual regions of Czechs' settlement in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries. The conditions of resettlement are indicated and the characteristic features of the socio-economic and legal status of the Czechs, depending on the region of their settlement, are investigated, as well as the contribution of the Czechs to the formation of socio-economic, scientific and cultural potential for the development of Ukrainian lands in the late nineteenth and early twentieth centuries.

Conclusions. The migration processes of the second half of the nineteenth and early twentieth centuries were the result of the intensive development of a new economic formation in Europe. In search of better living conditions, the process of resettlement of Czechs from Bohemia and Moravia intensified at that time. The settlement boundaries covered not only the territories of the Austrian Empire, but they also colonised the Ukrainian lands of the Russian Empire. The resettlement of Czechs from their historical homeland to the Ukrainian lands within the Austrian and Russian empires in the second half of the nineteenth and early twentieth centuries was caused by various factors and preconditions. The process of Czech colonisation of the South of the Russian Empire took place in waves. Most Czechs settled in Volhynia, as well as in the Kyiv and Podillia provinces. By the beginning of the twentieth century, Czechs had become an integral part of the population of the Ukrainian lands.

Keywords: Czech colonisation, Ukrainian lands, socio-economic development, Volhynia, Southern Ukraine, Austrian Empire, Russian Empire.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 94:355.01(470:479.22):341.123.043:355.357"2008"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.9>

Таїсія МАРКОВЦІ, студ. магістратури
ORCID ID: 0009-0006-4218-1892
e-mail: taisiyamarkovtsi@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ДІЯЛЬНІСТЬ ООН ЩОДО ВРЕГУЛЮВАННЯ ВІЙНИ РОСІЇ ПРОТИ ГРУЗІЇ 2008 РОКУ

Вступ. У серпні 2008 року світ став свідком ескалації військового конфлікту між Росією та Грузією, який був результатом низки складних передумов та геополітичних взаємовідносин. Події того часу відзначилися різким загостренням ситуації на Кавказі та визначили нові реалії в міжнародних відносинах. Актуальність статті полягає в намаганні розглянути проблему війни через участь у ній ООН та надати оцінку ефективності її роботи у вирішенні конфліктів. Крім того, була спроба оцінити можливості Ради Безпеки та ООН загалом, що могли б вплинути на розвиток подій в регіоні.

Методи. Під час дослідження використано такі методи: системний – для комплексного вивчення проблеми повноважень та роботи ООН та Ради Безпеки над врегулюванням конфлікту як єдиного цілого; аналіз – розбивши напрямки дослідження на його складові частини, учасників, хронологічні аспекти з метою їхнього всебічного вивчення; історико-контент-аналіз – для розгляду змісту документів, резолюцій, звітів про роботу ООН над питанням; індукція й дедукція для формування висновку на основі всього матеріалу.

Результати. В ході роботи розглянуто основні події, які сталися напередодні початку війни, а також роль ООН у спробах зупинити насильство та сприяти дипломатичному врегулюванню. Крім того, проаналізовано важливі резолюції та рішення, прийняті ООН щодо цього конфлікту, і їхню ефективність. Розкрито важливі аспекти відносин між Росією та Грузією, а також висвітлено певні складнощі щодо можливостей вирішення конфліктів на глобальному рівні та роль ООН у забезпеченні миру та стабільності в регіоні.

Висновки. Проведений аналіз вказує на те, що в серпні 2008 р. Росія, порушуючи принципи міжнародного права, втрутилася у внутрішні справи Грузії, використовуючи військову силу та визнаючи незалежність Абхазії та Південної Осетії. Дії Росії викликали негайну реакцію міжнародної спільноти, але реакція ООН в цьому конфлікті виявилася недостатньо ефективною. Навіть після термінових засідань Ради Безпеки та звернень щодо дотримання договорів про припинення вогню, Росія використала своє право вето, блокуючи резолюцію щодо продовження місії UNOMIG в регіоні. Подальші спроби врегулювати конфлікт через Генеральну Асамблею не привели до конкретних дій, а ситуація залишається невирішеною. Основною обтяжливою обставиною є невідповідність дій Росії міжнародним нормам, яка утримує суверенну територію Грузії в окупації та створює загрозу для міжнародної стабільності в регіоні.

Ключові слова: російсько-грузинська війна, роль ООН, Рада Безпеки, окупація, резолюція, UNOMIG, Грузія.

Вступ

Після початку військового конфлікту між Росією та Грузією в 2008 р. укладення перемир'я та миротворча діяльність Організації Об'єднаних Націй (ООН) стали предметом активних обговорень та досліджень у глобальній політичній спільноті. Досі існують невирішені питання та суперечки, пов'язані з діяльністю ООН щодо врегулювання цього конфлікту, які вимагають подальшого аналізу та розгляду.

Актуальність дослідження діяльності ООН щодо врегулювання війни між Росією та Грузією 2008 р. надзвичайно важлива в контексті забезпечення світового миру та безпеки. Розглядаючи відповідь ООН на цей конфлікт, ми можемо краще зрозуміти можливості та підходи організації на складні геополітичні виклики та її діяльність, спрямовану на врегулювання конфліктів та підтримку світового порядку.

У статті автор досліджує роль та діяльність ООН у контексті врегулювання війни Росії проти Грузії, яка відкрито розпочалась у 2008 р., проте ще до того існувала в регіоні як гібридна. В ній актуалізовано питання спроби ООН сприяти мирному врегулюванню цього конфлікту, включаючи миротворчі операції та міжнародні спроби посередництва.

Метою роботи є оцінити роль ООН у врегулюванні війни Росії проти Грузії.

Згідно з поставленою метою визначено такі завдання:

1. Проаналізувати історико-правові реалії розгортання конфлікту.
2. Визначити ключові напрями діяльності ООН під час врегулювання конфлікту та оцінити їх ефективність у досягненні миру та стабільності в регіоні.
3. Проаналізувати роль ООН у вирішенні подібних міжнародних конфліктів.

Огляд літератури.

У ході роботи над проблемою нами був досліджений ряд праць науковців зарубіжної та вітчизняної літератури. Стаття британської авторки Трейсей Герман висвітлює експансіоністські бажання Росії мати вплив над усіма державами колишнього СРСР, що конфліктує з інтересами незалежних держав у пострадянському просторі і безпосередньо Грузією. У праці авторка розглядає, як територія Грузії стала сферою інтересів Росії і як остання гібридно намагалась ними володіти (German, 2006).

У роботі німецької науковиці Сабіни Фішер також досліджується зазначена проблематика, але наведений аналіз конфліктів, де всюди був вплив Росії, а саме невирішені конфлікти навколо Придністров'я, Абхазії, Південної Осетії, Нагірного Карабаху та України. В її праці проаналізовано, як Росія відіграє амбівалентну роль, інструменталізуючи всі чотири конфлікти для збереження свого впливу в постраждалих країнах (Fischer, 2016).

Крім того, в роботі нами був опрацьований збірник досліджень "International Alert", що є незалежною миротворчою організацією, яка аналізує та збирає інформацію в постраждалих від конфліктів країнах. Найбільше в збірнику корисною для нас виявилась стаття грузинських дослідників Н. Сарджвеладзе, М. Баліашвілі, Н. Джапарідзе, Е. Муджирі, де вони розбирали оцінку очевидців подій та різних незалежних експертів щодо миротворчих місій ООН та ОБСЄ в Грузії, що дало нам змогу ґрунтувати свою роботу на певних опрацьованих джерелах (Sarjveladze et al, 2010).

Ми опрацьовували також роботи українських науковців. Так, у статті Д.В. Кубіцька аналізує порушення основних принципів міжнародного права, зокрема принципів територіальної цілісності та непорушності державних кордонів, шляхом розгляду ситуації, що склалася внаслідок

конфлікту в Абхазії та Південній Осетії. У підсумку дослідження визначено юридичний статус міжнародно-правового конфлікту між Росією та Грузією та його можливий вплив на еволюцію територіальних суперечок в Євразійському регіоні (Кубіцька, 2022).

А.М. Киридон і С.С. Троян проводять історико-політологічний аналіз російсько-грузинської війни 2008 р., розглядаючи її на макро- та мікрорівневому рівнях міжнародних відносин та можливості застосування цих знань для України (Киридон, & Троян, 2009).

Також варта уваги стаття К. Данилюк, в якій авторка розглядає конфлікт між Росією та Грузією, що почав бути відкритою війною в серпні 2008 р., в контексті загальної геополітичної та енергетичної динаміки в Чорноморському регіоні. Аналіз показує, що корені та наслідки цього конфлікту вплинули на інтереси численних міжнародних учасників та суттєво вплинули на геополітичний баланс сил в пострадянському просторі (Данилюк, 2013).

Методи

Під час дослідження використано такі методи: системний – для комплексного вивчення проблеми новонаважень та роботи ООН та Ради Безпеки над врегулюванням конфлікту як єдиного цілого; аналіз – розбивши напрямок дослідження на його складові частини, учасників, хронологічні аспекти з метою їхнього всебічного вивчення; історико-контент-аналіз – для розгляду змісту документів, резолюцій, звітів про роботу ООН над питанням; індукція й дедукція для формування висновку на основі всього матеріалу.

Результати

Відкрита російсько-грузинська війна вже триває понад 15 років, коли 8 серпня 2008 р. Росія розпочала широкомасштабне вторгнення на територію Грузії. Проте свої витоки вона бере ще з 90-х років ХХ ст.

Ця війна дозволила Росії дестабілізувати Грузію, створити в ній "сіру зону", щоб захистити себе від сусіда, що має тісні союзні зв'язки з ЄС та НАТО. Крім того, підтримкою сепаратистських угруповань, посиленою русифікацією та переселенням народів в окупованих регіонах Росія сформувала для себе велику соціальну опору в цьому регіоні для подальшого впливу на країну. Тим не менш, РФ успішно випробувала міжнародні організації, в тому числі ООН, їх силу та спроможність протистояти таким агресивним апетитам, що, як наслідок, імовірно вплинуло на "розв'язані руки" російського керівництва у продовженні такої політики в інших державах.

Загострення у Цхинвальському регіоні відбулись ще в кінці липня – на початку серпня 2008 р. 1 серпня осетинські силовики здійснили терористичний акт, внаслідок якого були поранені грузинські поліцейські. У відповідь грузинські війська обстріляли позиції противника, що посприяло збільшенню бойових дій з обох боків. Щоб стабілізувати ситуацію, 7 серпня президент Грузії Михайло Саакашвілі виступив із закликом припинити бойові дії, пообіцяв амністію учасникам та автономію Південній Осетії. Попри це, обстріли з боку військ Південної Осетії грузинських позицій не припинялись, через що Грузія вирішила збільшити оборону та наступ, щоб відновити конституційний лад на території (Киридон, & Троян, 2009, с. 7–8).

8 серпня 2008 р. Росія здійснила масштабний наступ регулярними військами на територію Грузії. Спочатку вона підсилила південно-осетинські збройні формування, ввівши в тому числі свої танкові бригади, проте потім наступ розширився з межі попередньої зони конфлікту – Південної Осетії на інші грузинські території та

з'єднався з абхазькими сепаратистами. Під час наступу РФ здійснювала бомбардування грузинських міст, що не були залучені в зону конфлікту, та знищила багато військових об'єктів там (Киридон, & Троян, 2009, с. 8–9).

Того ж дня Рада Безпеки провела два засідання. Перше було зібрано на запит Російської Федерації. Представник РФ заявив, що жакхлива ситуація в Південній Осетії була викликана відкритими та агресивними діями грузинської армії проти Південної Осетії. Він попросив Раду негайно закликати до припинення військових дій і відмовитися від застосування сили (S/2008/537 & S/2008/538, 2008).

У відповідь грузинська сторона, надавши детальний звіт про події у Цхинвальському регіоні з 1 по 7 серпня, заявила що незаконні сепаратистські органи влади і збройні формування, що перебувають під контролем і керівництвом органів безпеки і оборони Російської Федерації, зайшли на територію Грузії, що є прямим порушенням зобов'язання цієї країни зберігати нейтралітет (S/2008/533, 2008).

В підсумок засідання членам Ради Безпеки не вдалось дійти до спільного рішення та узгодження дій задля завершення конфлікту, проте більшість учасників висловили відмову підтримати заклики Росії визнати Грузію агресором та засудити її дії. Члени Ради Безпеки висловили свою стурбованість подіями в Грузії і закликали сторони до негайного припинення бойових дій і відновлення переговорів.

Також 8 серпня відбулося засідання РБ ООН на прохання постійного представника Грузії при ООН, де він зазначив, що російська військова авіація зробила вторгнення в повітряний простір Грузії і нанесла бомбардування на цивільні й військові об'єкти (S/2008/536, 2008). Він поінформував членів Ради Безпеки про останні події в його країні, яка, за його словами, зіткнулася з провокаціями, спрямованими на ескалацію ситуації (S/PV.5952, 2008, pp. 2–10). Представник Російської Федерації, з іншого боку, заявив, що, незважаючи на заклики російського керівництва до негайного припинення вогню і відновлення процесу переговорів, Грузія продовжує свій наступ на Південну Осетію, що порушує основний принцип Статуту ООН щодо незастосування сили. На цій зустрічі він відстоював тезу про те, що Російська Федерація перебувала на території Грузії на цілком законних підставах, відповідно до своєї миротворчої місії згідно з міжнародними угодами (S/PV.5952, 2008, pp. 3–5, 11).

Під час засідання представники Хорватії та США вказали своє бачення, що присутність російських миротворчих сил у Південній Осетії порушує територіальну цілісність і суверенітет Грузії. Цікаво, що більшість інших учасників дискусії висловили неоднозначні промови, не визнаючи Росію прямим агресором проти суверенітету іншої держави, виразили глибоку стурбованість погіршенням ситуації в Грузії і закликали всі зацікавлені сторони зберігати стриманість і негайно припинити бойові дії, тим самим підтримавши зусилля Організації з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) і Європейського Союзу, спрямовані на досягнення угоди про припинення вогню (S/PV.5952, 2008, pp. 3–8, 11).

Варто зазначити, що Грузія мала право застосовувати свої війська на території утвореної Південної Осетії для захисту свого суверенітету, оскільки ці землі були в її складі. Водночас Росія почала наступ на територію іншої держави немилотворчими військовими силами, що є порушенням суверенітету. І важливо, що кілька резолюцій Ради Безпеки ООН щодо грузинсько-

абхазького та грузинсько-осетинського конфлікту встановлюють необхідність для держав-членів ООН поважати територію Грузії в межах її міжнародно визнаних кордонів (резолюції S/RES/1582 (2005), S/RES/1615 (2005), S/RES/1666 (2006), S/RES/1752 (2007), S/RES/1781 (2007), S/RES/1808 (2008) та інші) (Кубицька, 2022, с. 362–363).

У відповідь на запити Грузії та Сполучених Штатів Америки РБ ООН провела дебати 10 серпня 2008 р. (S/2008/537, 2008). У доповіді про ситуацію в Грузії заступник Генерального секретаря з політичних питань повідомив про різке посилення бойових дій, які поширилися на райони за межами зони грузинсько-осетинського конфлікту (S/PV.5953, 2008, pp. 2–3). На тій самій зустрічі також виступив заступник Генерального секретаря і поінформував Раду Безпеки про події, пов'язані з мандатом і зоною відповідальності Місії UNOMIG (United Nations Observer Mission in Georgia). Він зазначив, що ситуація в Абхазії та Південній Осетії залишається серйозною і що так звані представники абхазького уряду поінформували їх, що безпека Місії ООН більше не може бути гарантованою у Верхній Кодорській долині, внаслідок чого їй довелося покинути цю місцевість. Незадовго після цього російсько-абхазьке угруповання почало інтенсивні бомбардування грузинських сіл у цьому регіоні. (S/PV.5953, 2008, pp. 3–4).

Грузія намагалась використовувати різні шляхи, щоб отримати міжнародну підтримку протидії загарбницькому наступу Росії, серед яких і були заклики до Ради Безпеки втрутитись. Грузинський представник інформував, що збройний наступ російських військ перетворився на повномасштабне вторгнення на територію Грузії та закликав Раду негайно втрутитися дипломатичним і гуманітарним шляхом, щоб захистити Грузію від загарбницьких дій Росії (S/PV.5953, 2008, pp. 5–7, 17–18).

В підтримку цих заяв варто зазначити, що на засіданні Рада Безпеки повинна була засудити військовий напад Російської Федерації на незалежну державу Грузію, оскільки це входить в головні обов'язки ООН, що в першому ж розділі Статуту організації вказується: "Організація Об'єднаних Націй має на Меті: підтримувати міжнародний мир та безпеку і з цією метою вживати ефективних колективних заходів для запобігання та усунення загрози миру й придушення актів агресії, або інших порушень миру, і проводити мирними засобами, відповідно до принципів справедливості та міжнародного права, залагоджування або розв'язання міжнародних конфліктів або ситуацій, що можуть призвести до порушення миру" (Статут Організації Об'єднаних Націй, Розділ І. Цілі та Принципи, с. 7–8).

19 серпня 2008 р. представник від Франції звернувся до президента Ради Безпеки ООН з проханням скликати термінове засідання (S/2008/561, 2008). Того ж дня відбулась зустріч, в ході якої було винесено на обговорення та актуалізовано потребу імплементації угоди про припинення вогню, яка була запропонована під головуванням Європейського Союзу від 12 серпня 2008 р. Ця угода складалась з шести принципів, які полягали в такому: зобов'язання відмовитися від застосування сили; негайне і остаточне припинення бойових дій; вільний доступ до гуманітарної допомоги; відведення грузинських сил до місць їх постійної дислокації; відведення російських сил до ліній їх дислокації до 7 серпня 2008 р.; і ініціацію міжнародних дискусій щодо впровадження тривалих домовленостей про безпеку і стабільність для Абхазії і Південної Осетії.

На наступній зустрічі Ради Безпеки, що відбувалась 19 серпня, представник Грузії заявив, що стан справ у країні не змінився, незважаючи на угоду про припинення вогню, а частини грузинських територій, включаючи Абхазію і Південну Осетію, все ще перебувають під російською окупацією. Він заявив, що Грузія повністю дотримується досягнутої угоди про припинення вогню і вимагає таких же дій від іншої сторони конфлікту (S/PV.5961, 2008, pp. 5–6, 14). Представник Російської Федерації заперечив та вказав, що Росія послідовно виконує свої зобов'язання за Московською угодою 1992 р., готується створення зони безпеки відповідно до угоди. Він також підкреслив, що виведення військ буде співмірним з ефективністю виконання Грузією своїх зобов'язань і зазначив, що зобов'язання грузинських військ повернутися до місць постійної дислокації не було виконано. Інші члени Ради, підтримуючи угоду від 12 серпня 2008 р., закликали до негайного виведення російських військ, як необхідний компонент для повної імплементації угоди (S/PV.5969, 2008, pp. 11–14).

Далі за запитом Грузії Рада Безпеки зібралась 28 серпня 2008 р., де головною причиною стало визнання Росією Абхазію та Південну Осетію незалежними територіями (S/2008/587, 2008). Представник Грузії зазначив, що рішення Росії було незаконним, несправедливим щодо грузинської держави і стверджував, що Російська Федерація порушила принципи рівності прав народів на самовизначення і невтручання у внутрішні справи іншої держави (S/PV.5969, 2008, pp. 3–6, 19–20).

Зі свого боку, представник Російської Федерації підкреслив зусилля своєї країни, спрямовані на допомогу у розв'язанні проблеми Абхазії та Південної Осетії. Він стверджував, що визнання їх незалежності відбулося з причини звернення південноосетинського та абхазького народів. Більше того, зазначив, що дискусію на засіданні Ради Безпеки варто вести разом з представниками від Південної Осетії та Абхазії, висловивши сподівання, що скоро це стане можливим, і таким чином прирівнявши їх до суб'єктів міжнародного права (S/PV.5969, 2008, pp. 6–9, 16–19, 21).

Визнавши Абхазію і Південну Осетію незалежними державами, Росія відкрито порушила свої зобов'язання щодо існуючих пострадянських кордонів. 17 вересня 2008 р. Москва підписала "Договір про дружбу, співробітництво і взаємодопомогу" з керівниками двох самопроголошених республік, а в наступні роки надавала велику бюджетну підтримку для інвестування в соціально-економічний розвиток сепаратистських територій. Пенсії та інші види соціального забезпечення здебільшого фінансувалися з російського державного бюджету. Медичні та освітні послуги були також частково відновлені завдяки російській допомозі. Москва розгорнула регулярні війська в Абхазії та Південній Осетії, допомагаючи Сухумі та Цхінвалі у захисті "кордону" з Грузією. Війна і російське визнання ще більше ізолювали Абхазію і Південну Осетію від Грузії та міжнародної спільноти (Fischer, 2016, p. 48).

Інші члени РБ ООН критично поставилися до такого визнання незалежності Російською Федерацією і закликали її поважати територіальну цілісність Грузії в межах її міжнародно визнаних кордонів. Вони також наголосили на необхідності виконання угоди про припинення вогню, що було укладено між країнами раніше. (Repertoire of the Practice..., 2014, p. 132).

15 червня 2009 р. відбулось ще одне засідання, на якому Рада Безпеки мала проголосувати за проєкт резолюції, за яким відбулось би продовження мандату

UNOMIG на два тижні (S/2009/310). Резолюція не була ухвалена через те, що один член РБ ООН, Росія, проголосував проти. Представник Російської Федерації пояснив позицію своєї країни тим, що Місія UNOMIG була призупинена через напад Грузії на Південну Осетію в серпні 2008 р. Тому він не може підтримати рішення, яке створює новий безпековий уряд, що має на меті визнати цілісність Грузії і заперечувати існування Абхазії як держави. Також він висловив своє заперечення проти того, що нова Місія називається Місією зі спостереження у Грузії, тоді як вона діятиме і в Грузії, і в Абхазії. Інші держави на цій зустрічі висловили сум та занепокоєння, що діяльність UNOMIG, яка могла сприяти вирішенню конфлікту, доведеться припинити (Repertoire of the Practice..., 2014, p. 133).

Варто зазначити, що, з одного боку, Місія була важливим інструментом роботи ООН в регіоні над врегулюванням конфлікту. За її участі незалежна експертна група могла оцінювати та систематично надсилати до Ради Безпеки звіти про ситуацію в регіоні і роботи Місії. Крім того, вона проводила моніторинг порушень режиму припинення вогню, пошук шляхів врегулювання конфлікту, а також підтримки безпеки переселенців, що часто стихійно прибували в регіон.

Дослідження незалежної організації "International Alert", де взяли участь грузинські урядові та неурядові організації, а також співробітники інших міжнародних організацій, та дали свою оцінку UNOMIG і ООН загалом показали, що респонденти більшості позитивно підкреслили здатність миротворців стримувати місцеві деструктивні сили, російських миротворців чи неформальні збройні угруповання в Абхазії та Грузії. Це стримування зробило певний внесок у досягнення деяких цілей: сприяння безпечному поверненню біженців та дотримання прав людей в регіоні. Багато з опитаних зазначали, що присутність UNOMIG була кращою, ніж її відсутність, оскільки II Місія в тому числі була важливою платформою для збору інформації, яку в подальшому використовували в аналітичних документах ООН.

З іншого боку, експерти залучені до опитування, критикували кваліфікацію та сумнівну доброчесність персоналу UNOMIG, припускаючи, що деякі з них були більше зацікавлені в особистій вигоді, ніж у вирішенні конфлікту. Таку позицію поділяли й біженці, які вважали, що співробітники Місії користувалися своїми посадами в Абхазії і високими зарплатами, які вони не хотіли втрачати через зусилля з врегулювання конфлікту (Sarjveladze et al, 2010, pp. 78).

Бюрократичний характер UNOMIG, де в тому числі важливим гравцем була Росія, чії війська діяли під егідою СНД, робив Місію менш ефективною. Конфлікт призвів до значних людських жертв, що може також свідчити, що механізми захисту населення, передбачені UNOMIG, були недостатньо ефективні.

Починаючи з 2009 р. щорічно до 2022 Генеральна Асамблея ООН проводила засідання, темою яких був статус внутрішньо переміщених осіб та біженців з Абхазії та Південної Осетії в Грузії. На них було затверджено ряд ідентичних резолюцій, в яких Генеральна Асамблея визнала право на повернення всіх внутрішньо переміщених осіб і біженців та їхніх нащадків, незалежно від етнічної належності, до їхніх домівок на всій території Грузії, зокрема в Абхазії та Південній Осетії, і наголосила на необхідності дотримуватися майнових прав усіх внутрішньо переміщених осіб та біженців, що постраждали від конфліктів у Грузії. Також у підсумках засідань було підкреслено нагальну необхідність за-

безпечення безперешкодного доступу в гуманітарних цілях до всіх внутрішньо переміщених осіб, біженців та інших людей, які проживають у всіх районах, що постраждали від конфліктів, на всій території Грузії. Більше того, Генеральна Асамблея закликала всіх учасників активізувати свої зусилля щодо встановлення міцного миру, домовитися про більш ефективні заходи зміцнення довіри та вжити негайних заходів щодо забезпечення поваги до прав людини та створення безпекових умов, що сприятимуть добровільному, безпечному, гідному та безперешкодному поверненню всіх внутрішньо переміщених осіб та біженців у місця їх походження (Status of internally displaced..., 2009).

Аналізуючи події, які сталися до повномасштабного вторгнення Росії в Грузію 2008 р., бачимо, що ще на початку розгортання збройних сутичок представник від Грузії систематично інформував РБ ООН, що російські збройні формування воюють на боці абхазських сепаратистів. Крім того, згодом від звертався до Росії на засіданнях Ради Безпеки щодо її політики з надання громадянства вихідцям з територій, на яких велись бойові дії, та загалом її "дружньої" політики до представників сепаратистських урядів. Для етнічних абхазів і південних осетинів Москва впровадила особливий режим отримання російського громадянства, який дозволяв оминати звичайну тривалу процедуру подання заяви. Абхазів і південні осетини також були виключені з візового режиму, який Росія запровадила для грузинських громадян у грудні 2000 р., що було охарактеризовано Європейським парламентом як "фактична анексія грузинської території" (German, 2006, p. 9).

Це був дуже маневрений хід, зі свідомим розумінням його перспективи від РФ, оскільки згодом вона, посилюючись на занепокоєння безпекою своїх громадян, які могли становити майже більшість населення Південної Осетії та Абхазії, використала це як мотив для ескалації конфліктів. Рада Безпеки не надавала цьому достатнього значення, особливо спираючись на те, що її постійним членом була Російська Федерація, яка часто маніпуляціями вміла обернути ситуацію в бік, зручний саме її політиці. Так ще з початку залученості ООН багато місій проводились за підтримки Росії, що певною мірою легалізувало її присутність у регіоні. Крім військової присутності, збільшувалась роль Росії в межах переговорів вищого керівництва та різних координаційних нарад, що давало їй інструменти бути невід'ємною частиною роботи над конфліктом.

Російсько-грузинська війна насамперед продемонструвала збільшення можливостей та рішучості Росії щодо забезпечення власних інтересів, а також механізми, які РФ готова застосувати для недопущення євроатлантичної інтеграції пострадянських держав. Події серпня 2008 р. засвідчили використання збройних сил як ефективного інструменту зовнішньої політики. Необхідно відзначити, що події також довели, що боротьба за шляхи енергопостачання може вестись не лише в економічній площині, а і в політичній та військовій. Нездоланність ставлення до конфлікту держав та насамперед Ради Безпеки, утримання від формування плану дій та санкціонування держави, вкотре довели неспроможність міжнародного співтовариства втрутитися в конфлікт та ефективно його вирішити. Слід зазначити, що наслідки конфлікту позначились на ситуації балансу різних геополітичних сил у системі міжнародних відносин (Данилюк, 2013, с. 14).

Дискусія і висновки

Підсумовуючи, можемо зробити висновок, що 8 серпня 2008 р. російський уряд дозволив собі надіслати велику кількість своїх військових формувань до Грузії, техніки та авіації, прикриваючись "миротворчими силами" та бажанням захистити пригноблені народи. Справжнього мандату на проведення таких дій у РФ не було, оскільки її формування, які були представлені як миротворчі, не мали дозволу робити наступальні дії. Незадовго після початку військових дій російський уряд визнає незалежність Абхазії та Південної Осетії та звертається до ООН з пропозицією щодо запрошення на засідання очільників сепаратистських урядів і в їх присутності вирішувати долю регіонів. Такими діями РФ порушила низку резолюцій ООН та взагалі принцип організації про підтримку незалежності та недоторканності суверенної Грузії, невтручання у внутрішні справи іншої держави в межах загально визнаних кордонів.

Реакцією на це були термінові засідання Ради Безпеки, після яких закликали всіх учасників конфлікту до завершення збройного конфлікту, виконання Договору від 12 серпня 2008 р. щодо припинення бойових дій та дотримання прав людини в регіоні.

Згодом Росія, користуючись своїм правом "вето", заблокувала резолюцію про продовження місії UNOMIG в регіоні, аргументуючи це тим, що існування Місії дозволить Грузії відновити контроль над своїми територіями і "заперечуватиме існування Абхазії як держави", якої насправді й не існувало. Реакцією членів Ради Безпеки було тільки висловлення занепокоєння, оскільки вони відстоювали думку, що Місія змогла допомогти вирішити конфлікт. На цьому робота ООН над вирішенням збройного конфлікту завершилась. Генеральна Асамблея щорічно досі збирається довкола питання біженців і їх права на повернення додому, проте реальних дій, які б могли допомогти відновити територіальну цілісність Грузії, не було прийнято.

У нас викликає обурення аспект, що в цьому випадку замість публічного засудження всіма представниками в Раді Безпеки дій Росії та притягнення її до Міжнародного суду РБ ООН просто закликає всіх учасників припинити військові дії і висловлює глибоке занепокоєння ситуацією. Тому можемо визнати роботу ООН щодо врегулювання конфлікту неефективною, оскільки ця територія досі є "сірою зоною", де на території суверенної держави Грузії перебувають окупаційні формування Росії та продовжують дестабілізувати ситуацію в регіоні.

З іншого боку, це був дуже далекоглядний хід Росії, сценарій, який вона повторювала щодо кількох своїх сусідніх країн. Нестабільна Грузія є набагато менш привабливою для Заходу щодо інвестицій і політичного партнерства, а отже, дозволить Москві зберегти переважний вплив у регіоні. Вона отримує вигоду від політичного впливу на свого південного сусіда, надаючи підтримку грузинським сепаратистським угрупованням.

Список використаних джерел

Данилюк, К. Російсько-грузинська війна 2008 р.: реакція світової спільноти та геополітичні наслідки. *Міжнародні відносини і туризм: сучасність та ретроспектива*. Національний університет "Острозька академія", 3, 14.

Киридон, А., & Троян, С. (2009). *Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз*. К., с. 7–8.

Кубіцька, Д. В. (2022). Конфлікт в Абхазії та Південній Осетії: Незасвоєні уроки. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 362–363.

Розділ І. Цілі та Принципи. Стаття 1. Статут Організації Об'єднаних Націй. https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf

Draft resolution / Austria, Croatia, France, Germany, Turkey, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and United States of America : S/2009/310.

Fischer, S. (2016). Not frozen! The unresolved conflicts over Transnistria, Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh in light of the crisis over Ukraine. *BerlinSWP Research Paper*, p. 48.

German, T. (2006). *Abkhazia and South Ossetia: Collision of Georgian and Russian Interests.* – Institut Français des Relations Internationales, p. 9.

Letter dated 19 August 2008 from the representative of France (S/2008/561).

Letter dated 27 August 2008 from the representative of Georgia : S/2008/587.

Letter dated 7 August 2008 from the representative of the Russian Federation (S/2008/533).

Letter dated 8 August 2008 from the representative of Georgia (S/2008/536).

Letter dated 9 August 2008 from the representative of Georgia (S/2008/537), and letter dated 10 August 2008 from the United States (S/2008/538).

Letter dated 9 August 2008 from the representative of Georgia : S/2008/537.

Repertoire of the Practice of the Security Council, 2008–2009, The situation in Georgia, p. 132.

Repertoire of the Practice of the Security Council, 2008–2009, The situation in Georgia, p. 133.

Sarjveladze, N., Baliashvili, M., Japaridze, N., & Mujiri, E. (2010). Expert Assessment of the Closure of the UN and OSCE Peacekeeping Missions in Georgia. *International Alert. International Engagement in the Georgian-Abkhaz Conflict Resolution Process*, pp. 76–86.

Security Council, 63rd year : 5953rd meeting, Sunday, 10 August 2008, New York : S/PV.5953, pp. 2–3.

Security Council, 63rd year : 5953rd meeting, Sunday, 10 August 2008, New York : S/PV.5953, pp. 3–4.

Security Council, 63rd year : 5953rd meeting, Sunday, 10 August 2008, New York : S/PV.5953, pp. 5–7, 17–18.

Status of internally displaced persons and refugees from Abkhazia, Georgia and the Tskhinvali region/South Ossetia, Georgia : resolution / adopted by the General Assembly. Resolution 2009–2022 years.

United Nations Security Council, 63rd year : 5961st meeting, Tuesday, 19 August 2008, New York : S/PV.5961, pp. 5–6, 14.

United Nations Security Council, 63rd year : 5969th meeting, Thursday, 28 August 2008, New York : S/PV.5969, pp. 11–12, 14.

United Nations Security Council, 63rd year : 5969th meeting, Thursday, 28 August 2008, New York : S/PV.5969, pp. 3–6, 19–20.

United Nations Security Council, 63rd year : 5969th meeting, Thursday, 28 August 2008, New York : S/PV.5969, pp. 6–9, 16–19, 21.

United Nations Security Council Sixty-third year 5952nd meeting Friday, 8 August 2008 : S/PV.5952, p. 2, 10.

United Nations Security Council Sixty-third year 5952nd meeting Friday, 8 August 2008 : S/PV.5952, pp. 3–5, 11.

United Nations Security Council Sixty-third year 5952nd meeting Friday, 8 August 2008 : S/PV.5952, pp. 3–5, 11, p. 6 (Croatia); p. 7 (United States).

References

Danilyuk, K. Russian-Georgian war of 2008: reaction of the world community and geopolitical consequences. *International relations and tourism: modernity and retrospect*. Ostroh Academy National University, 3, 14.

Draft resolution / Austria, Croatia, France, Germany, Turkey, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland and United States of America : S/2009/310.

Fischer, S. (2016). Not frozen! The unresolved conflicts over Transnistria, Abkhazia, South Ossetia and Nagorno-Karabakh in light of the crisis over Ukraine. *BerlinSWP Research Paper*, p. 48.

German, T. (2006). *Abkhazia and South Ossetia: Collision of Georgian and Russian Interests.* – Institut Français des Relations Internationales, p. 9.

Kubytka, D. V. (2022). Conflict in Abkhazia and South Ossetia: Unlearned lessons. *Scientific Bulletin of the Uzhhorod National University. Series: Law*, p. 362–363 [in Ukrainian].

Kyridon, A., Trojan, S. (2009). *Russian-Georgian conflict of August 2008: historical and political analysis*. K., p. 7–8 [in Ukrainian].

Letter dated 19 August 2008 from the representative of France (S/2008/561).

Letter dated 27 August 2008 from the representative of Georgia : S/2008/587.

Letter dated 7 August 2008 from the representative of the Russian Federation (S/2008/533).

Letter dated 8 August 2008 from the representative of Georgia (S/2008/536).

Letter dated 9 August 2008 from the representative of Georgia (S/2008/537), and letter dated 10 August 2008 from the United States (S/2008/538).

Letter dated 9 August 2008 from the representative of Georgia : S/2008/537.

Repertoire of the Practice of the Security Council, 2008–2009, The situation in Georgia, p. 132.

Repertoire of the Practice of the Security Council, 2008–2009, The situation in Georgia, p. 133.

Sarjveladze, N., Baliashvili, M., Japaridze, N., & Mujiri, E. (2010). Expert Assessment of the Closure of the UN and OSCE Peacekeeping Missions in Georgia. International Alert. International Engagement in the Georgian-Abkhaz Conflict Resolution Process, pp. 76–86.

Section I. Purposes and Principles, Article 1. Charter of the United Nations. https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf [in Ukrainian].

Security Council, 63rd year : 5953rd meeting, Sunday, 10 August 2008, New York : S/PV.5953, pp. 2–3.

Security Council, 63rd year : 5953rd meeting, Sunday, 10 August 2008, New York : S/PV.5953, pp. 3–4.

Security Council, 63rd year : 5953rd meeting, Sunday, 10 August 2008, New York : S/PV.5953, pp. 5–7, 17–18.

Status of internally displaced persons and refugees from Abkhazia, Georgia and the Tskhinvali region/South Ossetia, Georgia : resolution / adopted by the General Assembly. Resolution 2009–2022 years.

United Nations Security Council Sixty-third year 5952nd meeting Friday, 8 August 2008 : S/PV.5952, p. 2, 10.

United Nations Security Council Sixty-third year 5952nd meeting Friday, 8 August 2008 : S/PV.5952, pp. 3–5, 11.

United Nations Security Council Sixty-third year 5952nd meeting Friday, 8 August 2008 : S/PV.5952, pp. 3–5, 11, p. 6 (Croatia); p. 7 (United States).

United Nations Security Council, 63rd year : 5961st meeting, Tuesday, 19 August 2008, New York : S/PV.5961, pp. 5–6, 14.

United Nations Security Council, 63rd year : 5969th meeting, Thursday, 28 August 2008, New York : S/PV.5969, pp. 11–12, 14.

United Nations Security Council, 63rd year : 5969th meeting, Thursday, 28 August 2008, New York : S/PV.5969, pp. 3–6, 19–20.

United Nations Security Council, 63rd year : 5969th meeting, Thursday, 28 August 2008, New York : S/PV.5969, pp. 6–9, 16–19, 21.

Отримано редакцією журналу / Received: 03.03.24

Прорецензовано / Revised: 12.04.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Taisiya MARKOVTSI, Master's Student

ORCID ID: 0009-0006-4218-1892

e-mail: taisiyamarkovtsi@gmail.com

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

UN ACTIVITIES IN THE SETTLEMENT OF THE 2008 RUSSIAN-GEORGIAN WAR

Background. In August 2008, the world witnessed the escalation of the military conflict between Russia and Georgia, which was the result of several complex preconditions and geopolitical relations. The events of that time were marked by a sharp aggravation of the situation in the Caucasus and determined new realities in international relations. The topicality of the article lies in the attempt to consider the problem of war through the participation of the UN in it and to assess the effectiveness of its work in conflict resolution. In addition, an attempt was made to assess the capabilities of the Security Council and the UN in general that could influence the development of events in the region.

The purpose of this paper is to trace and evaluate the role of the UN in the settlement of Russia's war against Georgia.

Methods. During the research we used the following research methods: systematic – for a comprehensive study of the problem of the powers and work of the UN and the Security Council on conflict resolution as a whole; analysis – by breaking down the research area into its components, participants, and chronological aspects in order to study them comprehensively; historical and content analysis – to consider the content of documents, resolutions, reports, etc. on the UN's work on the issue; induction and deduction to form a conclusion based on all the material.

Results. The study examined the main events that took place on the eve of the war, as well as the reaction of the international community, including the role of the UN and its efforts to stop the violence and facilitate a diplomatic settlement. In addition, important resolutions and decisions adopted by the UN were analyzed. Important aspects of the relations between Russia and Georgia are revealed, as well as certain difficulties regarding the possibilities of conflict resolution at the global level and the role of international organizations in ensuring peace and stability in the region.

Conclusions. Thus, the analysis concludes that in August 2008, Russia, in violation of the principles of international law, intervened in Georgia's internal affairs by using military force and recognizing the independence of Abkhazia and South Ossetia. Russia's actions provoked an immediate reaction from the international community, but the UN's actions in this conflict were not effective enough. Even after urgent meetings of the Security Council and appeals for compliance with the ceasefire agreement, Russia used its veto power to block a resolution to extend the UNOMIG mission in the region. Subsequent attempts to resolve the conflict through the General Assembly have not led to concrete action, and the situation remains unresolved. The main aggravating circumstance is the inconsistency of Russia's actions with international norms, which keeps Georgia's sovereign territory under occupation and threatens international stability in the region.

Keywords: Russian-Georgian war, role of the UN, Security Council, occupation, resolution, UNOMIG, Georgia.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 271.4(71=161.2)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.10>

Тарас ПШЕНИЧНИЙ, д-р іст. наук, доц.

ORCID: 0000-0003-2484-2694

e-mail: pshenychnyi.taras@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ЄПАРХІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В КАНАДІ ТА ЇЇ УЧАСТЬ В ОРГАНІЗАЦІЇ ПОБУТУ ДЛЯ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Вступ. Переселення українців до Канади на початку ХХ ст. – складна та багатогранна сторінка в історії української еміграції. У своїх масштабах вона охопила різні соціальні верстви, які експортували українську культуру, традиції, церкву за межі етнічних територій. Остання, зокрема, відігравала особливу роль у житті діаспори, перетворившись на авторитетну інституцію. Зокрема, у статті йдеться про роль Української греко-католицької церкви в організації допомоги українським переселенцям у Канаді.

Методи. Для забезпечення комплексного погляду на роль єпархії УГКЦ в Канаді, її менторські програми для українських переселенців було застосовано принцип системності, аналітичного осмислення, а також хронологічної послідовності, який використано для поетапного аналізу роботи єпархії УГКЦ в Канаді.

Результати. Представлено початки роботи єпархії Української греко-католицької церкви в Канаді з українськими переселенцями у перше десятиліття її створення. Основний акцент зроблено на діяльності першого греко-католицького єпископа Никити Будки, який став тим, хто вдався до створення менторських програм на рівні єпархії для вірян УГКЦ. В роботі розкрито широкий спектр викликів, з якими стикалися як емігранти, так і церква. Продемонстровано цілісність соціального служіння УГКЦ, роль митрополита Андрія Шептицького в організації української діаспори тощо.

Висновки. На основі аналізу широкого спектра спеціальної джерельної бази виділено ключові вектори діяльності єпархії УГКЦ в Канаді, насамперед – її очільника Никити Будки.

Ключові слова: Канада, українці Канади, українська діаспора, Українська греко-католицька церква, Никита Будка, суспільно-політична діяльність, канадське українство, культурно-освітня діяльність, уряд Канади.

Вступ

Географія розселення українців в умовах сучасних еміграційних процесів, викликаних російсько-українською війною, дає привід вкотре аналізувати феномен української діаспори, її масштаби та особливості. Серед поширених наративів про історію української діаспори існує той, в якому вона постає окремишньою замкнутою спільнотою, зацикленою на збереженні власних традицій, аграрної культури, релігії тощо. Проте це надзвичайно хибне уявлення. Українська діаспора – це великий організм, який функціонував і продовжує функціонувати поза межами України вже більше сотні років. Його становлення – це складний, багатогранний, нелінійний процес, зумовлений різноманітними чинниками, головню – соціально-економічного та суспільно-політичного характеру.

Турбулентні суспільно-політичні процеси початку ХХ ст., які охопили українські землі, пожвавили і до того активний процес еміграції українців на північноамериканський континент. Попри всі його складові він мав й характерну особливість. Йдеться, перш за все, про його політичне забарвлення. Це було зумовлено викликами як і Першої світової війни, так і наслідками української революції. Саме на їхньому фоні відбулася політизація української діаспори, розпочався важкий шлях перетворення терміна "українець" на маркер самоідентифікації цілої групи людей за мовною, культурною, релігійною ознаками, а також і соціальним устроєм.

Шлях у заокеанські світи вже був прокладений, однак соціальні процеси в Канаді розкривали перед новими переселенцями складну реальну дійсність. Велика депресія, економічні негаразди, відсутність робочих місць, побутує шахрайство стали викликом для ново-прибулих. Окрім того, в Канаді мали місце різного роду упередження щодо емігрантів, які часто-густо ставали заручниками місцевих роботодавців, політичних та міжконфесійних чвар, у тому числі й у середовищі самих

українських громад. Такий стан речей породжував конфлікти серед спільнот переселенців, які подекуди призводили й до трагічних наслідків. Один з них стосувався "поглиблення рабської психіки" серед українських громад, через яку, перефразовуючи слова відомого громадського та політичного діяча з Галичини О. Назарука, спільнота втрачала чіткі, однозначні та незламні погляди на життя, втрачала віру у власні сили. Саме останнє, на його думку, підриває життєво-необхідні цінності людини, "формує скептицизм і цинізм, що призводить до соціальної апатії та духовного зламу" (Кошетар, 2005, с. 41). На малі та незахищені соціальні групи емігрантів це впливає вкрай негативно, оскільки руйнує засадничі принципи їхнього виживання за межами етнічних територій. Однією з тих інституцій, яка зуміла виступити арбітром у налагодженні відносин між різними групами діаспоріян, допомоги їм соціалізуватися в нових соціокультурних реаліях, стала Українська греко-католицька церква та її духовенство. Слід заважити, що з усіх українських емігрантів до Канади на початку ХХ ст. 80 % (Українські поселення, с. 227) складали українці Галичини, для яких УГКЦ вже була авторитетною суспільною інституцією.

Власне, в реаліях масштабування української еміграції греко-католицькому духовенству, як і Церкві загалом, випала нагода стати авторитетною силою та провідником українського народу на теренах Канади. Один із дослідників життя українців у Канаді Я. Хоростель з цього приводу описував ситуацію, яку мав можливість спостерігати в м. Торонто: "Українська католицька громада зосереджена при трьох парохіальних церквах, під проводом свого Владика стала релігійним центром цілого східного екзархату, а величавий храм св. Володимира – це осередок релігійного та культурного життя... Діють тут численні економічні, суспільні, політичні та культурно-освітні громади" (Борітеся-поборете..., с. 9). Автор, безумовно, констатує вже факт багатовимірного служіння церкви українським переселенцям. Однак за його висновками

криється абсолютне розуміння того, який шлях пройшла УГКЦ в Канаді, щоб стати для сотні тисяч емігрантів консолідуючою національною інституцією.

Методи

Для реалізації поставлених цілей, зумовлених актуальністю теми, було використано спеціальний методологічний інструментарій. Принцип хронологічної послідовності було застосовано з метою поетапного аналізу роботи єпархії УГКЦ в Канаді з українськими переселенцями. Застосування принципу системності зумовлене потребою системного погляду на масштаби та багатовекторність заангажування греко-католицької церкви в роботу з діаспорою. Принцип аналітичного осмислення дав змогу надати критичну оцінку роботі єпископа Никити Будки, як і особливостям комунікації між церквою та українськими емігрантами в Канаді в першій чверті XX ст.

Мета статті полягає у висвітленні багатовекторного спектра служіння греко-католицького духовенства для української діаспори в Канаді, зокрема після створення єпископської кафедри на чолі з Никитою Будкою. Хронологічні рамки охоплюють першу половину XX ст. Зокрема, увага акцентується на першому десятилітті діяльності єпархії УГКЦ в Канаді. Це доба масових переселень жителів західноукраїнських земель до Канади та початки інституалізації української діаспори в цій країні, значну роль у чому відіграла греко-католицька церква.

Дослідження української еміграції в Канаді належить до одного з яскраво представлених в історіографії напрямків. Частина з них – це роботи українських науковців у діаспорі, таких як М. Марунчака, Б. Форвина, о. А. Ліщинського, о. П. Божика, П. Мірчука та ін. Цінність їхніх робіт полягає в тому, що у них здійснено спробу синтезу та систематизації різного роду джерел та подачу цілісного погляду на феномен української еміграції, її особливості, устрій тощо. Суттєвим доповненням до діаспорних видань є праці дослідників, які побачили світ в Україні після 1991 р., а особливо новітні публікації, присвячені темі української діаспори в Канаді. Уваги заслуговують наукові розвідки Ю. Недужка, І. Підкурської, А. Василенка, Ю. Ладжуна, В. Макара, Н. Волік, М. Богачевської та ін. Слід зауважити, що вони носять міждисциплінарний характер. Окрім того, що автори через свої дослідження ввели до наукового обігу нову джерельну базу, вони також запропонували сучасні підходи до оцінки соціально-економічних, суспільно-політичних, культурних та релігійних процесів у середовищі української діаспори.

Результати

Масштабна еміграція населення – це складне явище, яке, в принципі, за своєю суттю і не буває простим. Воно завжди побудоване на фундаментальному принципі виходу людини з однієї зони комфорту та формуванням нею нової в новій країні з іншими суспільним устроєм, традиціями, законами тощо. Саме в таких умовах опинилися українці, які почали переїжджати в Канаду на початку XX ст. Хоч і мережа українських поселень в Канаді на цей час була доволі розгалуженою, та комунікація між ними була неналагодженою. Для кожної соціальної групи – селян, міщан, представників громадських та політичних рухів переїзд в іншу країну ставав викликом. Попри усі труднощі, з якими стикалися переселенці, були й ті, які можна визначити як критичні для виживання. А саме, йшлося про складну процедуру соціалізації в незвичному, ментально відмінному від традиційного, соціокультурному просторі. Іншою проблемою, як виявилось, стали труднощі з налагодженням

горизонтальних комунікацій з представниками першої хвилі української еміграції. Про це пише й сучасна історикиня М. Богачевська (Богачевська, 2021), а також згадував у спогадах В. Гавриш. Останній, як людина, що відчула на собі усі складнощі життя в еміграції, також описував, наскільки важливими серед емігрантів були слова "свій до свого" (Гавриш, 1974, с. 66–67): "Там (в Канаді. – Авт.) він був дуже потрібний, бо там треба було розбудовувати свою рідну промисловість і свою торгівлю... . Ми повинні держатися цього клича в нашому щоденному житті там, де лиш можемо" (Гавриш, 1974, с. 66). Про необхідність такої консолідації та ще й авторитетної інституції, навколо якої відбувалося об'єднання, автор писав небезпідставно. Він відсилався на власний досвід, коли мешкав неподалік містечка Чортків в Галичині. Саме там, відзначав він, "постали численні кооперативи по наших селах, містечках та містах...", церква взяла на себе місію по забезпеченню соціального блага населенню (Гавриш, 1974, с. 71).

Відсутність єдиного координаційного центру для українців в Канаді, як і налагоджених горизонтальних комунікацій між ними, породжували негативні явища, у тому числі й конфлікти. Вони виникали як і через відсутність звичайної допомоги в консультуванні щодо реєстрації новоприбулих емігрантів у місцевих відділах поліції, так і через шахрайство чи обкрадання переселенців, маніпуляцію ними тощо. Доволі ґрунтовно широкий спектр проблем, з яким стикалися українці в Канаді, описав згадуваний вище В. Гавриш (Гавриш, 1974, с. 53). З багатьох він, зокрема, виділяв дві найбільші проблеми, з якими українці стикнулися в Канаді. Одна стосувалася того, що, як він писав, "про нас, українців, тоді в Канаді ще ніхто не чував" (Гавриш, 1974, с. 54), а по-друге, українців сприймали через призму геополітичної кон'юнктури: "Нас називали "рутінієн", "галішен"... старалися переконати, що ми австрійці..., а австрійці є ворогами Канади, бо Австрія є з Англією у війні, а Канада належить до Англії" (Гавриш, 1974, с. 54). Такі речі були не винятковими та доволі сильно впливали на організацію побуту українців. Йшлося про те, що українські емігранти, якщо бажали отримати канадійське громадянство чи, бодай, реєстраційну картку емігранта у спеціальних установах, практично завжди змушені були доводити свою ситуацію, національність і статус. Слід відзначити, що на питанні ідентичності українських мігрантів з Галичини акцентував увагу Глава Української греко-католицької церкви Андрей Шептицький у посланні "Канадійським Русинам". Він наполегливо закликав пам'ятати своє походження, не соромитися свого народу та наголошував: "Як будуть списувати людині Канади, записуйтеся всі до одного як Русини-католики греко-католицького обряду – яко Ruthenian-catholic of greek-catholic rite in communion with Rome" (Митрополит Андрей Шептицький..., 1911, с. 49).

Осінь 1910 р. стала важливою для українських спільнот Канади. Першочергово для тих, які склалися з вихідців із західноукраїнських теренів. Саме в цю пору року відбувся приїзд до Канади Глави Української греко-католицької церкви Андрея Шептицького. Слід зауважити, що його візит далеко не всі українці, зокрема з теренів "Великої України", сприйняли позитивно. Під час своїх візитацій до українських громад та поселень у Монреалі, Вінніпегу, Йорктоні (Саскачевані), Мондері та інших містах він стикнувся з агресивними прихильниками соціалістичних рухів. Зокрема у Ванкувері – місті провінції Британській Колумбії, місцеві соціалісти, на знак протесту, обкидали його яйцями (Божик, 1927, с. 90). Проте

такі речі були, радше, винятком, аніж закономірністю. Натомість для українців з Галичини та Буковини перебування митрополита Андрея в Канаді, мало велике значення, про що свідчать численні публікації в газетах, які були присвячені його приїзду. Насамперед його візит засвідчив той факт, що українці в еміграції не забуті на батьківщині. І в даному випадку слід підкреслити, що страх бути забутим на рідній землі можливо і не був фобією в середовищі українських емігрантів, та страх втратити зв'язок з Україною був доволі поширеним серед них.

Причиною візиту митрополита Шептицького до Канади був не просто візит ввічливості до співвітчизників на поселеннях. Він передбачав свого роду їхній аудит на стан соціально-економічного благоустрою, культурно-освітньої формації, розуміння запитів громад, викликів тощо. Вже в 1911 р. у згаданому посланні "Канадійським Русинам", яке він написав після повернення, Глава церкви визначав низку викликів, які стояли перед українською діаспорою. По-перше, він наголошував на відсутності греко-католицьких священників та єпископів, які б могли опікуватися громадами; по-друге, надзвичайно гостро стояло питання роботи з українською молоддю, в якому А. Шептицький був надзвичайно категоричним. Апелюючи, власне, до неї він писав: "Если Ваша праця має бути хосенною для народа, то мусить відповідати его потребам. Если хочете мати вплив на нарід, не можете бути ему чужими..." (Митрополит Андрей Шептицький..., 1911, с. 9). По-третє, у посланні з прикрістю вказувалося на недостатньому рівні самоорганізованості громад, байдужості, шахрайстві, алкоголізмі серед українців. В контексті останнього митрополит також писав: "Кілько то треба навстидати ся за наших людей, коли чоловік питає якого американина чи англійчика о его мніне що до Русинів. Булиб добрі люди, відповідають, як би не пиянство" (Митрополит Андрей Шептицький..., 1911, с. 57).

Безумовно, було чимало й інших проблем, які походили від вищезазначених викликів. Проте саме митрополит і виявився ініціатором їхнього вирішення. Однак у контексті цього заслуговує на увагу один важливий і до певної міри невідрефлексований в історіографії аспект. А. Шептицький відповідальність за вирішення труднощів соціального-економічного, освітнього, культурного і навіть церковного характеру покладав безпосередньо на спільноти діаспори. Він дорікав їм у тому, що в них не ведеться елементарного обліку кількості галичан у Канаді, існує байдужість до визнання та признання своєї ідентичності. Саме він у 1911 р. публічно оприлюднив цифру, яку отримав в "Immigration Office" в Оттаві, щодо кількості зареєстрованих русинів. Вона становила 3107 осіб (Митрополит Андрей Шептицький..., 1911, с. 48), яка, на його думку, була далеко не об'єктивною. І його твердження було абсолютно вірним, оскільки перепис населення Канади за 1911 р. демонстрував, що кількість українського населення в країні становила 75 422 осіб (Українські поселення, 1980, с. 209). Очевидно, що це чимала цифра. Проте фактом є й те, і це цілковито усвідомлював Глава УГКЦ, що така численна група не мала жодного національного осередку, який би здійснював опіку над нею, надавав моральну чи матеріальну підтримку. Інакше кажучи, українські переселенці були позбавлені консолідуючої інституції. І, власне, митрополит Шептицький після поїздки до Канади включився у виправлення ситуації. У серпні 1912 р. митрополитичий дім у Львові делегував до Канади спеціального призначеного папою Пієм XI єпископа Никиту Будку. Саме з нього розпочався процес становлення єпархії

УГКЦ в Канаді та звершився тривалий шлях виходу українських греко-католиків з-під юрисдикції римо-католицької церкви. Слід зауважити, що це мало, до певної міри, і політичне значення, оскільки, як стверджував греко-католицький священник у Канаді П. Божик, "Цим самим Рим признав українців окремим народом від інших народів, а їхню церкву окрему від римо-католицької церкви" (Божик, 1927, с. 104–105).

Призначення та приїзд до Канади Н. Будки виявилися вдалим розрахунком митрополита Андрея Шептицького. Цілком справедливо можна стверджувати, що він очолив масштабну акцію, яку розгорнула Українська греко-католицька церква в Канаді. Одне із пріоритетних завдань на єпископській кафедрі, як він сам писав у перших рядках свого пастирського листа від 20 квітня 1913 р., полягало "... в гірких обставинах життя гуртувати, вести, хоронити і боронити (...) переміщених на нерідну землю" українців (Лист пастирський Никити Будки..., 1913, с. 3). Цій проблематиці було присвячено пастирського листа Н. Будки під назвою "Дороговказ для русинів, що ідуть до Канади" від 5 квітня 1913 р. Його зміст перегукувався з пастирським посланням митрополита Андрея "Канадійським Русинам". Ним автор звертався до переселенців із цілою низкою застережень, якими намагався забезпечити новоприбулих українців від потенційних загроз та зорієнтувати в правильності їхніх дій при переїзді до чужої країни. Серед пріоритетних пересторог, на які звертав увагу Никита Будка, слід виділити шахрайство з боку місцевого населення щодо новоприбулих українців, а також і від осіб, які пропонували новоприбулим роботу, місце проживання чи інші послуги. У своєму листі автор називає їх "агентами", що "... наших людей всюди не опускають, а у вільній Канаді в особливий спосіб чіпають ся наших переселенців і часто-густо супроводжують їх на манівці. Та тьма "приятелів", що обсідає наших людей по опущенню корабля, як карамха і тягне з них послідні соки і сили, се найнебезпечніша річ в Канаді" (Дороговказ для русинів..., 1913, с. 6). Таке застереження Никити Будки було небезпідставним, адже він був свідком різних ситуацій, оскільки до церкви переселенці часто зверталися по допомогу. Він отримував інформацію про подібні явища і від духовенства, яке служило на поселеннях. До речі, про своє становище після прибуття в порти Канади та випадки зустрічей з "агентами" описувалося переселенцями в листах до рідних в Україні та до місцевих греко-католицьких священників у самій Канаді. В одному з таких листів від 16 травня 1912 р. один з емігрантів П. Бойчук, який був свідком шахрайських витівок "агентів", писав: "Еміграційні агенти ловлять свою наживу, де лиш можна, та не зважають на ніщо, аби лиш в конкуренції з другими компаніями вийти з найбільшою здобиччю" (З "Нового краю"..., 1991, с. 43). Таких чи подібних випадків було багато. Вони, на жаль, ставали закономірністю аніж випадковістю, знаходили відображення навіть в емігрантській художній літературі.

До речі, історія перших пастирських листів Никити Будки є доволі цікавою. Він писав їх на основі аналізу повідомлень та звернень від діаспоріян, а також зібраної інформації під час поїздок по українських поселеннях. Таким чином, пастирські листи були результатом аналізу ним труднощів, які стояли перед переселенцями, а також вони свідчили про повну заангажованість єпископа у справу українців та його намагання знайти шляхи їхнього розв'язання: визначення першочергових заходів для покращення їхніх соціальних умов, соціального захисту, горизонтальної організації відносин тощо.

Проте ключову проблему, яку єпископ намагався вирішити – надати широку соціальну підтримку українським переселенцям, "слабих і бідних...", зовсім не пригатованих до вільної Канади" (Лист пастерський Никити Будки..., 1913, с. 6).

Ще одна засторога єпископа стосувалася процедури працевлаштування переселенців та обговорення з роботодавцем фінансових зобов'язань, в першу чергу розміру заробітної плати. Никита Будка і тут був доволі категоричним. У вже згадуваному пастирському листі від 5 квітня до українців на поселеннях Канади єпископ наголошував: "Коли думаєте, що один з них заслугоє, щобисьте за ним пішли і годиться на якусь роботу, то при укладі контракту зараз зобачите, що він вже інакше говорить. Він Вам обіцяє певну суму доларів на тиждень. Гарні гроші, добрий заробок... Але пам'ятайте і не забудьте спитати его перед підписанем контракту, кільки Ви будете мусіли платити за "борт" т. є. за хату, харч, пранє і т. д. тижнево. Бо часто йде на то цілий заробок так, що і оден доляр не зістане по тяжкій тижневій праці" (Дороговказ для русинів..., 1913, с. 7). У свою чергу владики закликав убезпечуватися і від "приятельства" з "агентами", всіляко уникаючи "могоричів з агентами" (виписки. – *Авт.*) (Дороговказ для русинів..., 1913, с. 7), подарунків, обіцянок, а для дівчат фліртувань з чужинцями. Щодо останнього, його звернення було особливо жорстким. Никита Будка закликав: "Особливо будьте дуже осторожні жінки і дівчата! Не приймайте жадних дарунків, що їх Вам пхають в руки, ні цукерків, ні паперів, нічого. Не відповідайте агентам, не кажіть куда їдете і до кого, не робіть жадних знакомств з чужими і незнаними Вам людьми! Бо Ваші агенти, то найстрашніші люди в світі! І не стямите ся як і коли а можете бути продані до домів розпусти! ... Перед агентами ніхто не є досить безпечним. Перед ними перша моя пересторога до Вас. Дорогі Браття і Сестри" (Дороговказ для русинів..., 1913, с. 8).

Такі застереження, до яких вдавався у своїх пастирських листах єпископ Никита Будка, не слід сприймати упереджено. Це аж ніяк не було свідченням однобокого сприйняття ним реалій та обставин побуту українських переселенців. Радше, в листах відображалися ті ключові соціальні проблеми в середовищі діаспори, які потребували першочергового розв'язання. До речі, про них йшлося і на шпальтах української періодики в Канаді. Одним з прикладів є статті в україномовному часописі "Новини", що виходив в Едмонтоні. Зокрема, у виданнях за той таки 1913 р. зустрічається чимало статей та коротких заміток про проблемні ситуації в провінції Альберта, заручниками яких ставали українці. Наводився й цілий ряд причини, які негативно впливали на соціальне становище переселенців. Починаючи від утисків економічного характеру та закінчуючи розгульним способом життя українців – алкоголізму, чварам, шантажам тощо, було присвячено чимало публікацій (На зимли ніколи не втратите..., 1913, с. 4).

Іншою проблемою, з якою стикалися українські переселенці, було, так зване рекетирство. Це коли місцеві підприємці, залучаючись підтримкою місцевих органів влади, могли відібрати в українців їхній бізнес (готель, магазин, ресторан, землю тощо) (Гавриш, 1974, с. 79–84). З уже згадуваного послання А. Шептицького "Канадійським Русинам" та пастирських листів Н. Будки дізнаємося й про інші факти маніпуляції українськими громадами, зокрема через використання церковно-релігійного фактору. Так, обоє констатували факти існування серед українських поселень псевдоєпископів,

які за кошти висвячували священників без належної для цього підготовки та формації. Зокрема, митрополит Андрей згадував про російського православного священника Серафима який, прибувши з Росії, почав "...добрі заробляти гроші, наняв ся пресвитерянам за комедиянта і став всюди удавати єпископа" (Митрополит Андрей Шептицький..., 1911, с. 11). Більше того, дізнаємося з послання, що він на висвяченні священників розгорнув бізнес, маніпулюючи свідомістю вірних греко-католицької церкви, користуючись їхньою наївністю та відсутністю греко-католицького духовенства на окремих поселеннях. Власне це, очевидно, і змусило митрополита написати у посланні до вірних: "Як до церкви независимих, так і до православних не можете ходити" (Митрополит Андрей Шептицький..., 1911, с. 31). Натомість єпископ Никита застерігав і від впливу протестантських шарлатанів: "Не лакомте ся на се і сьміло відганяйте тих дурисвітів проч від себе" (Дороговказ для русинів..., 1913, с. 8). Подібний тон у ставленні до релігійних шахраїв зустрічаємо не лише в єпископа Никити Будки, а й інших греко-католицьких священників в Канаді – о. В. Жолдака, о. Р. Волинця, о. А. Сабуріна та ін.

Таким чином, поїздка митрополита Шептицького до Канади у 1910 р. виявила, з одного боку, численні проблеми в житті та побуті українських емігрантів, а з іншого – визначила перед проводом УГКЦ та майбутньою канадською єпархією широкий спектр завдань для першочергового вирішення. Його звернення до переселенців були далеко не лише про патріотизм, а, як влучно відзначив В. Кудрик, "писалися від біди, з безвиходу" (Кудрик, 1955, с. 36). Власне, саме тому призначення греко-католицького єпископа для українців, зокрема з Галичини, виявилось більш ніж актуальним. І Никита Будка виявився саме тієї кандидатурою, яку УГКЦ делегувала до Канади для допомоги переселенцям через створення та розбудову церковної інституції. У скорому часі виявилось, що єпископ Будка, попри усі нарікання на його літургійні практики, є непоганим менеджером у справі соціальних комунікацій. Про його роль в організації відносин церкви з діаспорою та консолідації останньої відзначалося з боку переселенців перед Главою УГКЦ під час його другого перебування в Канаді у серпні 1921 р. (Марунчак, 1981, с. 18).

Схвальні оцінки єпископській діяльності в адрес Никити Будки лунали і від самих греко-католицьких священників. Зокрема, привертає увагу відгук о. П. Божики. Серед вагомих досягнень єпископа та Української греко-католицької церкви в Канаді загалом, відзначав він, було отримання "чартеру для своїх парафій" – права, яке надавалося греко-католицьким громадам Канади, на "працю і життя, утримання майна, право будувати церкви, сирітські захоронки, дома пристарілих, шпиталі, розвивати релігійну пресу, семінарії та школи при церквах". Як виявилось, це право надавало певний захист переселенцям від сваволі місцевих адміністрацій. У 1913 р. його отримала кожна провінція Канади, у якій проживали українці (Божик, 1927, с. 107).

Та окрім соціальних проблем, які Українська греко-католицька церква в Канаді намагалася допомогти вирішити переселенцям, були й інші, що породжували численні конфлікти серед українців. На перший погляд, здавалося б, вони не могли впливати ані на їхню господарську діяльність, ані на матеріальні блага загалом. Проте вони породжували конфронтацію між українцями в еміграції і це були розбіжності на політичному ґрунті. Українська діаспора в Канаді не була позбавлена впливів різноманітних політичних партій та рухів. Їхній вплив

на переселенців далеко не завжди був позитивним, а подекуди і вкрай негативним. У вже згаданому паспорському листі від 20 квітня 1913 р. Н. Будка наголошував: "... Приставане до місцевих провінційальних партій ... се нас розбиває на часті і ослабляє і не лише не дасть ніколи скористати зі свободи на Канадійській землі, але і народности загрожує, бо з такими незлученими в одно частями ніхто політично мислячий не числиться" (Лист пастерський Никити Будки..., 1913, с. 5). Намагаючись знайти "рецепт" розв'язання цієї проблеми, єпископ пропонував власний, який базувався на галицькому досвіді – консолідація українців навколо церкви. Це був перевірений спосіб в умовах відсутності національної інституції стати церкві гарантом відстоювання та збереження прав українських переселенців, ментором в організації ними власного побуту та налагодження комунікації, у тому числі на політичному ґрунті: "Сполука Русинів з місцевими політичними партіями буде лише тоді корисна, коли наперед будуть самі злучені в одно, а се інакше не можливо, як лише через Церков" (Лист пастерський Никити Будки..., 1913, с. 5). Інакше кажучи, він апелював до традиції організації суспільно-політичного життя на західноукраїнських землях, називаючи його "народним" і тісно переплетеним з церквою: "У нас більше чим у других народів є жите народне стисло зв'язане з нашою Церквою" (Лист пастерський Никити Будки..., 1913, с. 5) (йдеться саме про УГКЦ. – *Авт.*).

Прикутість особливої уваги до політичної діаспори була далеко небезпідставною. Станом на 1918 р. її кола були доволі чисельними, ідеологічно розмитими та радикально налаштованими щодо опонентів. І це, на жаль, вилилося у локальну трагедію, яка суттєво підірвала роботу, яку проводила єпархія Української греко-католицької церкви в Канаді. Так, у 1918 р. серед українських греко-католицьких громад Канади відбувся розкол саме на політичному ґрунті, внаслідок якого було утворено Українську греко-православну церкву. Фінального апогею ця ситуація, на думку о. П. Божика, набула навколо непорозуміння щодо молитви-панахиди до роковин пам'яті Т. Шевченка (Божик, 1927, с. 219).

Яскравим прикладом одного з таких конфліктів, якому УГКЦ не вдалося запобігти, був пов'язаний з появою в Канаді дипломатичного представництва уряду Є. Петрушевича (Марунчак, 1981, с. 9). За словами В. Гавриша, "друга еміграція накинута на гострою критикою на існуючі організації, до певної міри осудила їх, що вони замало націоналістичні, і почала творити власні, нові організації" (Гавриш, 1974, с. 84). Про труднощі у відносинах між різними гілками української еміграції йшлося і на шпальтах часопису "Наш Поступ", який виходив в Альберті. В одному з них вже за 18 грудня 1923 р. автор з прикритістю констатував той факт, що "Живемо в Канаді одинцем і кожний про себе. Не дбаємо один про другого, не помагаємо один другому, не можемо згідно і в спілці взятися і провадити будь якої справи..." (Заповіт Мудрого Батька, 1923, с. 2). Далі автор описував наслідки таких взаємовідносин: "... і не дивно, що на кожнім кроці нас визискують, висмівають, один одного при другім нищать і ламають..." (Заповіт Мудрого Батька, 1932, с. 2). У цьому відчитується не просто проблема в комунікації на різних рівнях, а, радше, байдужість до шляхів її пошуку. Хтось намагався бучити причини кризи у відсутності інтелігенції, хтось у відсутності просвітницької роботи серед спільнот діаспори, а хтось у недоопрацюванні українських церков. Але й пошук причин, які лунали, був, радше, емоційним аніж конструктивним намагання розібратися в ситуації.

Проте той факт, що доля самих українців в Канаді перебувала в їхніх руках, містилася у "Відозві Інституту ім. М. Грушевського" в Едмонтоні за 1922 р. У ній зазначалося: "... кличемо до українського народу в провінції Альберти, застановитись над своєю будучністю, над своїми дітьми, а побачити той свій гріх байдужості" (Відозва Інституту ім. М. Грушевського, 1922, с. 3). Це ж саме намагалися донести до українців і греко-католицькі священники безпосередньо на поселеннях.

Та, на жаль, неоднорідність політичних організацій та рухів, відмінності в поглядах на українське питання тощо, породжували розбрат в колах емігрантів, і убезпечитися від цього було практично неможливо. З одного боку, УГКЦ не заперечувала візити колишніх політичних лідерів Української революції до українських громад з метою розширення горизонтальних комунікацій у доволі замкнутій спільноті українців, проте, з іншого боку, перед політичними організаціями відкривалися можливості формування власної аудиторії симпатиків, яких часто втягували в політичні ігри. Але відносини єпархії Української греко-католицької церкви з представниками української політичної еміграції, у тому числі після 1920 р., це інша тема для дослідження, що потребує занурення у феномен політичної еміграції, її багатогранності, ідейні засади та принципи.

Дискусія і висновки

Підсумовуючи діяльність Української греко-католицької церкви у сфері надання соціальної підтримки українським переселенцям у Канаді у перші десятиріччя XX ст., слід відзначити не сам по собі її факт. Єпархія УГКЦ на чолі з митрополитом Андреем Шептицьким розробила цілу візію щодо включення церкви в налагодження соціальних умов проживання емігрантів. Перший візит Глави церкви до Канади та його зустрічі з представниками місцевих політичних партій та адміністрацій, підприємцями, єпархами РКЦ в Канаді мали на меті встановлення захисту для українців. Призначення першого єпископа УГКЦ, підтримка церквою розвитку монашого життя в Канаді саме в зазначеному вище ключі і слід розглядати. Окрім створення української національної інституції, яка б виступала гарантом збереження прав переселенців, Никита Будка саме церкву зумів зробити такою структурою. Розширення її мережі впродовж 1900–1920 рр., отримання "чарту" на забезпечення захисту прав українцям є лише свідченням тому. Про вотум довіри до Української греко-католицької часто можна простежити в публіцистичних статтях та літературних творах українських переселенців, які виходили в Канаді. Такий прояв поваги був зовсім небезпідставним. Це можна побачити, зокрема, в поемі М. Мандрика "Канада" (Мандрик, 1961, с. 23) та багатьох інших публікаціях, які були відгомонам суспільної думки в середовищі української діаспори.

Список використаних джерел

- Богачевська-Хом'як, М. (2021). *Громада-єпископ-Церква: Константин Богачевський і становлення української католицької митрополії в США*. Український католицький університет.
- Божик, П. (1927). *Церков українців в Канаді (Причинки до історії українського церковного життя в Британській домінії Канаді за час від 1890–1927)*. Канадійський Українець.
- Борітєса-лоборете... *Огляд діяльності Спортивного Товариства "Україна" в Торонті, Канада за роки 1948–1949*. (1950). Друкарня ОО. Василіяна.
- Відозва Інституту ім. М. Грушевського. *Наш Поступ*, 6 листопада 1922.
- Гавриш, В. (1974). *Моя Канада і я. Спогади й розповіді про українських піонерів у Канаді*. б.в.
- Дороговказ для русинів, що ідуть до Канади. *Лист пастерський Никити Будки єпископа канадійських русинів*. (1913). б.в.

З "Нового краю". Листи українських емігрантів з Канади. (1991). О. Сич. (Упоряд.). Видавництво Канадського інституту українських студій, 45.

Заповіт Мудрого Батька. (1923). *Наш Поступ*, 18 грудня 1923.
Кошетар, У. (2005). *Українська греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Галичини (1900–1939 рр.)*. МАУП.

Кудрик, В. (1955). *Маловідоме з історії греко-католицької церкви*. Тризуб, Т. 2.

Лист пастерський Никити будки, єпископа Канадійських Русинів, О потреби організації. (1913). West Canada Publ. Co. Ltd.

Мандрик, М. (1961). *Канада. Поема*. Printed by National Publishers Limited.

Марунчак, М. (1970). *Студії до історії українців Канади*. Т IV. Printed by the Trident Press Ltd.

Марунчак, М. (1981). *Митрополит Андрей Шептицький на Заході 1920–1923*. Printed by the Trident Press Ltd.

Митрополит Андрей Шептицький. (1911). *Канадійським Русинам*. Печатня ОО. Василян.

На зимлі ніколи не втратите! *Новини*. 25 грудня 1913.

Страшна св'яточна трагедія в Калюмет. *Новини*. 27 грудня 1913.

Українські поселення. Довідник (1980) М. Мілянчик (Ред.). Computoprint Corporation.

References

A signpost for Ruthenians going to Canada. Pastoral letter of Nikita Budka, bishop of the Canadian Ruthenians. (1913). [w.p.] [in Ukrainian].

A terrible tragedy at a holiday in Calumet. News, December 27, 1913 [in Ukrainian].

Appeal of the Institute named after M. Hrushevskiy. Our Progress, November 6, 1922 [in Ukrainian].

Bogachevska-Khomiak, M. (2021). *Community-Bishop-Church: Konstantin Bogachevsky and the formation of the Ukrainian Catholic Metropolis in the USA*. Ukrainian Catholic University [in Ukrainian].

Bozyk, P. (1927). *Church of the Ukrainians in Canada (From the history of Ukrainian church life in the British Dominion of Canada in the period from 1890 to 1927)*. Canadian Ukrainian [in Ukrainian].

Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 45 [in Ukrainian].

Fight and win... Review of the activities of the Sports Association "Ukraine" in Toronto, Canada for the years 1948–1949. Basilian Press [in Ukrainian].

From the "New Land". Letters of Ukrainian Emigrants from Canada. (1991). O. Sych (Compiled and with an introduction).

Hawrysh, W. (1974). *Memoirs and stories of Canadian Ukrainian pioneers*. [w. p.]. [in Ukrainian].

Koshetar, U. (2005). *The Ukrainian Greek Catholic Church in the social and political life of Galicia (1900–1939)* [in Ukrainian].

Kudryk, V. (1955). *Not enough is known about the history of the Greek Catholic Church*. V. 2. Printed by the Trident Press Ltd [in Ukrainian].

Mandryk, M. (1961). *Canada. Poem*. Printed by National Publishers Limited [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1970). *Studies in the History of Ukrainians in Canada*. V. IV. Printed by the Trident Press Ltd [in Ukrainian].

Marunchak, M. (1981). *Metropolitan Andrey Sheptytsky in the West 1920–1923*. Printed by the Trident Press Ltd [in Ukrainian].

Metropolitan Andrey Sheptytsky. (1911). *Canadian Rusyns*. Printed by the Basilians Press [in Ukrainian].

Pastoral letter of Nikita Budka, bishop of the Canadian Ruthenians, On the need for organization. (1913). West Canada Publ. Co. Ltd [in Ukrainian].

Testament of the Wise Father. December 18, 1923 [in Ukrainian].

Ukrainian settlements. Handbook. (1980). M. Milanych (Ed.). Computoprint Corporation.

You will never lose on earth. News, December 25, 1913 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.09.24

Прорецензовано / Revised: 16.09.24

Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Taras PSHENYCHNYI, DSc (Hist.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0003-2484-2694

e-mail: pshenychnyi.taras@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE DIOCESE OF THE UKRAINIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH IN CANADA AND ITS PARTICIPATION IN THE ORGANIZATION OF THE LIFE OF UKRAINIAN IMMIGRANTS AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Background. *Migration of Ukrainians to Canada at the beginning of the 20th century – a complex and multifaceted page in the history of Ukrainian emigration. In its scope, it covered various social strata, which exported Ukrainian culture, traditions, and the church beyond ethnic territories. The church, in particular, occupied a special place in the life of the diaspora, turning into an authoritative institution. In particular, the article talks about the role of the Ukrainian Greek Catholic Church in the organization of assistance to Ukrainian resettlement in Canada.*

Methods. *For a comprehensive view of the role of the diocese of the UGCC in Canada, its mentoring programs for Ukrainian immigrants, the principle of systematicity, analytical understanding, and chronological sequence was applied, which was used for a step-by-step analysis of the work of the diocese of the UGCC in Canada with Ukrainian immigrants.*

Results. *The article presents the beginnings of the work of the diocese of the UGCC in Canada with Ukrainian emigrants in the first decade of its creation. In particular, the main emphasis is placed on the activities of the first Greek-Catholic bishop Nikita Budka, who was the first to create mentoring programs at the diocesan level for the faithful of the UGCC. The work reveals a wide range of challenges faced by both emigrants and the church. Were demonstrated the integrity of the social service of the UGCC, the role of Metropolitan Andrey Sheptytskyi in the organization of the Ukrainian diaspora, etc.*

Conclusions. *Based on the analysis of a wide range of special sources, the key vectors of the activities of the Greek Catholic Diocese of the UGCC in Canada, primarily its head Nikita Budka, have been identified.*

Keywords: *Canada, Ukrainians of Canada, Ukrainian diaspora, Ukrainian Greek Catholic Church, Nikita Budka, social and political activity, Canadian Ukrainian, cultural and educational activities, government of Canada.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК: 94:7.034.7+72](477)"16/17"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.158.11>

Дар'я САМСОНЕНКО, студ. магістратури
ORCID ID: 0009-0007-2750-8495
e-mail: yerchenko1910@gmail.com

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ПОШИРЕННЯ БАРОКО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Вступ. Розглянуто суспільно-політичні та духовно-культурні чинники, що сприяли поширенню бароко на українських землях. Проаналізовано історичний контекст та культурні впливи, що сприяли формуванню стилю бароко в українському мистецтві та архітектурі. Висвітлено роль правлячих еліт, церковних інституцій та меценатів у підтримці та поширенні естетики бароко. Особливу увагу приділено взаємодії з іншими європейськими культурами та впливу релігійних реформ на розвиток мистецтва бароко на українських землях. Досліджено ключові події та поста-ті, які вплинули на формування барокової ідентичності в українському культурному просторі.

Методи. Систематичний огляд літератури, що стосується українського бароко, для збору та узагальнення наявних знань про цей період. Компаративний аналіз для порівняння українського бароко з іншими національними школами бароко та виокремлення спільних та унікальних особливостей.

Результати. Виявлено та окреслено, що українське бароко є важливим періодом в історії культури країни, яке поєднує в собі національні та загальноєвропейські впливи, релігійні й громадські аспекти, а також взаємодію різних культурних течій, відображаючи різноманітність та складність українського суспільства та його культурних традицій.

Висновки. Поширення бароко на українських землях було не монолітним явищем, а складним взаємовпливом соціально-політичних, релігійних і культурних факторів. Прийняття естетики бароко служило багатьом цілям, включаючи утвердження політичної влади, вираження релігійної побожності та культивування культурної самобутності. Українське бароко постало як динамічний синтез місцевих традицій і зовнішніх впливів, уособлюючи багатство та розмаїття історико-культурної спадщини краю.

Ключові слова: Козацьке бароко, Іван Мазепа, художній стиль, архітектура.

Вступ

Епоха бароко, яка характеризується своєю величчю, драматичним колоритом і вишуканою орнаментикою, залишила яскравий слід на українських землях. Проте поширення архітектури, мистецтва та культури бароко було не лише стилістичним явищем; вона була глибоко переплетена з тогочасним суспільно-політичним і духовно-культурним розвитком. Розуміння глибинних факторів, які сприяли поширенню бароко на українських територіях, потребує дослідження багатогранної динаміки, яка формувала культуру цю епоху.

Бароко являє собою важливий етап у розвитку всесвітньої культури XVI–XVII ст., що символізував перехід від епохи Відродження до нових форм світосприйняття, мислення та творчості. У західноєвропейській культурній історії бароко прийшло на зміну добі Відродження, у певному сенсі заперечуючи його духовні досягнення. Майстри бароко сприймали реальність як джерело для захоплення, так і великої туги. Це спричиняє характерні особливості барокового світосприйняття: неспокій, динаміку, відчуття сили, але й недолік завершеності, прагнення поєднати протилежності, навіть у своїй суперечливості. Українське барокове мистецтво відтворювало ці риси через бажання досягти неможливого та песимізм; епічну боротьбу і перемогу, а також примирення з ідеєю, що зло має перевагу над добром, а смерть – над життям; величання слави та туга, образа за тих, хто поглинутий марнославством і відчуттям марності світу.

У Західній Європі бароко було переважно дворянським стилем та здебільшого виражалось у світському мистецтві. У живописі акцент робився на мальовничості та контрастах світла і тіні, які допомагають формувати образ. Бароко порушує традиційні принципи розподілу простору та прямої лінійної перспективи, замість цього наголошуючи на глибині та відчутті безмежності. У релігійних темах виявлялася зацікавленість у дивах та мучеництві, де часто використовуються гіперболічні зображення та патетика. В архітектурі спостерігається прагнення до створення ансамблів та організації простору: міські площі, палаци, сходи, фонтани, паркові тераси,

басейни, міські та сільські резиденції, побудовані з урахуванням синтезу архітектури та скульптури, спрямовані на створення загального декоративного ефекту.

Розвиток бароко в Європі відбувався переважно в тих країнах, де переважали феодальні структури та де домінувала католицька церква. Серед країн православного слов'янського регіону мистецтво бароко досягало свого найбільшого розквіту саме в Україні. Українське бароко відрізняється від західноєвропейського та російського, оскільки не є виключно аристократичним стилем. Хоча в ньому можуть міститися елементи елітарності, це стосується переважно літератури, у всіх інших видах барокового мистецтва спостерігається прямий зв'язок з народною творчістю та свідомістю.

Естетичні особливості українського бароко включають у себе багатобарвність, контрастність, мальовничість, виразну декоративність, динамізм та велику кількість різноманітних іносказань, і, головне, надзвичайну вигадливість форми. Саме повнота та розмаїття барокового стилю знайшли своє відображення в культовій архітектурі, розвитку якої активно сприяв І. Мазепа. Сучасні державотворчі процеси потребують вибудови власної національної концепції, в якій культура здобутки попередніх історичних епох, особливо козацтва, мають стати потужним фундаментом націєтворення.

Мета дослідження – з'ясувати суспільно-політичні та духовно-культурні передумови, які заклали основу поширення барокової естетики на українських землях. Заглиблення в історичний контекст, вивчення суспільних структур та аналіз релігійних і культурних парадигм дасть змогу висвітлити взаємопов'язані сили, які спонукали до появи та впровадження елементів бароко в українському мистецтві, архітектурі та суспільстві.

Методи

Систематичний огляд літератури, що стосується українського бароко, для збору та узагальнення наявних знань про цей період. Компаративний аналіз для порівняння українського бароко з іншими національними школами бароко та виокремлення спільних та унікальних особливостей.

© Самсоненко Дар'я, 2024

Результати

Епоха бароко (XVII–XVIII ст.) – один із найцікавіших періодів історії світової культури, який суттєво вплинув на розвиток України та всіх західноєвропейських країн. Цілісність образної системи видів мистецтва епохи бароко як виразних, конструктивних і взаємопов'язаних структур, як узагальнення засобів художньої виразності та композиційних прийомів, як єдність ідейно-художнього змісту витворів мистецтва, що адекватно відображають самосвідомість і світовідчуття самої епохи, дають підстави виокремити стиль бароко як такий, який поширився не лише на мистецтво, але й на всі форми діяльності людини, стиль життя та культури загалом.

Мистецький стиль бароко розвивався передусім у католицьких країнах Європи: в Італії, Іспанії, Португалії та їх колоніях, у Фландрії, Франції; потрапив у Польщу, Угорщину, балтійські країни, а в другій половині XVII ст. – до України та Росії, виразно був представлений у Австрії та Німеччині (Акимович, 2010, с. 18).

Попри всю культурно-історичну нерівномірність розвитку європейських країн (що є особливістю національних мистецьких шкіл), особливе значення приділяється загальним положенням, таким як світовідчуття та світорозуміння. Виявляючи національні особливості культури кожної країни, стиль бароко має риси, притаманні всьому європейському мистецтву та європейській культурі того часу.

До них належать: посилення релігійної тематики (особливо пов'язаної з мучеництвом); збільшення ролі держави, свідомості; підвищена емоційність, театральність, надмірне перебільшення усього; мальовничість, декоративність, велике значення ірраціональних ефектів та елементів; переконлива контрастність та емоційність образів; динамізм та імпульсивність. "Світ Бароко – це світ, у якому немає спокою", – писав Іван Бунін. Філософські праці класиків бароко просякнені ідеями пошуку єдності у протиріччях життя, в боротьбі двох початків (Берлінський, 1990, с. 30–31).

Різні види мистецтва об'єднує тяжіння до цілісних систем, узагальнювальних та поєднувальних форм: у музиці – до створення циклічних форм (соната, концерт), до написання опер; у скульптурі – до підпорядкованості загальному декоративному оформленню; у живописі – до відмови від прямолінійної перспективи, підкреслення "нескінченності" простору; в архітектурі – до складності композиційних рішень, округлості ліній, наростання маси до центральної частини, до орнаментального декорування простору; у костюмі – до поступового відходу від чітких ліній, правильних форм та стриманої гармонійності доби Ренесансу; складних силуетних форм на основі контрасту об'ємів та пропорцій; до урочистості, до пишності, розкішності, помпезності, експресії, життєрадісності, яскравості; до вигадливої й різноманітної орнаменталізації костюма на основі рослинних та квіткових сюжетів (листя аканта, екзотичних квітів, часто у вигляді складних композицій, букетів, гірлянд, вишуканих фруктових плодів), морських раковин, перлин (Білецький, 2010, с. 45).

Культурно-мистецька спадщина епохи бароко величезна. Архітектура вирізняється тяжінням до ансамблю й художньої організації простору, складними планами, контрастами об'ємів, пишним пластичним і декоративним оздобленням (багатоколірна скульптура, барельєфи, горельєфи, ліплення, різьблення, позолота).

Поява стилю бароко в мистецтві європейських країн була історично закономірним процесом, зумовленим усім попереднім розвитком. Наприкінці XVI – на початку

XVII ст. Західна Європа перейшла до нової фази економічних і політичних відносин, що принесло їй нову культуру. Із соціально-політичного погляду цей період характеризується насамперед розвитком і боротьбою феодальних і капіталістичних відносин, зіткненням двох класових світоглядів. Відбулася централізація державної влади й утворення національних державних об'єднань на основі абсолютистських режимів. XVII ст. – знаковий період у світовій історії: усі європейські країни розвивалися в одному напрямку – від феодалізму до капіталізму. До того ж цей рух мав драматичні форми, а характер його розвитку був нерівномірним і поривчастим. Так, у Голландії вже склалися буржуазні відносини, в Англії відбулася буржуазна революція, у Франції тривав розквіт абсолютизму, в Італії – контрреформація (Слабошпицький, 2001, с. 118).

В Україні, незважаючи на васальну залежність від Москви, присутні були ознаки широкої внутрішньої автономії – Козацької української держави, що мала власні закони, військо, адміністративний та судовий устрій, Конституцію. Головою держави був Гетьман, обраний за вільним волевиявленням українського народу. "На розсуд Гетьмана при публічній згоді обирали Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного". У державному устрої України XVII ст. вже відчувався значний вплив ідей західноєвропейського парламентаризму та було закладено головні принципи республіканської форми устрою. Саме тому мистецький стиль бароко в Україні XVII–XVIII ст. називають Козацьким бароко, а етап його розквіту – Мазепинським бароко (на честь гетьмана Івана Мазепи) (Вечерський, 2011, с. 23).

З другої половини XVII ст. панівне положення в європейській моді займав французький двір короля Людовика XIV. Це період розквіту абсолютної монархії у Франції. Одним із її проявів стала мода дворянська й королівська, що продовжувала іспанську моду, й була пристосована до французьких смаків. Йдеться не лише про одяг, взуття, аксесуари, зачіски та парфуми, а власне про світські уподобання, розваги, манери, форму спілкування й соціальної поведінки, – про спосіб життя, який вимагав наслідування певних правил, норм і пріоритетів. Взірцем слугував сам французький монарх, який любив і розвивав науки, театр, балет, музичне мистецтво, захоплювався світськими розвагами, прикрасами та вишуканим одягом.

Водночас його гардероб постійно оновлювався не лише в кількісному сенсі, але й у художньо-декоративному та композиційному (Вечерський, 1994, с. 104).

Українській культурі початку XVII ст. був притаманний т. зв. синкретизм – поєднання середньовічної культурної спадщини з елементами ренесансної культури й культури, типової для Реформації. На території України ще не закінчився процес утвердження ренесансних впливів, а суспільний розвиток почав набувати істотних рис бароко. Перші його вияви можна датувати кінцем XVI – початком XVII ст., а із 30-х рр. XVII ст. бароко стає провідним напрямом українського мистецтва, культури й ментальності. Можна стверджувати, що в Україні існував синтез середньовічних і ренесансних чинників, на які вплинули барокові моделі Західної Європи та водночас затвердилася власна "модернізована" модель бароко на основі власних суспільних відносин, соціальної реальності та національної культури (Журавльов, 2012, с. 168).

Виникнення Запорізької Січі, специфічні політичні умови, у яких опинилася Україна в XVI–XVIII ст., зумо-

вили поширення локальних рис української культури цього періоду. Характерними особливостями вирізнявся одяг різних соціальних верств населення: козацтва, селянства, міщанства, духівництва та ін.

Як цілісна стильова система, художньо-образна модель українського бароко мала глибинний зв'язок із традиціями народного мистецтва, тенденцією до підвищеної декоративності та образності. Зміни, що відбувалися в декоративному мистецтві, вплинули на розвиток української народної творчості. У царині декоративного мистецтва українське бароко мало фольклорну основу, що зумовило послідовне й органічне формування художньої системи з чітким розподілом майстрів на тих, які створювали малюнок і тих, які виконували його у матеріалі. Саме в цей період почали вирізняти професійне декоративне мистецтво й народну творчість. Багатою орнаментикою, гербами, написами, барельєфами прикрашали речі світського культового призначення, акцентували урочистість і ошатність виробів, пишність їх оздоблення (Крупницький, 2021, с. 157–159).

Виникнення стилю бароко пов'язане із кризою гуманізму й посиленням феодално-церковної реакції, яка виступала проти світських тенденцій у мистецтві, проти наукових відкриттів. Архітектура втрачала зв'язок з реальними потребами суспільства і стала засобом задоволення естетичних потреб правлячої верхівки й набуває театралізованого характеру в культовій архітектурі.

У бароко центричне замінюється протяжним, коло – еліпсом, квадрат – прямокутником. Ордер, залишаючись основним засобом розчленування, цілком втрачає свою конструктивність. У композиції фасадів ордери згущуються досі, акцентуючи головний вхід.

Характерною рисою бароко є заміна простих і логічних композицій з чітким розчленуванням і пропорціями, складним плануванням, різними контрастами об'ємів та іншими масштабними ефектами.

У цьому стилі вільно трактуються архітектурні форми, химерні архітектурні елементи, багате оздоблення різнокольоровим ліпленням, різьбленням, скульптурою, а також позолотою та живописом, який прославляє міць, розкіш і блиск держави.

В Україні бароко характеризується використанням традицій народного мистецтва й широким застосуванням цегли, в будівництві.

Забудова мала садибний характер, що різко відрізняло її від європейських міст, де була регулярна система вулиць і суцільна забудова з притисненими одна до одної будівлями з тривіконними фасадами.

Принцип планування був радіально-порядковий, що мало мальовничий вигляд. Духовний розвиток України протягом другої половини XVII–XVIII ст., культурні зв'язки східнослов'янських народів та вплив європейського мистецтва привели до багатства і розмаїття архітектури України. Вона виросла на твердій основі столітньої вітчизняної культури й вбирає в себе найкращі досягнення європейського мистецтва, зокрема новий стиль бароко. Характерний для європейського бароко пафос боротьби й перемоги, пластична експресія та різноманітні мальовничі композиції найкраще відповідали зростанню національної свідомості українського народу, його торжеству в українській Визвольній війні 1648–1654 рр. та формуванню власної держави – Гетьманщини.

Розвиток українського барокового стилю можна виділити на три основних етапи: ранній період (друга половина XVII – початок XVIII ст.), зрілий період (1720–1750 рр.) і завершальний період (друга половина XVIII ст.). Українське бароко поєднало багате євро-

пейське мистецтво з власними естетичними принципами. Воно успішно поєднало внутрішню напруженість, рух і контрастність з народними традиціями, зберігаючи при цьому логічну тектонічну структуру будівель (Білецький, 2010, с. 50).

Золотою добою українського мистецтва вважається XVII–XVIII ст. Це період, коли козацтву вдалося вибороти, хоч і на короткий термін, фактичну незалежність України в боротьбі із сусідами. Україна, перебуваючи в мистецькій спільноті із Західною Європою, впроваджує нові тенденції у мистецтво Європи. Нові умови життя та соціального устрою, особливо серед заможної козацької верстви, породжують інші потреби та вимоги до мистецтва. Для розкішного, блискучого життя бароко необхідні більш пишні, розкішні форми архітектури, що пронизані пафосом, надприродністю та спіритуалізмом. Замість колишньої краси зараз підкреслюється сила, рух замість спокою, боротьба замість гармонії. Ці нові потреби задовольняв новий мистецький напрям, який характеризувався посиленням ролі церкви і держави, поєднанням релігійних і світських мотивів, складною формою та різними контрастами, а також трагічним світосприйняттям.

Незважаючи на те, що українське бароко, як визначений стилістичний напрям у культурі, взяло початок із заходу та значною мірою було під впливом польської барокової культури, воно виявило власні національні особливості та базувалося на народних традиціях. Важливо відзначити характерний динамізм українського бароко, яке об'єднувало два чинники свого розвитку: з одного боку, повернення культурного життя до Києва, а з іншого – посилення визвольного руху на Півдні, в Подніпров'ї та Слобожанщині, що сприяло розширенню меж створення унікальної української барокової культури. Як і мова, історичне самосприйняття, зміцнення православної віри, бароко стало зовнішнім виразом єдності й "цілісності культури", що сприяло утвердженню національної ідентичності. Термін "бароко" включає не лише архітектуру, а й прикладне мистецтво, фольклорні мотиви з естетикою яскравих оптимістичних форм, літописання, театр, музику, живопис (Перегада, 2010, с. 65).

Барокова архітектура виникла на початку XVII ст. у Львові, де було споруджено костіол бернардинів у 1600 р. та костіол єзуїтів у період з 1613 по 1670 р. Самостійна творчість українських майстрів розпочалася в другій половині XVII ст. і досягла піку під час правління Івана Мазепи (Українська..., 2017, с. 97). Новий характер української архітектури формувалася під впливом старої традиції мурованого будівництва, яка була встановлена ще в княжу добу, а також дерев'яного народного будівництва. Перший тип споруд включав поєднання тринавісної церкви, що давно використовувалася для літургійних потреб східної обрядовості, із західним і базилічним стилями бароко, що мав схожість з візантійсько-українською базилікою. До цих споруд належать великі церкви в Бережанах, Троїцька церква в Чернігові (1679), собор Мгарського монастиря поблизу Лубни, будівництво якого розпочалося за гетьмана Івана Самойловича у 1682 р., а також дві будівлі, зведені за часів гетьмана Мазепи в Києві – Михайлівський собор (1690–1694) і Братська церква Академії (1695) (Павленко, 2005, с. 22). Хоча в цих спорудах виявляється вплив західноєвропейських стилів, окремі форми і деталі, зокрема декоративне оздоблення, мають оригінальні форми, навіяні народним сільським мистецтвом.

У кінці XVII ст., головним чином у Києві та його околицях, з'явилися нові будівлі, які відзначалися рисами

бароко, проте їхня живописність і декоративність відрізняли їх від західноєвропейського бароко. Це через те, що "українське бароко розвивалось під впливом норм архітектурної естетики, з одного боку, європейського бароко, з другого – народної. Однак воно також є важливим етапом у розвитку загальноєвропейської архітектури, утворюючи одну з національних шкіл у цьому великому стилі" (Акимович, 2010, с. 23). Ці нові форми української архітектури базувалися на стародавніх традиціях народної дерев'яної та давньоруської храмової архітектури, увібрали в себе весь багатотисячолітній досвід українських зодчих.

Стиль архітектурного бароко відзначається великою кількістю прикрас як зовні, так і всередині будівлі, складністю архітектурних структур та розробкою складних просторових композицій, яскраво вираженим декором. Просторові рішення барокових споруд відзначаються надзвичайною складністю, де переважають криволінійні форми. Стіни будівель мають закруглені контури, на яких розміщені карнизи, фронтони, пілястри, вікна з різноманітними обрамленнями, а ніші часто прикрашені скульптурами. Все це створює враження розкішності та багатства, яке підкріплюється скульптурою, розписами, мармуровими та бронзовими деталями. Декоративні концепції та можливості бароко відповідали духовності українського національного мистецтва, яке відзначається мальовничістю композицій і гармонією з природою. Декоративні елементи надають архітектурі українського бароко високу поетичність, втілюючи в їх форми духовні ідеї. Через це архітектурна пластика барокових споруд в Україні може бути порівняна не із "застарілою музикою", а скоріше з громадянськими або медитативними поезіями, що втілені у їх стіни (Павленко, 2005, с. 56).

Отже, українське козацьке бароко – це художній стиль, що виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій з європейським бароко і був поширений на території України протягом XVII–XVIII ст. Бароко відзначалося синтетичним характером, що охоплював різні сфери духовної культури, включаючи архітектуру, літературу, образотворче та прикладне мистецтво, музику та театр. Цей стиль був універсальним, і його особливості виявилися в різних аспектах духовного життя суспільства, демонструючи глибокий вплив на нього.

Культурна архітектура виявила найяскравіші риси стилю козацького бароко. За висновками дослідників, вона відрізнялася від західноєвропейської барокової архітектури за рахунок меншого розмаху орнаменту та спрощених, більш органічних форм, а також відсутності виразно вираженого головного фасаду. Це символізувало наче собор, відчинений у всі боки світу. Тим часом козацькі собори завжди вражали розкішшю. Архітектори поєднували європейські барокові традиції з власними методами будівництва дерев'яних храмів.

Значне поширення набув хрестоподібний план собору, який складався з п'яти з'єднаних восьмигранних секцій. Над кожною секцією підіймався купол, основа якого мала восьмикутну форму. Особливим винаходом стали "заломми", які вбудовувалися у вершину купола у вигляді кількох ярусів, кожен з яких виходив за межі попереднього. Ця конструкція виникла на основі досвіду будівництва дерев'яних храмів. Крім того, характерною особливістю для козацьких соборів була грушоподібна форма купола, який завершувався іншим, меншим куполом.

В епоху гетьмана Івана Мазепи архітектурне бароко досягло свого розквіту, навіть виник термін "мазепинське бароко". Це стало закономірним явищем, оскільки в той час козацька верхівка остаточно закріпила свою

владу в державі, здійснюючи захоплення земель і "порядковуючи" селянство, бідне козацтво та інші верстви, які були на чолі під час революції середини XVII ст. Отже дослідники вважають, що характерними рисами "мазепинського бароко" є акцентування на силі і законності держави, а також використання пілястр, колон і напівколон, що надавали храмам величавої суворості. Загалом Іван Мазепа звів 14 храмів та відновив понад 20 інших споруд, серед яких Софійський собор, Успенська церква Києво-Печерської Лаври, Золотоверхий Михайлівський собор, Видубицький монастир, Києво-Могилянська академія, церква Всіх святих, монастир "Китаївська пустинь", Богоявленська церква в Києві, Спаська церква Мгарського монастиря на Полтавщині (Логвин, 1991, с. 56).

З початку XVIII ст. елементи оборонної архітектури стали застарілими. На зміну їм прийшов європейський шик у будівництві резиденцій, представлений палатами родини Вишневецьких, Любомирських у Рівному, резиденцією Кошопських архієпископів у Оброшино (1730) та палатою Потоцьких у Христинополі. Також відбулася перебудова резиденції греко-католицьких митрополитів при Соборі Св. Юра у Львові (1760–1762). Українські землі охопив ранній класицизм, що проявився у новому палаці Потоцьких у Тульчині, який був поєднаний з парком. На Лівобережжі цей тип будівництва мав особливий характер, оскільки тут еліта, переважно козацька старшина, мала менші потреби. Резиденції навіть вищих верств суспільства виявлялися скромнішими, що підтверджується будинками Лизогуба у Седневі, Мазепи в Іванівці, Полуботка в Чернігові (Акимович, 2010, с. 23). Поширення європейських досягнень у резиденційній архітектурі в Києві та на Лівобережжі відбулося наприкінці XVIII ст. під впливом іноземних майстрів, зокрема Маріїнського палацу (архітектор Растреллі, 1755), Київського палацу (П. Неєлов, С. Ковнір, 1754–1758), резиденції К. Розумовського (1749–1751) та фельдмаршала П. Румянцева у Глухові (1768–1773), а також пізнього палацу П. Завадського у Ляличах на Чернігівщині (Логвин, 1997, с. 54).

Споруди цивільного призначення не були надто поширеними. Серед них можна виокремити невелику кількість споруд. На Правобережжі особливо виділяються ратуші в Могилеві-Подільському у особливу в Бучачі (з проектом архітектора Б. Меретина), який є одним з найвидатніших зразків української архітектури. Також до них належать полкові канцелярії в Козельці (з проектами А. Квасова і І. Григоровича-Барського, 1756) і Прилуках, резиденція Малоросійської колегії в Глухові (1782) та будинок Київської академії (1703).

Від XIX ст. і дотепер дискусійним залишається питання про суть, походження, оригінальність, стильову належність і точне термінологічне визначення того "національного архітектурного стилю", який переважав в архітектурі України другої половини XVII – 70-х рр. XVIII ст. Одні дослідники (А. Макаров) вважали його українським відродженням, інші (В. Вечерський, П. Гончарук) (Журавльов, 2012, с. 156) – українським бароко, треті (В. Чепелик, Д. Чижевський) (Федорук, 1991, с. 156) – просто "національним" або українським національним стилем.

Якщо розглядати стиль не як сукупність зовнішніх рис, а як цілісність функціональних, типологічних, конструктивних і пластичних аспектів архітектури, стає очевидним, що в стильовому плані архітектура України зазначеної доби чітко розпадається на два стильових

явища – провінційне відгалуження центральноєвропейського бароко в західних регіонах і суттєво відмінну від бароко стилістику, що розвивалася в Наддніпрянщині, на Лівобережжі та Слобожанщині.

Суто барокові стильові феномени в цю добу спостерігаються в елітарній мурованій архітектурі Поділля, Волині й Галичини, пов'язаній з католицьким та уніатським культурним колом. Це українські витвори архітекторів-іноземців Я. Годного, Дж. Бріано, Дж. Джізелені, А. Колара, Я. Покори, П. Гіжицького, Б. Меретина, Я. де Вітте, Г. Гофмана та інших – католицькі й уніатські монастирі, колегіуми, костели, а також цивільні будівлі: Колегіум у Кременці (1735 р.), ансамбль Почаївського монастиря (1771–1791 рр.), Домініканський костел у Львові (1749–1764 рр.), ратуша в Бучачі (1751 р.), будинок Шимоновича (палац Любомирських) на площі Ринок у Львові (1763 р.) (Соболь, 2015, с. 78).

Загалом для такої архітектурної стилістики, особливо для сакральних будівель, характерні поєднання протилежностей, дисонансність, принципова розімкненість архітектурної форми, ілюзіонізм, де конструктивна логіка й тектоніка підпорядковані ідеологічно-клерикальним завданням. Таким чином, архітектура бароко в Правобережній та Західній Україні XVII–XVIII ст. була синхронним місцевим відгалуженням єдиного європейського стилю.

Розуміючи стиль не як суму зовнішніх прикмет, а як закон, принцип формування архітектурного твору, маємо визнати суттєву стилістичну відмінність будівель, зведених упродовж другої половини XVII – 70-х рр. XVIII ст. на Лівобережжі, Наддніпрянщині та Слобожанщині, від тогочасних суто барокових споруд західного регіону. Відрізняються як розпланувально-просторові структури, так і композиційні побудови, способи формування простору, архітектурно-пластичні вирішення (Макаров, 1994, с. 56). Тут спостерігаємо тенденції до перенесення в монументальну муровану архітектуру композиційних структур з традиційної монументальної дерев'яної архітектури, а також відродження композиційних структур монументальної мурованої архітектури Київської Русі.

Це дає підстави провести певні паралелі з архітектурою Відродження чи Ренесансу в Європі. За класифікацією Г. Вельфліна існує протилежність між класичними (ренесанс) та некласичними (бароко, маньєризм) культурними феноменами, що проявляється передусім у формальних аспектах. Класичність виявляється в тенденції до цілісності, внутрішньої і зовнішньої завершеності, ясно виявленій мірі, порядку, чіткості структури. Для некласичного (барокового) світовідчуття та відповідних мистецьких творів характерні відсутність єдності, зближення полярних, різнопланових явищ, внутрішня суперечливість, принципова відкритість форми. Класичним (ренесансним) культурним явищем притаманне строге слідування канону, прагнення навіть новий зміст укласти в традиційну форму. Натомість некласична (барокова) тенденція – це не тільки пошук принципово нових форм, але й прагнення вмістити зсередини канонічні схеми і форми, що згодом перейшло у принципову відмову від канону.

Збережені донині пам'ятки архітектури другої половини XVII – першої третини XVIII ст. засвідчують принципову антибароковість тогочасної монументальної архітектури Наддніпрянщини, Лівобережжя і Слобожанщини. В образному ладові цієї архітектури домінують гуманістичні тенденції – співмірність з людиною, розра-

хунок на оптимальне візуальне сприйняття, ясність структури, чіткий геометризм архітектурних форм, відсутність барокового ілюзіонізму. Усе це дає нам змогу порушити питання не про барокові, а скоріше про ренесансні риси в архітектурі цієї доби, адже в цих архітектурних витворах ні про яке барокове перетікання мас і просторів не йдеться. У них декор не маскує, а, навпаки, підкреслює структуру архітектурної форми. Геометризм об'ємних побудов виявляє тенденцію до ідеальних центричних форм (таких форм набувають храми хрещатої структури й особливо тетраконхи середини XVIII ст.). Навіть трактування ордеру витримано в дусі ренесансу, тобто це трактування є образно-символічним (Історія українського..., 2011, с. 156).

Відродження, або ренесанс, є стадіальним явищем, етапом, через який проходить кожна велика національна культура на шляху від середньовіччя до Нового часу. Це супроводжується послабленням універсалістських тенденцій та аскетичних ідеалів, пробудженням національної свідомості, формуванням держав. І якщо в Італії все це проявилось у відкритті й відродженні спадщини античного Риму, то для України XVII ст. такою "своею античністю" стала Київська Русь. Саме з цим пов'язані "репарації" київських та чернігівських храмів домонгольської доби, а також відродження їхніх розпланувально-просторових структур у новому храмовому будівництві гетьманів І. Самойловича, І. Мазепи, І. Скоропадського (Історія України, 2010, с. 88).

Дискусія і висновки

Після ренесансу настала епоха, що отримала назву "бароко", яку довго сприймали як відхилення від канонізованих норм естетики попередньої періоду, і характеризувалася чимось химерним і негармонійним. Дух епохи бароко в Україні відтворювався через великі національні зміни, козацькі перемоги, повстання проти утисків, боротьбу за національну та релігійну свободу. Бароко охопило всі сфери духовної культури: архітектуру, літературу, образотворче та прикладне мистецтво, музику, театр. Це був універсальний стиль, особливості якого виявилися в різних аспектах духовного життя суспільства. Українське козацьке бароко формувалося під впливом європейського бароко, з одного боку, і національної естетики – з іншого. У той же час воно становить важливу ланку у розвитку загальноєвропейської культури, утворюючи одну з національних шкіл цього великого художнього стилю. Українське козацьке бароко – це художній стиль, що виник у результаті злиття місцевих архітектурних традицій і європейського бароко та поширився на українських землях у XVII–XVIII ст. Це був універсальний стиль, особливості якого виявилися в різних аспектах духовного життя суспільства. Естетичні особливості української культової архітектури бароко – це багатобарвність, контрастність, мальовничість, посилення декоративності, динамізм, численні інтригуючі деталі та головне – надзвичайна вигадливість форми. Яскравими зразками козацького бароко в архітектурі стали кам'яні церкви. Перша така кам'яна споруда на Лівобережній Україні з'явилася в столиці найбільшого козацького полку в Ніжині у 1668 р. Вона з'явилася не в монастирі, а відповідно до козацьких традицій – на широкій площі серед міста. Через кілька років аналогічна споруда з'явилася в Густинському монастирі, символізуючи співробітництво козацтва і церкви в національно-визвольній боротьбі.

Естетичні уподобання українців найбільше резонували з гармонійністю, розкішню та іноді пишнотою форм, а також з різноманітністю мальовничих композицій. Українські архітектори були приваблені декоративними можливостями бароко та єдністю споруди з природним середовищем. Український козацький собор ідеально вписувався у контекст духовних пошуків європейського бароко. Національні особливості українського бароко проявлялися не лише у типах будівель, але й у вмілому використанні технік цегляної кладки та багатому декорі. З поширенням політики католицької експансії з'явилося багато католицьких монастирів у Галичині, на Волині, Поділлі та Правобережжі (наприклад, єзуїтський костюл Петра і Павла у Львові, костюл Кармелітів). Риси бароко також характерні для інших типів будівель, таких як палацові, замкові тощо (наприклад, приміщення королівського арсеналу у Львові).

Розвиток власної державності та гуманістичних тенденцій у архітектурі України був типологічно ближчою до явищ європейського ренесансу, ніж до синхронних барокових стилевих течій Європи. Це був сплав автохтонних тенденцій до відродження здобутків давніх епох у розпланувально-просторових побудовах з ордерними композиціями ренесансного характеру, бароковим західним декором та декоративними елементами московського "узороччя". Певне хронологічне запізнення (ретардація) цих стилевих явищ порівняно з типологічно схожими європейськими явищами можна пояснити бездержавністю України до середини XVII ст. та тривалими війнами. Таке ж запізнення ми спостерігаємо і в Центральній та Східній Європі як наслідок Тридцятилітньої війни – впродовж XVII ст. про повноцінне бароко можна говорити тільки стосовно Італії та Фландрії. У стилевому відношенні за 130 років архітектурно-пластичні засоби зазнали суттєвої еволюції, увібравши багато різномірних стилевих елементів. Аналіз архітектурної пластики збережених будівель виявив прямі впливи бароко, рококо (здебільшого в декорі) і раннього класицизму, інфільтрація якого стала помітною з 1770-х рр. Етапність розвитку архітектури доби відобразилася в етапах стилєвого розвитку. На першому етапі відбувалося формування стилістики. Для нього були характерні певний архаїзм і чітка тектонічність архітектурної пластики. Другому етапові властивий був перехід від засадничої тектонічності до декоративності, розвиток у бік більшої мальовничості та вибагливості. На третьому етапі, починаючи з середини XVIII ст., практично знівелювалося явище хронологічної ретардації (запізнення) стилістики української мурованої архітектури стосовно центральноєвропейської, вона набула виразних стилістичних рис пізнього бароко, а на західних землях – рококо. Зокрема, на заході України яскравіше виявлені загальноєвропейські аспекти стилю, а на сході – автохтонні риси. Таким чином, стилістично архітектура України другої половини XVII – 70-х рр. XVIII ст. визначається як ренесансно-бароковий синтез в умовах хронологічної ретардації і лише наприкінці зазначеної доби безроздільно панівною архітектурною стилістикою на всіх українських землях стало бароко.

Список використаних джерел

- Акимович, Є. (2008). *Гетьман Іван Мазепа та його час: нариси Української культури*. Кн. 5. Чорномор'я.
- Берлінський, М. (1990). *Короткий опис Києва*. Українські пропілеї.
- Білецький, П. (2010). Коли будувалася Преображенська церква в Сорочинцях. *Українська академія мистецтва: Дослідницькі та науково-методичні праці*, 7, 49–54.
- Вечерський, В. (2011). *Архітектурна й містобудівна спадщина доби Гетьманщини. Формування, дослідження й охорона*. Дніпро.
- Вечерський, В. (1994). До питання про національний стиль в архітектурі України XVII–XVIII ст. *Архітектурна спадщина України*, 1, 102–113.
- Журавльов, Д. В. (2012). *Мазепа: людина, політик, легенда*. Будинок друку.
- Історія України в особах: Козаччина (2010). Україна.
- Історія українського мистецтва (2011). Т. 3 : Мистецтво другої половини XVI–XVIII століття.
- Крупницький, Б. Д. (2021). *Гетьман Мазепа та його доба*. Україна.
- Логвин, Г. Н. (1991). Українське бароко в контексті європейського мистецтва. *Українське бароко та європейський контекст*, 20–31.
- Логвин, Г. (1997). Стилєві особливості архітектури й монументально-декоративного мистецтва українського бароко. *Архітектурна спадщина України*. 4, 51–59.
- Макаров, А. (1994). *Світло українського бароко*. Дніпро.
- Павленко, С. (2005). Іван Мазепа як будівничий української культури. *Києво-Могилянська академія*.
- Перегида, Є. В. (2010). Історія української культури. КНУБА.
- Слабошпицький, М. Ф. (2001). *Українські меценати: нариси з історії української культури*. Ярослав Вал.
- Соболь, В. (2015). *Українське бароко. Тексти і контексти*. Видавництво Варшавського університету.
- Українська та зарубіжна культура (2017). Знання.
- Федорук, О. К. (1991). *Українське бароко та європейський контекст*. Наукова думка.

References

- Akymovych, Ye. (2008). *Hetman Ivan Mazepa and his time: essays on Ukrainian culture. Book 5. Black Sea* [in Ukrainian].
- Berlinskyi, M. (1990). *Brief description of Kyiv. Ukrainian Propylaea* [in Ukrainian].
- Biletskyi, P. (2010). When the Transfiguration Church was built in Sorochyntsi. *Ukrainska akademiia mystetstva: Doslidnytski ta naukovometodychni pratsi*, 7, 49–54 [in Ukrainian].
- History of Ukraine in person: Kozachchyna (2010). *Ukraine* [in Ukrainian].
- History of Ukrainian art (2011). Vol. 3. Art of the second half of the 17th–18th centuries [in Ukrainian].
- Fedoruk, O. K. (1991). *Ukrainian Baroque and the European context*. Naukova dumka [in Ukrainian].
- Krupnytskyi, B. D. (2021). *Hetman Mazepa and his era*. *Ukraine* [in Ukrainian].
- Lohvyn, H. N. (1991). Ukrainian Baroque in the context of European art. *Ukrainian Baroque and the European context*, 20–31 [in Ukrainian].
- Lohvyn, H. (1997). Stylistic features of Ukrainian Baroque architecture and monumental and decorative art. *Architectural heritage of Ukraine*, 4, 51–59 [in Ukrainian].
- Makarov, A. (1994). *The light of the Ukrainian Baroque*. Dnipro [in Ukrainian].
- Pavlenko, S. (2005). *Ivan Mazepa as a builder of Ukrainian culture*. *Kyievo-Mohylianska akademiia* [in Ukrainian].
- Perehuda, Ye. V. (2010). *History of Ukrainian culture*. KNUBA [in Ukrainian].
- Slaboshpytskyi, M. F. (2001). *Ukrainian patrons: essays on the history of Ukrainian culture*. Yaroslav Val [in Ukrainian].
- Sobol, V. (2015). *Ukrainian Baroque. Texts and contexts*. Vydavnytstvo Varshavskoho universytetu [in Ukrainian].
- Ukrainian and foreign culture (2017). *Znannia* [in Ukrainian].
- Vecherskyi, V. (2011). *Architectural and town-planning heritage of the Hetmanship era. Formation, research and protection*. Dnipro [in Ukrainian].
- Vecherskyi V. (1994). On the question of the national style in the architecture of Ukraine in the XVII–XVIII centuries. *Arkhitekturna spadshchyna Ukrainy*, 1, 102–113 [in Ukrainian].
- Zhuravlov, D. V. (2012). *Hetman Mazepa and his era*. *Budynok друку* [in Ukrainian].

Отримано редакцію журналу / Received: 15.06.24
Прорецензовано / Revised: 10.08.24
Схвалено до друку / Accepted: 16.09.24

Daria SAMSONENKO, Master's Student
ORCID ID: 0009-0007-2750-8495
e-mail: yerchenko1910@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

SOCIO-POLITICAL AND SPIRITUAL-CULTURAL PREREQUISITES OF THE SPREAD OF BAROQUE IN UKRAINIAN LANDS

Background. *The Baroque era, which is characterized by its grandeur, dramatic color and exquisite ornamentation, left a bright mark on Ukrainian lands. However, the spread of Baroque architecture, art and culture was not only a stylistic phenomenon; it was deeply intertwined with the contemporary social-political and spiritual-cultural development. Understanding the deep factors that contributed to the spread of Baroque in Ukrainian territories requires the study of the multifaceted dynamics that shaped the culture of this era.*

Methods. *A systematic review of the literature related to the Ukrainian Baroque in order to collect and generalize the existing knowledge about this period. Comparative analysis, comparing Ukrainian baroque with other national baroque schools and highlighting common and unique features.*

Results. *It is revealed and outlined that the Ukrainian Baroque is an important period in the cultural history of the country, which combines national and pan-European influences, religious and social aspects, as well as the interaction of various cultural currents. Reflecting the diversity and complexity of Ukrainian society and its cultural traditions.*

Conclusions. *The spread of baroque in Ukrainian lands was not a monolithic phenomenon, but a complex interaction of socio-political, religious and cultural factors. The adoption of Baroque aesthetics served many purposes, including the assertion of political power, the expression of religious piety, and the cultivation of cultural identity. Ukrainian Baroque appeared as a dynamic synthesis of local traditions and external influences, personifying the richness and diversity of the region's historical and cultural heritage.*

Keywords: *Cossack Baroque, Ivan Mazepa, artistic style, architecture.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Власенко Валерій – кандидат історичних наук, доцент, Сумський державний університет, Суми, Україна
Контактна інформація: e-mail: v.vlasenko@yur.sumdu.edu.ua

Vlasenko Valeriy – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Sumy State University, Sumy, Ukraine
Contact information: e-mail: v.vlasenko@yur.sumdu.edu.ua

Кротофіл Мачей – доктор історичних наук, професор, Університет Миколая Коперніка в Торуні, Польща
Контактна інформація: e-mail: makr@umk.pl

Krotofil Maciej – Dr. Hab., Prof., Nicolaus Copernicus University in Toruń, Poland
Contact information: e-mail: makr@umk.pl

Мінаєва Тетяна – кандидат історичних наук, Чернівецький обласний краєзнавчий музей, Чернівці, Україна
Контактна інформація: e-mail: t.minaeva@email.ua

Minaeva Tetiana – PhD (Hist.), Chernivtsi Regional Museum of Local Lore, Chernivtsi, Ukraine
Contact information: e-mail: t.minaeva@email.ua

Яковенко Наталя – доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: zaliznaledi@ukr.net

Yakovenko Natalia – DSc (Hist.), Prof., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
Contact information: e-mail: zaliznaledi@ukr.net

Гай-Нижник Павло – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Hai-Nyzhnyk Pavlo – DSc (Hist.), Leading Researcher, I.F. Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine
Contact information: e-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

Гуменна Ірина – здобувач, старший викладач, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна, Державний університет інфраструктури та технологій, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: gumenna19@gmail.com

Gumenna Iryna – Applicant, Senior Lecturer, Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University, Ternopil, Ukraine, State University of Infrastructure and Technologies, Kyiv, Ukraine
Contact information: e-mail: gumenna19@gmail.com

Гуменний Сергій – доктор філософії в галузі історії, асистент, кафедра історії Центральної та Східної Європи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: serhii.humennyi@knu.ua

Humennyi Serhii – PhD (Hist.), Assist., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
Contact information: e-mail: serhii.humennyi@knu.ua

Данилевич Аліса – кандидат історичних наук, асистент, кафедра етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: danilevich_78@ukr.net

Danylevych Alisa – PhD (Hist.), Assist., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
Contact information: e-mail: danilevich_78@ukr.net

Ірчак Ірина – аспірантка, історичний факультет, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: irynairchak@gmail.com

Irchak Iryna – PhD Student, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine
Contact information: e-mail: irynairchak@gmail.com

Іваницька Лілія – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії мистецтва, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: ivanytska2007@ukr.net

Ivanytska Liliia – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: ivanytska2007@ukr.net

Малацай Ірина – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії Центральної та Східної Європи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: malatcaj@knu.ua

Malatsai Iryna – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: malatcaj@knu.ua

Марковці Таїсія – студентка магістратури, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: taisiyamarkovtsi@gmail.com

Markovtsi Taisiya – Master's Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: taisiyamarkovtsi@gmail.com

Пшеничний Тарас – доктор історичних наук, доцент, кафедра археології та музеєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: pshenychnyi.taras@knu.ua

Pshenychnyi Taras – DSc (Hist.), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: pshenychnyi.taras@knu.ua

Самсоненко Дар'я – студентка магістратури, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: yerchenko1910@gmail.com

Samsonenko Daria – Master's Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: e-mail: yerchenko1910@gmail.com

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 1(158)

Редактор *І. Нечасєва*

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. 9,2. Наклад 300. Зам. № 224-11129.
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № I-1.
Підписано до друку 15.09.24

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua
[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02